

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA

XL. évfolyam, 2010. 2. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET

Angol tartalommutató és rezümék:

McConnell-Duff Márta

Szerb tartalommutató:

Andrić Edit

Német tartalommutató:

Kocsis Lenke

Víghné Szabó Melinda

Orosz tartalommutató és összefoglaló:

Twerefouné Csajbók Ildikó

Román tartalommutató:

Tapodi Zsuzsanna

A felelőtlenség kockázata, a Kockázat és felelősség Hans Jonas munkásságában, A többnyelvű család és a Bosnyák Ernő munkássága a Vajdaságban című tanulmányokhoz a szerzők írtak angol összefoglalót. *A fordításeljárás* című tanulmány összefoglalóját Janovics Mária fordította angolra. Román nyelvű rezümét ugyanezen íráshoz a szerző készített.

A szöveggondozásban részt vett még Janovics Mária és Köves Margit.

A szám mellékletben közölt illusztrációs anyaga az Óbecsei Városi Múzeum néprajzi gyűjteményéből, illetve Németh Ferenc gyűjteményéből származik.

ETO-besorolás:

Csáky S. Piroska

A folyóiratban megjelent tanulmányokat a szerkesztőbizottság tagjai, illetve felkért szakemberek lektorálták.

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Karikó Sándor	A felelőtlenség kockázata	15
Tóth I. János	Kockázat és felelősség Hans Jonas munkásságában	24
Barcsi Tamás	Gondolatok a humán gésebészett kockázatairól . . .	37
Bertók Rózsa	A legeltetéstől a lelegelt legelőig (Játékelméleti társadalmi modellek)	46
	■ ■ <i>Emlékezet</i>	
Szeli István	Száz éve született Hadrovics László	54
	■ ■ <i>Perspektíva: A fordítás mint metafora</i>	
Márton László	Irány a szépség (Gottfriedről és verses regényéről)	58
Dumitru Elena	A fordításeljárás (A magyarról románra történő műfordítás problémái)	80
	■ ■ <i>Örökség</i>	
Silling István	A pestisszentek vajdasági tiszteletéről	92
	■ ■ <i>Műhely: Nyelv, irodalom, képzőművészet, filmkultúra</i>	
Twerefouné	A többnyelvű család	103
Csajbók Ildikó	A viselet stílusfunkciói Mikszáth Kálmán novellisztikájában (<i>Tót atyafiak – A jó palócok</i>)	122
Rajslí Ilona	A jeans mint stigma – szövet és szöveg	131
Csányi Erzsébet	Globális, regionális és parciális kontextusok a Kévében	140
Roginer Oszkár	Bosnyák Ernő munkássága a Vajdaságban	149
Janovics Mária	Pechán József, a festő és fényképész	158
Boldizsár Anna	A jelöletlen szóösszetételek és a zéró morféma . . .	170
Tüskei Vilma		
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Sági Varga Kinga	<i>Az irodalom rövid története II.</i> kötetének lehetséges olvasata (Gintli Tibor – Schein Gábor: <i>Az irodalom rövid története II. A realizmustól máig</i>)	183

Janovics Mária	The First International Conference on Discourse, Culture and Representation	192
■ ■ <i>Dokumentum</i>		
	Kozma József emlékei az első világháborúból (I.) (Ökrész Károly és Csorba Béla jegyzeteivel) . . .	199
	E számunk szerzői	212

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Šandor Kariko	Rizik neodgovornosti	15
Janoš Tot	Rizik i odgovornost u delima Hansa Jonasa	24
Tamaš Barči	Razmišljanja o rizicima humanog genetskog inženjeringa	37
Roža Bertok	Od napasanja do iskorišćenih pašnjaka (Društveni modeli teorije igre)	46
	■ ■ <i>Sećanje</i>	
Ištvan Seli	Stogodišnjica rođenja Lasla Hadroviča	54
	■ ■ <i>Perspektiva: Prevođenje kao metafora</i>	
Laslo Marton	Pravac – lepota (O Gotfridu i njegovom romanu u stihovima)	58
Elena Dumitru	Prevodilački postupci (Problemi prevođenja sa mađarskog na rumunski)	80
	■ ■ <i>Nasleđe</i>	
Ištvan Šiling	O poštovanju svetaca u Vojvodini	92
	■ ■ <i>Radionica: Jezik, književnost, likovna umetnost i filmska kultura</i>	
Ildiko		
Tverefune Čajbok	Višejezična porodica	103
Ilona Rajšli	Stilska funkcija odeće u pripovetkama Kalmana Miksata (<i>Tót atyafiak – A jó palócok</i>) . .	122
Erzebet Čanji	Džins kao stigma – tkanina i tekst	131
Oskar Roginer	Globalni, regionalni i parcijalni konteksti u antologiji pod naslovom <i>Kéve (Snop)</i>	140
Marija Janovič	O delima Ernea Bošnjaka u Vojvodini	149
Ana Boldižar	Jožef Pehan, slikar i fotograf	158
Vilma Tiškei	Neobeležene složenice i nulta morfema	170
	■ ■ <i>Prikazi</i>	
Kinga Šagi Varga	Moguće interpretacije <i>Kratke istorije književnosti II</i> (Tibor Gintli – Gabor Šejn: <i>Kratka istorija književnosti II Od realizma do danas</i>)	183

Marija Janovič	The First International Conference on Discourse, Culture and Representation	192
	■ ■ <i>Dokument</i>	
	Sećanja Janoša Kozme na prvi svetski rat (I) (sa beleškama Karolja Ekresa i Bele Čorbe)	199
	Autori ovog broja	212

CONTENTS

	■ ■ <i>Theory – History – Experiment</i>	
Karikó, Sándor	The Risk of Irresponsibility	15
Tóth I., János	Risk and Responsibility in Hans Jonas's works	24
Barcsi, Tamás	Reflections on the Risks of Human Genetic Engineering	37
Bertók, Rózsa	From Pasturing to Fully Grazed Pastures (Social game-theoretical models)	46
	■ ■ <i>In Remembrance</i>	
Szeli, István	László Hadrovics was Born One Hundred Years Ago	54
	■ ■ <i>Perspectives: Translation as a metaphor</i>	
Márton, László	Heading towards Beauty (On Gottfried and his novel in verse)	58
Dumitru, Elena	Translation Procedure (Problems of translating from Hungarian into Romanian)	80
	■ ■ <i>Heritage</i>	
Silling, István	Veneration of Plague Saints in Vojvodina	92
	■ ■ <i>Workshop: Language, literature, fine arts, film culture</i>	
Twerefouné		
Csajbók, Ildikó	The Multilingual Family	103
Rajslí, Ilona	Stylistic Functions of Clothing in Mikszáth's Novellas (<i>Tót atyafiak [Slovak Kinsfolk] – A jó palócok</i> <i>[The Good People of Palocz]</i>)	122
Csányi, Erzsébet	Jeans as Stigma – Textile and Text.	131
Roginer, Oszkár	Global, Regional and Partial Contexts in <i>Kéve</i>	140
Janovics, Mária	Ernő Bosnyák's work in Vojvodina	149
Boldizsár, Anna	József Pechán, the Writer and Photographer	158
Tüskei, Vilma	Unmarked Compounds and Zero Morphemes	170

	■ ■ <i>Review</i> A possible reading of <i>Az irodalom rövid története II.</i> (Tibor Gintli – Gábor Schein: <i>Az irodalom rövid története II. A realizmustól máig</i> <i>[A short History of Literature, II. Realism to the Present]</i>) 183 *
Sági Varga, Kinga	
Janovics, Mária	First International Conference on Discourse, Culture and Representation 192 ■ ■ <i>Documents</i> Recollections of József Kozma from the First World War (I) (with notes from Károly Ökrész and Béla Csorba) 199 Authors in this issue 212

INHALT

	■ ■ <i>Theorie – Geschichte – Experiment</i>	
Karikó, Sándor	Das Risiko der Unverantwortlichkeit	15
Tóth I., János	Risiko und Verantwortung im Gesamtwerk von Hans Jonas	24
Barcsi, Tamás	Gedanken über die Risiken der Humangentechnik	37
Bertók, Rózsa	Vom Weiden bis zu den geweideten Weiden (Spieltheoretische gesellschaftliche Modelle) . . .	46
	■ ■ <i>Erinnerung</i>	
Szeli, István	László Hadrovics wurde vor hundert Jahren geboren	54
	■ ■ <i>Perspektive: Übersetzung als Metapher</i>	
Márton, László	Die Richtung der Schönheit (Über Gottfried und seinen Versroman)	58
Dumitru, Elena	Das Übersetzungsverfahren (Die Probleme der literarischen Übersetzung aus dem Ungarischen ins Rumänische)	80
	■ ■ <i>Erbe</i>	
Silling, István	Über die Verehrung der Pestheiligen in der Wojwodina	92
	■ ■ <i>Werkstatt: Sprache, Literatur, bildende Kunst, Filmkultur</i>	
Twerefouné	Die mehrsprachige Familie	103
Csajbók, Ildikó	Stilfunktionen der Tracht in der Novellistik von Kálmán Mikszáth (<i>Tót atyafiak – A jó palócok</i>)	122
Csányi, Erzsébet	Jeans als Stigma – Gewebe und Text	131
Roginer, Oszkár	Globale, regionale und partielle Kontexte im Kéve	140
Janovics, Mária	Ernö Bosnyáks Gesamtwerk in der Wojwodina	149
Boldizsár, Anna	József Pechán, der Maler und Photograph	158
Tüskei, Vilma	Ungezeichnete Wortzusammensetzungen und das Nullmorphem	170

	■ ■ Rundschau Eine mögliche Lesung der <i>Kurzen Geschichte der Literatur II.</i> (Tibor Gintli – Gábor Schein: <i>Kurze Geschichte der Literatur II. Vom Realismus bis zur Gegenwart</i>)183 *
Sági Varga, Kinga	
Janovics, Mária	The First International Conference on Discourse, Culture and Representation192 ■ ■ Dokument Die Erinnerungen József Kozmas aus dem ersten Weltkrieg (I.) (Mit Notizen von Károly Ökrész und Béla Csorba)199
	Autoren der Ausgabe212

СОДЕРЖАНИЕ

	■ ■ <i>Теория – история – эксперимент</i>	
Карико, Шандор	Риск безответственности	15
Тот И., Янош	Риск и ответственность в творчестве Ханса Джонаса	24
Барчи, Тамаш	Мысли об опасностях генной хирургии человека	37
Берток, Рожа	С до очищенных пастбищ (Теория игр в социально-общественных моделях)	46
	■ ■ <i>Память</i>	
Сели, Иштван	100 лет со дня рождения Ласло Хадровича . . .	54
	■ ■ <i>Перспективы: Перевод как метафора</i>	
Мартон, Ласло	К красоте (О Готфриде и его романе в стихах)	58
Думитру, Елена	Процесс перевода (Трудности художественного перевода с венгерского языка на румынский)	80
	■ ■ <i>Наследство</i>	
Шиллинг, Иштван	О Богах чумы и их благоговении в Воеводине	92
	■ ■ <i>Мастерская: язык, литература, искусство, кино-культура</i>	
Тверефу	Многоязычная семья	103
Чайбок, Ильдико	Костюмы и их стилистическая роль в повестях Калмана Миксата (<i>Братья-словаки – Добрые палоцы</i>)	122
Райшли, Илона	Джинс как стигма – ткань и текст	131
Чани, Эржебет	Глобальный, региональный и частичный контексты в «Пучке»	140
Рогинер, Оскар	Творчество Эрнё Бошняка в Воеводине	149
Янович, Мария	Пехан Йожеф – художник и фотограф	158
Больдижар, Анна	Необозначенные словосочетания и нулевая морфема	170
Тюшкей, Вильма		

Шаги Варга, Кинга	■ ■ <i>Обозрение</i>	Возможная интерпретация <i>Краткой истории литературы II</i> (Гинтли, Тибор. Шейн, Габор Краткая история литературы II. От реализма до наших дней.)183 *
	Янович, Мария	Первая международная конференция <i>Дискурс, культура и репрезентация</i>192
■ ■ <i>Документ</i>		Воспоминания Йозефа Козмы о Первой мировой войне I (С заметками Кароя Ёкреса и Белы Чорбой)199
		Авторы данного номера212

CUPRINS

	■ ■ <i>Teorie – istorie – experiment</i>	
Karikó Sándor	Pericolul iresponsabilității	15
Tóth I. János	Risc și responsabilitate în opera lui Hans Jonas	24
Barcsi Tamás	Gânduri despre riscurile chirurgiei genetice umane	37
Bertók Rózsa	De la pășunat la pășuni consumate (Modele sociale de teoria jocului)	46
	■ ■ <i>Memento</i>	
Szeli István	100 de ani de la nașterea lui Hadrovics László	54
	■ ■ <i>Perspectivă: Traducerea ca metaforă</i>	
Márton László	Spre frumusețe, înainte! (Despre Gottfried și romanul său în versuri) . . .	58
Dumitru Elena	Procesul traducerii (Probleme de traducere literară din limba maghiară în limba română)	80
	■ ■ <i>Moștenire</i>	
Silling István	Despre cultul sfinților ocrotitori împotriva ciumei, în Voivodina	92
	■ ■ <i>Atelier: Limbă, Literatură, Artele frumoase, Cultura filmului</i>	
Twerefouné		
Csajbók Ildikó	Familia multilingvă	103
Rajslí Ilona	Funcțiile stilistice ale portului în nuvelistica lui Mikszáth Kálmán (<i>Tót atyafiak – A jó palócok</i>)	122
Csányi Erzsébet	Jeanși ca stigmă – textură și text	131
Roginer Oszkár	Contexte globale, regionale și zonale în revista <i>Kéve</i>	140
Janovics Mária	Activitatea lui Bosnyák Ernő în Voivodina	149
Boldizsár Anna	Pechán József, pictorul și fotograful	158
Tüskei Vilma	Compoziții lexicale nemarcate și morpheme zero	170

	■ ■ <i>Revista publicațiilor</i> Scurta istorie a literatură – o posibilă lectură (Gintli Tibor – Schein Gábor: <i>Az irodalom rövid története II. A realizmustól máig</i>)183 *
Sági Varga Kinga	
Janovics Mária	The First International Conference on Discourse, Culture and Representation192 ■ ■ <i>Documente</i> Amintirile lui Kozma József din primul război mondial (I.)199 Autorii acestui număr212

Karikó Sándor

: Szegedi Tudományegyetem JGYPK, Szeged

: bacon@jgypk.u-szeged.hu

A FELELŐTLENSÉG KOCKÁZATA

The Risk of Irresponsibility

Napjainkban a technológiák, a tudományok és az iparosodás előrehaladásával a társadalmi kockázatok nemhogy mérséklődnének, inkább növekednek. Ha e kockázatok az emberi fejlődés velejárói, akkor az emberi erkölcs a felelős a következményekért. Elvi szinten mindenki egyetért a felelősség felvetésével. Viszont a konkrét felelősségvállalástól egyaránt elzárkózik az egyes állampolgár, a pénzvilág, a multinacionális cég, a vállalkozás és a politika képviselője. Ily módon kialakul a „szervezett felelőtlenség” állapota. Ha ezen nem tudunk változtatni, feltartóztathatatlanul haladunk az öncélúság és öncsonkítás felé. Rosszabbik esetben az önpusztítás útjára lépünk.

Kulcsszavak: felelősség, felelőtlenség, kockázat, érték

Lehet valamilyen sorsszerűség abban a sajátos egybeesésben, hogy a csernobili nukleáris katasztrófa úgyszólván ugyanabban az időszakban következik be, amikor megjelenik Ulrich Beck első publikációja a kockázati társadalomról (1986). Azóta újabb természeti és társadalmi katasztrófák történnek, és a német szociológus-szerző is tovább dolgozik témáján. E két tényező csak fölerősíti Beck koncepcióját, illetőleg mondanivalójának lényegét. Azt tudniillik, hogy manapság egy második modernitás (ahogy Beck fogalmaz: a „reflexív modernizáció”) korszakába lépünk, ahol kialakul a magunk által „előállított, önmagunk által fabrikált bizonytalanság, [...] ahol a veszélyek nem a modern korszak mulasztásainak s vereségeinek következtében, hanem *győzelmei* okán” (BECK 2008: 20) jönnek létre. Megszületik a kockázati társadalom, pontosabban a világhalkockázati társadalom, amelyben a kockázat fogalmához nem is annyira a tényleges katasztrófa, hanem annak feltételezése, a bizonytalanság kialakulása, illetőleg felerősödése kapcsolódik. Ma minden „lényeges veszély világméretű-

Az *Elmélet – történet – kísérlet* rovatban közölt tanulmányok a magyarországi ETHOSZ Tudományos Egyesület és az Alkalmazott Filozófiai Társaság által rendezett *Kockázati társadalom és felelősség* című nemzetközi tudományos tanácskozáson (Pécs, 2010. ápr. 29–30.) elhangzott előadások szerkesztett és módosított változatai.

vé vált, [...] mostantól kezdve az egységes egésszel kell foglalkozni. Ez nem előjog, hanem feltétel” (BECK 2008: 33., 228).

Kétségtelen, hogy a világhalkázati társadalom fogalma s témája bevonul az utóbbi két évtized nemzetközi társadalomkutatásának főáramlatába. S vitatkozhatunk azon, hogy Beck könyve vajon „kivételes szociológiai bestsellerré válik-e, amelyet az elmúlt évek legélénkebb, legkreatívabb és politikailag legfontosabb szociológiai alkotásaként üdvözlönek, vagy inkább egy környezetvédőnek a nyilatkozata, amely tele van mitológiai magyarázatokkal?” (JENSEN, – BLOK 2008: 758).

Első pillanatra az tűnik igaznak, hogy Beck „helyesen ismerte fel a késő modern társadalom különös ellentmondását, miszerint a kockázat valójában inkább növekedik a technológiák, a tudományok és az iparosodás előrehaladásának eredményeként, mintsem mérséklődne” (JARVIS 2007: 23). Viszont jogosnak tarthatunk néhány kritikai szempontot. Például kijelentik: „a kockázat észlelésének, tapasztalásának és megértésének szociális folyamatai bonyolultabbak és ambivalensebbek, mint ahogyan Beck gondolja” (JENSEN – BLOK 2008: 758). Vagy megfontolhatunk egy másik ellenvetést is. „A 2004. december 26-i cunami tragédia az elmúlt évszázadok legpusztítóbb természeti katasztrófáinak egyike volt, [...] ám egyúttal a legsikeresebbnek is mondható a katasztrófa-kezelés. [...] A világ most csak a II. világháború utáni nyugat-európai reagáláshoz fogható hatalmas erőforrás-mobilizációt és humanitárius segílyt mutatott fel” (JARVIS 2007: 43).

Am akárhogy alakul is a szakmai vita a mai-holnapi világhalkázatok megítéléséről, szükséges és kívánatos megállapodni bizonyos alapállítások s összefüggések elfogadásában, amelyek majd a későbbi s differenciáltabb kutatások kiindulópontjaiként szolgálhatnak.

Mindenekelőtt egyetérthetnek a kutatók abban, hogy manapság egy „globálisan előállított bizonytalanság” (GÁBOR 2008: 313) világába lépünk. Gondolhatunk itt az új keletű ökológiai és pénzügyi kockázatokra, vagy akár a nemzetközi terrorizmus veszélyeire. Sajnálatos tény, hogy a kockázati faktorokat tovább bővíthetjük. Ilyen például a háborús konfliktusok és összecsapások politikai kockázata, vagy – amiről még nem sokat beszélünk – a bevándorlások társadalmi hatásának kiszámíthatatlansága. Az utóbbi jelenséggel kapcsolatban felmerül a dilemma, az adott társadalom vajon hogyan integrálja az idegeneket, a bevándorlókat. Szomorúan konstataálhatjuk, hogy „az Európai Unióban hihetetlenül rosszul integrálnak. Asszimilációt követelnek integráció helyett” (RÓZSA 2009: 203). A növekvő bevándorlások következményei alighanem nagyobb társadalmi gondot fognak kiváltani, mint ahogyan ma gondoljuk. Ezzel kapcsolatban vegyük komolyan Zygmunt Bauman figyelmeztetését: „Az etnikai csoportok együttélése egy adott szűkös területen mind problematikusabb. Az együttélés modelljét ismételten szükséges újraértelmezni s – kiigazítani. A tét az

emberi megalázás vagy méltóság: a megalázás azzal, hogy az emberekkel olyan alárendelt helyzetet fogadtatnak el, amelyben önmagukat mások, nem pedig saját maguk ítélete határozza meg” (BAUMAN 2008: 15). Általános tanulságként fogalmazva: az ilyen és ehhez hasonló kockázati tényezők folytán bizonyosak lehetünk afelől, hogy „a modernizáció forгатókönyvét újra kell írni, újradefiniálása és -gondolása megspórolhatatlan” (EKBERG 2007: 344).

Nyilvánvaló, hogy napjainkban növekszik (különböző okok miatt) a társadalom sebezhetősége, fokozódik az egyes ember bizonytalanságtudata és -érzete. Úgy vélem, hogy a régi és az új problémák közül mindenképp indokolt kiemelni az erkölcsi természetű dilemmákat. Részben azért, mert a kockázati kihívások eleve kiváltanak etikai kérdéseket. Másrészt nem nehéz meglátnunk s elismernünk, hogy a szóba jöhető szaktudományos vizsgálódásokban mennyire hiányzik az erkölcsi természetű témák szisztematikus kutatása. Vagy legalábbis ez utóbbi terület háttérbe szorul, s az erkölcsi szempont legföljebb csupán a szakkérdések részletes kibontása után, mintegy kiegészítésképpen jelenhet meg.

Meggyőződésem, hogy mai világunk nagy (ha nem éppen a legnagyobb) horderejű erkölcsi dilemmája a *felelősség* és/vagy a *felelőtlenség* megnyilvánulása. Egyetértek Merryn Ekberggel, aki a kockázati társadalom paramétereit vizsgálva hangsúlyozza: „Ha az emberi fejlődés állítja elő a kockázatokat, akkor az emberi erkölcs felelős a következményekért” (EKBERG 2007: 349). Elvi szinten alighanem sok politikus, gazdasági-pénzügyi-banki szakember, cégtulajdonos is egyet tud érteni az ilyen és hasonló kijelentéssel. Viszont amikor a saját megítélésükre és tevékenységükre vonatkoztatva kell levonni a szükséges tanulságot, akkor már fölöttébb elbizonytalanodnak az emberek, a konkrét felelősség vállalásához szükséges erkölcsi tartás és önkritikusi készség s képesség ma még többnyire hiányzik: s ez, bizony, már fölöttébb aggasztó, mitöbb, elfogadhatatlan helyzet.

Már maga Beck is kénytelen leszögezni, hogy a multinacionális cégek, transznacionális vállalatok, a hatalmi ágak szemlátomást szétforgácsolják a felelősséget, és egy sajátos, „szervezett felelőtlenség” (BECK 2008: 44; 241) állapotra jön létre, amely nyilvánvalóan nem a megoldások irányába mutat, hanem csak tovább mélyíti a felmerülő problémákat.

A „szervezett felelőtlenség” fogalmának felvetése nagyon is indokolt. Kár és sajnálatos dolog, hogy a szerző külön és szisztematikusan ezt már nem vizsgálja. Pedig ezen a ponton kíváncsok valamelyest elidőznünk, s továbbgondolnunk a kifejezés jelentéstartamát. Az alábbiakban hadd utaljak röviden két szempont-ra, melyek – talán – inspirálhatják a további kutatást.

A KOCKÁZATOK SOKASÁGA ÉS A FELELŐSSÉG

Jeles közgazdászok, szociológusok figyelmeztetnek arra, hogy a mai gazdasági és pénzügyi válság következményeként látványosan összeomlik a növekedéssel kapcsolatos eddigi illúzió. Illetőleg a szükséges és egészséges önbizalom eltűnik, átadva helyét a hanyatlás érzésének és tudatának (PIPER 2008: 31). A szemünk láttára kibontakozó folyamat kétségkívül erősíti az értékválsággal, általában az erkölcsi válsággal kapcsolatos kérdések felvetését s vizsgálatát. Jellemző, hogy P. A. Samuelson, a ma már klasszikussá váló közgazdász, a több mint fél évszázaddal ezelőtt megjelent főművében a gazdasági folyamatok morális kérdéseiről még nem értekezik. Legalábbis alig esik benne szó. Ma viszont már nincs valamirevaló közgazdasági teoretikus, aki ne érintené az erkölcs kérdéseit. Igaz, többnyire még csak az „aminek lennie kell” erkölcsi imperatívusza vetül fel. Az erkölcsi feladat az, hogy „ne a piac, ne az üzleti szempont, ne az öldöklő verseny és a pénz utáni hajsza határozza meg az emberi viszonyokat, [...] országok, nemzetek, államok viszonyát, [...] hanem a kölcsönös megértés, szolidaritás és együttműködési készség” (SZENTES 2009: 220).

S ki ne látná be a fenti erények fontosságát? Ki ne érezné, hogy szükségünk van a mai globális világunkban valamilyen „planetáris erkölcs” (LÁSZLÓ 2008: 88–112) kimunkálására? S ki vitatná Beck felismerésének jogosságát: „Napirendre kerül egy új felelősség-etika és egy felelősségen alapuló rendszer” (BECK 2008: 236)? Csak üdvözölhetjük az első gyakorlati lépések egyikét is: születik egy sajátos mozgalom, az ún. CSR (Corporate Social Responsibility) Társaság, amely a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának kialakításáért és megerősítéséért száll síkra. Ez utóbbival kapcsolatban olvashatjuk az alábbi rokonszenves reagálást: „élhet-e egy szervezet másnak is a profitszerzésen túl? A környezetnek, a tiszta játékszabályoknak, a társadalmi felelősségnek? Azt gondoljuk, hogy igen” (BENCSEK–OLÁH 2009: 69).

Jó dolog az erkölcs (azon belül a felelősség) jelentőségének hangsúlyozása, az erkölcsi értékek s erények fel- és elismerése (planetáris erkölcs, felelősség-etika, vállalati felelősség stb.). Csakhogy könnyű meglátnunk s megítélnünk, hogy az erkölcsi állapotokért való aggódás, illetőleg az erkölcsi megújulás szorgalmazása döntő arányban ma még megreked az elvi nyilatkozatok, az általános kívánalmak s óhajok szintjén, a felelősségvállalás politikai és gazdasági-üzleti átültetésének konkrét gyakorlati kísérletei pedig erőtlennek, hatástalannak s ki vételnek tűnnek.

Persze egy pillanatra sem feledhetjük, hogy a felelősség piedesztálra állítása roppant nehézségekbe ütközik, elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt. A sokféle hátráltató tényező közül hadd utaljak rögvest a Beck által (is) említett szempontra. A globálisan előálló ismeretlen veszélyek, a növekvő társa-

dalmi bizonytalanságok és kockázatok világában, a „szervezett felelőtlenség” (organized irresponsibility) korszakában számolnunk kell azzal az ellentmondással, hogy „ahol minden kockázatba fordul, ott valahogy semmi sem veszélyes többé” (BECK 1992: 36). Erre jegyzi meg, s joggal, a már idézett Ekberg, hogy „amikor mindent kockázatnak tekintenek, akkor a különbség eltűnik a kockázat és a nem-kockázat között, illetőleg fölöslegessé válik a kockázat fogalma” (EKBERG 2007: 363).

Ha a fenti összefüggés igazságát a felelősség megnyilvánulása felől nézzük, akkor levonhatjuk az alábbi – kellemetlen – tanulságot: ahol s amikor egy dologért *mindenki* felelős, az valójában az ellenkezőjét jelenti. Vagyis *senki* sem tartja s érzi magát felelősnek. Ha mindenért mindenki felelős, akkor semminek sincs gazdája. Ha csak el nem jutunk az emberiség általános alanyához. Mondhatjuk, a világ sorsáért az egész emberiség a felelős, ám ezzel a közhellyel nem sokra jutunk. Érvényesül a régi igazság: ami mindenkié, az valójában senkié. Az emberiség felelőssége felszívódik, s átcsap az ellenkezőjébe, az általános felelőtlenségbe. Minél több globális bizonytalanság és kockázat születik – ha akarjuk, ha nem –, annál erőteljesebbé és nyilvánvalóbbá válik a globális felelőtlenség. Azt hiszem, érdemes és kíváncsi lenne ezt az összefüggést újrakoncolnunk s átgondolnunk.

A KÖVETKEZMÉNYEK ANTICIPÁLÁSA

A fentiekben Beck és mások nyomán arra jutottunk, hogy a mai korszak a szükséges felelősségvállalásnak nem kedvez. Fölmerül azonban még egy ok, amely magyarázhatja, miért állunk rosszul a felelősség tömegessé válása dolgában. Vegyük szemügyre magát a felelősség fogalmát, és gondoljuk tovább jelentésének következményét.

Sajnálatos tudomány- és filozófiatörténeti tény, hogy a felelősségről nem születik olyan gazdag kutatási anyag s eredmény, mint más etikai kategóriákról (mint például a szeretet, a barátság, az igazságosság, a hazaszeretet erényeiről). Néhány kivételtől (Roman Ingarden, Hans Jonas) eltekintve, szisztematikusan nem foglalkoztak e témával, így nem meglepő, hogy keveset tudunk a felelősségről. Pontosabban még távol vagyunk a kellő mélységű és differenciáltságú ismeretanyag kialakításától.

Mindenesetre szeretném felidézni Gáll Ernőnek, a közelmúltban elhunyt kiváló erdélyi gondolkodónak a meglátását. Sokat sejtető könyvében (*A felelősség új határai*) a felelősségvállalás fontosságát hangsúlyozza. Szerinte a felelősségvállalás és érzelmi kísérői (mint például a szégyen, az önvád, a megbánás, a megbocsátás, a szolidaritás stb.) jelentőségét az adja meg, hogy megakadályozzuk a felismert vétkeket, bűnöket ismételt elkövetését. Majd világosan meghatároz-

za az alapfogalmat. Az az ember bír felelősséggel, „aki számol tetteinek következményeivel, és képes őket a jövő távlatában anticipálni” (GÁLL 1999: 20).

A „jövőre irányultság” – látjuk – alapvető tartama s kritériuma a felelősség fölvállalásának. A következményeknek a jövő távlatában való anticipálása, mint sajátos készség s képesség, nélkülözhetetlen feltétele a felelősségtudatnak és -érzetnek. A felelősségvállalás ott kezdődik, hogy – túl az akarat s érzelmi tényezőkön – az ember képes hosszú távú gondolkodásra, a nagyobb léptékű folyamatok átlátására, és fogékony a közvetlenül adott társadalmi tér s idő határain-korlátain való túllépésre. Akar-e, tud-e a nagyobb egységben s egészben gondolkodni, mérlegelni s ítélni? Úgy tűnik, ebben a vonatkozásban nagyfokú lemaradásban vagyunk, tömegesen még nem rendelkezünk ilyesfajta készséggel-képességgel. A kor kihívásainak (kockázatainak) megfelelő felelősségvállalás tömegméretekben még nem alakult ki, bármennyire szeretnénk is. Márai Sándor egyik naplószövegében azon kesereg, hogy a magyar (de azt gondolom, nemcsak a magyar ember – K. S.) a cselekvés pillanatában mindig csak az első reakciót számítja ki, csupán az első és a legközvetlenebb következményt tudja fölmérni s figyelembe venni. Sokan „mindig csak a közvetlen, orrunk előtt füstölő valóságot értik” (MÁRAI 2004: 256). Vagyis foglyai maradunk az „itt és most” világának, önnön létezésünk pillanatnyi jelenvalóságának. Nem látjuk, nem érzékeljük magát a folyamatot, a nagyobb egységek mozgását, a történések tendenciáját. Hiánycikké válik a történelmi léptékű gondolkodásmód és világlátás.

Beck úgy búcsúzik könyvében, hogy „[a] világkockázat-társadalom a fejről a talpára állítaná a nemzeti világrendet: nem a nemzeti szuverenitás teszi lehetővé a kooperációt, hanem a transznacionális kooperáció teszi lehetővé a nemzeti szuverenitást” (BECK 2008: 278). Alighanem így van, vagy így lesz. De a felelősség alakulása vajon követni fogja-e majd az ilyen típusú mozgást? Kialakul-e a globális felelősségvállalás mint az emberi együttélés és együttműködés erkölcsi követelménye? Valóban föl tudjuk-e mérni a világegész mozgásának jövőbeli következményeit? Készek és képesek leszünk-e mai cselekvésünk s magatartásunk következményeit a jövő távlatában anticipálni? Vagy – a dolog könnyebbik oldalát választva – beérjük a „szervezett felelőtlenség” nyomasztó tudatával és megtapasztalásával?

Anélkül, hogy dramatizálnám a helyzetet, csupán arra emlékeztetnék, hogy a világpolitika, a világgazdaság, a pénzügyi és banki világ köreire vonatkoztatva még nem állíthatjuk az egységes és globális szintű felelősség elfogadását. Azt hiszem, az emberiség még éretlen a globális felelősségvállalásra.

És nincs is mit csodálkozni a mai általános tapasztalaton, hogy tudniillik a politika irányítói jószerével csak a hatalmi ciklusok és érdekviláguk végéig látnak, a vállalatok tulajdonosait és vezetőit csupán a közvetlen profitszerzés

szempontjai vezérlik. A keserű igazság az, hogy még az egyes ember, a konkrét individuum sem tudja saját életét a jövő felől látni-mérlegelni (nemhogy nagy embercsoportok, nemzetek, államok!). Mindig csak a jelenvalóság, a közvetlen adottság keretén belül s ennek alapján éli mindennapjait. Hadd hivatkozzak ez utóbbi megállapítással kapcsolatban két, Szegedhez fűződő tapasztalásomra.

Az egyetemhez közeledve tanítványaimmal nap mint nap találkozom, akik igen magas arányban dohányoznak. Számomra különösen lesújtó az a feltételezés, hogy az egyetemi nőhallgatók mintegy kétharmada rendszeresen cigarettázik. Mániákusan feltett kérdésemre, hogy tudniillik miért dohányoznak, legtöbbször azt válaszolják: mert jó, mert sikk, mert megszokták. Ám bármi okból kifolyólag szívják is a mérget, egy dologban mindegyikük közös: senki nem gondol közülük arra, hogy a pillanatnyi – és számára – élvezeti fogyasztás később milyen pusztító hatást fog végezni a szervezetében. Valójában nem vállalja felelősségét a jövőbeli egészségi állapotáért, nem beszélve arról, hogy a későbbiekben születendő babája egészségét is kockáztatja. Marad a rezignált kérdés: ha a dohányzó egyetemista képtelen felelősséget vállalni saját jövőbeli fizikai állapotáért (egészségéért), akkor miért is tudná magára venni a globális világ jövőbeli következményeinek terhét?

A Szegeden szerkesztett megyei napilap (*Délmagyarország*) hátoldalán van egy népszerű, mindennap megjelenő rovat. Címe: *A napos oldalról*. Benne mindig más és más fiatal és csinos hölgy ízlésesen beállított szexis fotója jelenik meg, névvel és néhány információval ellátva. A szöveges rész kitér a hölgy hitvallására, mondjuk így: életfilozófiájára is. Az egyik számban azt üzeni nekünk a fiatal teremtes: „Élj a mának!” Feltételezem, sok fiatalember vallja ezt az életelvet, amely eszembe juttatja Horatius híres mondását: „carpe diem!”. Azaz élvezd ki, használd ki a pillanatot! Horatius szállóigéje túlélte az évezredek múlását, s mintha erősödne hatása napjainkban. Marad (ismételten) a rezignált kérdés: ha a fiatalok körében terjed a pillanatoknak élés filozófiája, akkor miért is várnánk tőlük erkölcsi megújulást, egy újfajta és magasrendű felelősségvállalást?

*

Összefoglalva: amikor világkockázatokról és felelősségről értekezünk, nem árt óvatosan fogalmaznunk – mind a bizonytalanságok túlértékelésében, mind a veszélyek alulértékelésében. Azt állítom, a szervezett felelőtlenség és a kollektív tehetetlenség („collective inertia”) (JARVIS 2007: 44) problémáit sokkal komolyabban indokolt megítélnünk és vizsgálnunk, mint ahogyan eddig tette politika, tudomány, gazdaság. Ha erre a koncentráltabb és felelősségteljesebb odafigyelésre s kezelésre képtelen lesz a társadalom, akkor könnyen előállhat – megfordítva Beck formuláját – a felelőtlenség kockázata. Másfelől viszont kí-

vánatos elkerülnünk a kockázati társadalom fatalista értelmezését is (EKBERG 2007: 359). Nem szabad engednünk, hogy a kétségtelenül kialakuló világkockázati tényezők végzetes passzivitásba, teljes letargiába lökjék az emberiséget. Nem célszerű és indokolt, hogy egyes szakértők önhatalmúan döntsének arról, hogy miképpen éljünk együtt a világkockázatok tehertételével. Inkább arra törekedjünk, hogy ütközzenek a szaktudományos érvek nyílt s demokratikus vitákban, a politikusok felelősen mérlegeljék a hosszú távú folyamatokat is, a multinacionális cégek, vállalatok tulajdonosai s vezetői mutassanak kellő mértékletességet és erőteljesebb szolidaritást, a civil szerveződések dolgozzanak ki hatásosabb figyelmeztetést és társadalmi kontrollt, az egyes állampolgárok pedig ne tegyenek úgy, mintha semmi közük (beleszólásuk) nem lenne sorsuk és szűkebb-tágabb környezetük későbbi alakulásához.

IRODALOM

- ALEXANDER, Jeffrey, C. – SMITH, Philip 1996. 2 Social Science and Salvation: Risk Society as Mythical Discourse. *Zeitschrift für Soziologie*, 25. 51–62.
- BAUMAN, Zygmunt 2008. Consumir es el camino a la inclusion. *La Nation*, Buenos Aires, 05. 11.
- BECK, Ulrich 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage
- BECK, Ulrich 2008. *Világkockázat-társadalom*. Belvedere Kiadó, Szeged
- BENCSIK Andrea – OLÁH László 2009. A világgazdaság és a vállalatok társadalmi felelősségvállalása. *Valóság*, 8.
- DIAMOND, Jared 2007. *Összeomlás*. Typotex, Budapest
- EKBERG, Merryn 2007. The Parameters of the Risk Society. *Current Sociology*, 55.
- JARVIS, Darryl S. L. 2007. Risk, Globalisation and the State: A Critical Appraisal of Ulrich Beck and the World Risk Society Thesis. *Global Society*, Vol. 21. No 1. January
- JENSEN, Mette – BLOK, Anders 2008. Pesticides in the Risk Society. *Current Sociology*, 56.
- GÁBOR Kálmán 2008. Az elveszett biztonság. In: Ulrich Beck: *Világkockázat-társadalom*.
- GÁLL Ernő 1999. *A felelősség új határai*. Napvilág Kiadó, Budapest
- LÁSZLÓ Ervin 2008. *Világváltás*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- LATOUR, Bruno 2003. Is Remodernisation Occuring and if So, How to Prove it? *Theory, Culture and Society*, 20. 35–48.
- MÁRAI Sándor 2004. *Napló. 1943–1944*. Helikon Kiadó, Budapest
- PIPER, Nikolaus interjúja Richard Sennett-tel 2008. *Süddeutsche Zeitung*, 13/41. Sept.
- ROSS, Jan 2008. *Was bleibt von uns?* Rowohlt-Berlin Verlag, Berlin
- RÓZSA Erzsébet 2009. *Se félelem, se keserűség. Beszélgetések Heller Ágnessel*. Jelenkor Kiadó, Pécs
- SINN, Hans-Werner 2009. *Casinokapitalism*.
- SZENTES Tamás 2009. *Ki, mi és miért van válságban?* Napvilág Kiadó, Budapest

The Risk of Irresponsibility

Nowadays, the social risks – due to the development of the science, industry and technology – are tending to grow, instead of decreasing. If the human development creates the risks, then the human morality is responsible for the consequences. On theoretical level, everybody agrees with questioning the responsibility taking. However, the members of the politics and the business – the individual citizens – all escape from direct responsibility taking. In practice, an ‘organized irresponsibility’ status is being born. If we cannot stop this, we will tend to egoism, in worse case, we will lead to self destruction.

Keywords: responsibility, irresponsibility, risk, value

Tóth I. János

∴ Szegedi Tudományegyetem, BTK, Filozófia Tanszék
∴ jtoth@philo.u-szeged.hu

KOCKÁZAT ÉS FELELŐSSÉG HANS JONAS MUNKÁSSÁGÁBAN

Risk and Responsibility in Hans Jonas's works

Hans Jonas központi tézise, hogy a 20. század második felére, a technikai cselekvés kiterjedésével párhuzamosan az ember és a világ viszonya alapvetően megváltozott. Ellentétben a korábbi időkkel, ma már a fejlett technológiát használó emberi tevékenység jelenti a legfőbb kockázati tényezőt. A legsúlyosabb kockázat a természet pusztulása, illetve az ember fizikai vagy lényegi megsemmisülése. A kockázat új formáit csak a felelősség új formáival tudjuk kezelni. Jonas arany középutat javasol – egyrészt a jelenleg uralkodó technooptimista felfogás, másrészt a technopesszimizmus között. Ez a megközelítés a félelem heurisztikájára épül, amely azt javasolja, hogy a legrosszabb forgatókönyv szerint is vizsgáljuk meg a technika hatását. Felfogása szerint egy technika csak akkor kaphatna zöld utat, ha legrosszabb következményei is még elfogadhatók lennének, azaz nem veszélyeztetnék az ember létezését.

Kulcsszavak: technika, bizonytalanság, félelem heurisztikája, emberiség

1. JONAS ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Hans Jonas 1903-ban született Németországban egy zsidó textilgyáros gyermekeként. Martin Heidegger és a protestáns teológus, Rudolf Bultmann irányításával 1928-ban fejezte be doktori disszertációját a gnóziról és annak a késő antik gondolkodásban betöltött szerepéről. 1933-ban, Hitler hatalomra kerülésekor, Londonba emigrált. 1940 és 1945 között a náci Németország ellen harcot folytató Brit Hadsereg Zsidó Hadtestének katonája. 1949-től Kanadában, később pedig Amerikában tanít és dolgozik 1993-ban bekövetkező haláláig.

Jonas érdeklődése rendkívül széles körű, a gnoszticizmustól a biológia filozófiáján át, az etikától a kozmológiáig, a társadalomfilozófiától a zsidó teológiáig sok-sok különböző területtel foglalkozott. Jonas munkássága durván három fő periódusra osztható (SCODEL 2003). Kezdetben a gnóvizt tanulmányozta. A következő periódusban az élet filozófiai kérdéseivel foglalkozott. Utolsó alkotói korszakában figyelme döntően a modern technika által felvetett problémákra irányult. 1979-ben tette közzé főművét *Das Prinzip Verantwortung* címmel. A könyvet Németországban 200 000 példányban adták el, s mély hatást gyakorolt

a zöld mozgalmakra. 1984-ben részben átdolgozva Jonas angolul is publikálja *The Imperative of Responsibility* címmel. Az értekezés francia, olasz és spanyol nyelvterületen is nagy érdeklődést keltett.

Jonas gondolatait könnyebben megértjük, ha rövid pillantást vetünk a második világháború utáni korszak néhány meghatározó újdonságára.

- Hidegháború, fegyverkezési verseny, atomfegyverek elterjedése, sőt nukleáris katasztrófa lehetősége (lásd pl. kubai rakétaválság, 1968); mindez alapvetően egy új, korábban sohasem látott kockázathoz vezetett, nevezetesen az ember képessé vált *önmagának a szándékos* elpusztítására.
- DDT, savas eső, környezeti katasztrófák, első vagy arab olajválság 1979-ben, Rachel Carson (1962): *Néma tavasz*, Római klub jelentései: pl. *A növekedés határai* (1972). Mindez szintén egy alapvetően új kockázathoz vezetett, nevezetesen az ember képessé vált a *természetnek* (s így *önmagának*) a nem-*szándékos* elpusztítására is.
- Fiziológia (Pavlov, Skinner) és a genetika fejlődése, ez lehetőséget ad, míg a totalitárius rendszer, illetve a piac igényt formál az ember totális transzformációjára. Mindez azt az új típusú kockázatot vetette fel, hogy az ember hamarosan *képes lesz átalakítani magát*. Tehát az ember mint olyan átalakulhat – azaz az ember mint olyan elpusztul, és helyét átveszi egy kondicionált, drogozott, kibernetizált és/vagy genetikailag manipulált *humanoid*.

E jelenségek alapján Jonas arra következtet, hogy az emberi létezésben *alapvető kockázatok* jelentek meg, vagyis a természet és az ember fizikai és esszenciális pusztulása. Mindez a kortárs (késő modern) technika jellegéből fakadnak. Ezek az alapvető kockázatok korábban (vagyis a premodernitásban és a modernitásban) nem léteztek, vagyis ezek a késő modern civilizáció „fejlődésének” a nívói, s így nem jelentettek erkölcsi, politikai vagy kulturális problémát. Azaz a korábbi erkölcs (jog és kultúra) értelemszerűen nem foglalkozott ezekkel a kockázatokkal.

Jonas hangsúlyozza, hogy ami elpusztíthatatlan, arra vonatkozólag nincs értelme mérlegelni az emberi viselkedés lehetséges következményeit. S régen joggal tekintették ilyen adottságnak a földi természetet és magát az embert is. Természetesen, ha a cselekvő eleve nem veszélyeztetheti az emberi lét alapvető struktúráját, akkor az egyes ember, illetve az egyes közösségek felelőssége fel sem merülhet ebben a vonatkozásban. Jonas szerint mindebből logikusan következik, hogy a korábbi korszakokban (premodernitás és modernitás) a felelősség fogalma alig kapott szerepet.

A hagyományos erkölcs szerint egy cselekedet önmagában jó vagy rossz, és ez független attól, hogy milyen mértékben gyakorolják. Jonas (1984: 32) szerint

azonban a technikai cselekvés esetében ez nem így van; így szembe kell néznünk a *kumulatív* cselekvések erkölcsi megítélésnek a problémájával. A következő probléma az *irreverzibilitás*. Ilyen végleges pusztulásnak tekinthető például a fajok kihalása. Végül arról sem lehet elfeledkezni, hogy régen az emberi viselkedés a végtelen természet terében helyezkedett el, míg most pont fordítva van, azaz a természet jelent zárványt a társadalmi térben. „*A természeteset elnyelte a mesterséges*” (JONAS 2000: 151). S ennek pedig az a következménye, hogy leépülnek a bioszféra öfenntartó és önszabályozó képességei.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a modern technika hatása túlnőtt a cselekvő belátóképességén, vagyis gyakran nem tudjuk, esetleg elvileg sem tudhatjuk, hogy egy új eszköz előállítás és használata milyen, a távolabbi jövőben realizálódó problémákhoz vezet. Az ember új léthelyzetére még nem reflektált az etika, mondja Jonas. Így kialakult az a válságos helyzet, hogy miközben az embernek a világ fölötti hatalma kiteljesedett, közben ez a hatalom erkölcsileg és jogilag szabályozatlan, hiszen az embernek a természethez való viszonya még mindig azokon a régi elveken nyugszik, amelyek évezredekkel korábban alakultak ki. Ezt a helyzetet nevezi Jonas (1984: 22) erkölcsi vákuumnak.

2. KOCKÁZAT

Hétköznapi értelemben a kockázat „*valamely cselekvéssel járó veszély, a veszély lehetőség*” (ÉKsz 1992: 745). A Wikipédia szerint a „*kockázat ismert negatív hatású, bizonytalan bekövetkezésű jövőbeli esemény*”. Tehát a kockázat valamilyen negatív következménynek (kárnak) a lehetséges bekövetkezésére utal. Ulrich Beck a kockázat-társadalom fogalmát egyértelműen ebben az értelemben használja, vagyis ezzel a kifejezéssel egy olyan társadalomra utal, amelyben fokozottan kell számolni a különböző veszélyekkel. „*[A] kockázatokra való hivatkozás voltaképpen társadalmi súlya a jövőbe vetített veszélyeztetettségben rejlik*” (BECK 2003: 48).

A magyar nyelvben a kockázat fogalma etimológiailag feltehetően kapcsolódik a kockadobás (kockázás) fogalmához, amelynek a kimenetele egyaránt lehet kedvező vagy kedvezőtlen. A nyugati nyelvekben (angolul: risk, németül: risiko, olaszul: rischio) azonban nincs ilyen áthallás, ott a kockázat fogalma egyértelműen a negatív következményekre utal. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogyha egy alternatívának csak negatív következményei lehetnek, akkor ezt a döntéshozó egyszerűen figyelmen kívül hagyja. A dilemma abból adódik, hogy a kérdéses cselekvésnek pozitív kimenetelei is lehetnek. Nyilvánvalóan ez a helyzet a technikai cselekvéssel kapcsolatban is. Ezt az implicit tartalmat explicit formában is kifejezi a közgazdaságtan, a valószínűség-számítás és a racionális döntések elmélete (a továbbiakban döntésmélet), amely szerint a kockázat fogalma nem-

csak az esetleges negatív, hanem pozitív következményekre is kiterjed. Jonas is ezt az értelmezést követi.

Természetesen további különbségek is vannak a hétköznapi és a döntéseméleti értelemben vett kockázat fogalma között. A döntéseméletben három klaszszikus állapotot szoktak megkülönböztetni: *bizonyosság* (certainty), *kockázat* (risk) és *bizonytalanság* (uncertainty). Bizonyosság esetében bármely cselekedet választásának csak egy következménye lehetséges, és ez pontosan ismert. A bizonyosság esetében az ok-okozat reláció teljesen egyértelmű, azaz egyetlen oknak egyetlen okozata van és fordítva. Ebben a helyzetben ha az ok valamilyen emberi cselekvés, akkor a felelősség is egyértelmű.

A másik véglelet a bizonytalanság jelenti. Bizonytalanságról beszélünk, ha a döntéshozó nincs tisztában a szituáció főbb vonatkozásaival (stratégia, világállapot, kimenetel, hasznosság); vagy ha a döntéshozó nem tudja a lehetséges világállapotok bekövetkezésének valószínűségét. A döntéseméletben a kockázat fogalmát csak akkor használják, ha pontosan ismert a lehetséges következmények bekövetkezési valószínűsége (ZOLTAYNÉ 2005: 495). Nyilvánvaló, hogy a kockázatos és bizonytalan döntések esetében a cselekvő felelősségének a kérdése kevésbé egyértelmű, mint a bizonyosság esetében.

A döntésemélet szerint a kockázat esetében legjobb, amit a döntéshozó tehet, ha azt az alternatívát választja, ahol a nyereség *várható értéke* (expected value) a legnagyobb. A várható érték $E(x)$ úgy számítható ki, hogy az egyes állapotok valószínűségét (p_i) megszorozzuk az ehhez tartozó nyereségekkel (x_i), és az így kapott értékeket összegezzük.¹

$$E(X) = \sum_{i=1}^{\infty} x_i p_i$$

A döntésemélet úgy látja, hogy ezzel a képlettel elvi szinten elintézte a kockázat problémáját. A valóságban azonban számos probléma felmerül.

2.1. Kockázatos viselkedés problémái

(i) Etikai szempontból kérdéses az az utilitarista és/vagy közgazdasági nézet, amely szerint az ember célja általában a haszon – kockázatos helyzetekben a várható érték – maximalizálása. Először is vitatható, hogy minden emberi szempont kifejezhető hasznossági terminusokban. Továbbá még ha elfogadjuk is ezt az állítást, akkor is felmerül az a probléma, hogy a hasznosság oly mértékben

¹ Például egy szabályos dobókockával való gurítás *várható értéke* a következő:

$E = 1/6 \cdot 1 + 1/6 \cdot 2 + 1/6 \cdot 3 + 1/6 \cdot 4 + 1/6 \cdot 5 + 1/6 \cdot 6 = 1/6 (1+2+3+4+5+6) = 1/6 \cdot 21 = 3,5$

absztrakt fogalom, amely mögött nagyon különböző tartalmak húzódnak meg. Nyilvánvaló, hogy egész más jelent a hasznosság a vállalkozónak, a tudósoknak vagy a papnak.

(ii) A várható érték alapján hozott döntés csak statisztikai értelemben jelent megbízható kritériumot. Az egyszeri döntések esetében távolról sem biztos, hogy a várható értékek figyelembevételével hozott döntés biztosítja a legjobb eredményt. A technika esetében a várható érték mint átlag különösen félrevezető: *„Aki az átlagra kérdez, már ezzel is kizárja társadalmilag egyenlőtlen veszélyeztető helyzetek létezését. Nem léteznek-e csoportok és életfeltételek, amelyek számára az »átlagban nem aggasztó« ólom- stb. tartalom éppenséggel életveszélyes?»* (BECK: 2003 35).

(iii) Gyakran előfordul, hogy ugyanaz a várható értéke egy kisebb, de biztos és egy nagyobb, de kockázatos nyereséggel járó alternatívának. Ebben a döntési helyzetben fontos szerepet kap a cselekvő személyisége és anyagi helyzete. A kockázatkerülők és/vagy a szegények a kisebb, de biztosabb nyereséget preferálják, míg a kockázatkedvelők és/vagy a gazdagok a nagyobb nyereséggel járó, de bizonytalanabb nyereséget részesítik előnyben.

(iv) Szintén gyakran előfordul az előnyöknek és a károknak a megoszlása. Így például lehetséges, hogy az előnyök a cselekvőnél jelentkeznek, míg a károk másoknál, amire jó példa a legtöbb környezetszennyező tevékenység. A fogadás analógiáját alkalmazva Jonas (1984: 34–38) elmélyülten elemez a modern technológia hosszú távú hatásaival kapcsolatban néhány alapvető helyzetet; például: *„Kockáztathatom-e mások érdekeit a saját fogadásomban?”* vagy *„Kockáztathatom-e mások összes érdekeit egy fogadásban?”* Privát döntésekben persze nem, de bizonyos határhelyzetekben elkerülhetetlen, hogy egy politikai vezető akár az egész nemzetének a sorsát kockára tegye. Erkölcseleg ez a döntés azonban csak akkor fogadható el, ha azt nem valamilyen javítás (melioráció), hanem a legnagyobb veszteség (a közösség pusztulásának) elkerülése motiválja.

(v) Jonas nagy figyelmet fordít arra az esetre, amikor döntésünk hozzájárul a természet vagy az ember mint olyan veszélyeztetéséhez. Függetlenül a várható nyereségtől és a kockázat mértékétől, az emberiség létét semmilyen körülmények között sem lehet kockára tenni, mondja Jonas (1984: 37).

2.2. A technikával kapcsolatos várakozások

Mivel a kockázatos viselkedésnek speciális formáját jelenti a technikai viselkedés, nagyon fontos kulturális kérdés, hogy milyen domináns várakozások vannak a technikával kapcsolatban.

- A premodernitásban a technika (techné) – az orvostudománytól eltekintve – etikai szempontból *semleges* volt (JONAS 1984: 4).

- Az újkorban és az ipari társadalomban (modernitásban) alakult ki a *technooptimista* álláspont, amely szerint a technika nem semleges, hanem alapvetően hasznos és jó. A technooptimista álláspont a mechanikus világkép mellett fejlődött ki.

A mechanikus világkép 400 éven keresztül, Galileitől Heisenbergig meghatározta a tudományos gondolkodást. A mechanikus világkép szerint minden szituáció a determináltság, a kiszámíthatóság és a bizonyosság fogalmával írható le, ahol minden okhoz egy és csak egyetlen következmény vagy okozat tartozik. E felfogástól idegen a véletlen, kockázat és a bizonytalanság fogalma; még Einstein (1926) is azon a véleményen volt, hogy a világban valójában nincs véletlen, ahogy ő megfogalmazta, Isten nem kockázik. A mechanikus világkép értelmezhető ismeretelméleti és gyakorlati (döntéseméleti) nézőpontból is. Ismeretelméleti szempontból az alany elvileg minden helyzetről, így a jövőre vonatkozó helyzetekről is teljes és tökéletes tudással rendelkezhet. Itt a tudás hiánya egy ismeretelméleti fogyatékoság, amelyet a megismerő ember elvileg kiküszöbölhet. Döntéseméleti nézőpontból az alany teljes és tökéletes hatalommal rendelkezhet a szituáció, a lét és az idő felett egyaránt.

Egy technooptimista kultúrában minden technikai innováció *a priori* jó és megvalósítandó, ezért a bizonyítási kényszer az adott technika ellenzőit terheli. Tehát azt kell bizonyítani, hogy egy technika káros. Ez több szempontból is nehéz. Nem véletlen, hogy viszonylag kevés modern technikai cselekvés került tiltólistára (pl. a DDT használata). Tehát egy technooptimista kultúrában, mint amilyen a nyugati kultúra is, a technika gyorsan és kontrollálatlanul terjed, miközben kockázatai felmérhetetlenek.

Először az elemi részecskék világában a kvantumfizika, majd a makroszkopikus rendszerek világában a kaoszelmélet ismeri fel, hogy a véletlen ontológiai realitás. Az indeterminált helyzetekben egy ok számtalan okozathoz, vagyis következményhez vezethet, másrésztől minden egyes okozatnak számtalan oka lehet. Döntéseméleti szempontból az indeterminált helyzetre az jellemző, hogy a döntéshozónak a jövőre vonatkozó ismeretei korlátozottak, vagyis kiküszöbölhetetlen a nem-tudás. A modern természetszemlélet szerint a véletlen és a bizonytalanság nem ismeretelméleti fogyatékoság, hanem ontológiai sajátosság. Ezekben a helyzetekben sem a teljes tudás, sem a teljes hatalom nem érhető el. Világos, hogy itt az okozatiság, és így a felelősség kérdése is sokkal problematikusabb, mint a mechanikus világfelfogásban.

Egy indeterminált világban csak korlátozott és részleges hatalom gyakorolható az időben változó dolgok felett, mivel a viselkedést szükségszerűen jellemzik a másodlagos hatások és a nem-szándékolt következmények. Mindez megalapozhatja a szorongás fogalmát is. Tehát a kockázat és a bizonytalanság vilá-

gában a technooptimista álláspont sokkal kevésbé védhető. Kérdés persze, hogy ezek az elméleti felismerések mennyire ismertek a gyakorlat számára, amelyben még mindig erősen élnek a mechanikus világképből származó elvárások.

A kockázat és a bizonytalanság világában a technooptimizmus tartalmát mikro szinten a remény, míg makro szinten az utópia biztosítja. E nézet szerint – minden bizonytalanság és kockázat ellenére – joggal bízhatunk abban, hogy a technikai viselkedés mindig a lehető legjobb következményekhez vezet. Ez a bizalom, illetve hit a kockázat és bizonytalanság világában azonban már sokkal kevésbé védhető, mint a bizonyosság világában.

– A *technopesszimizmus* – amely jelenleg persze csak egy kisebbségi vélemény – szerint a technika *a priori* káros és rossz. E nézet szerint minden esetben a legrosszabb scenárió következik be. Ez az álláspont mikro szinten a *félelem*, míg makro szinten a *negatív utópia* elvére épül. Egy technopesszimista kultúra nemcsak megakadályozna minden további technikai innovációt, hanem szisztematikusan felszámolna minden kockázatos technológiát is. Biztos, hogy az emberek ezt nem fogadnák el. Erre jó példa a jelenlegi klímaváltozás. Miközben tudományos konszenzus van abban, hogy az ember által felszabadított üvegházhatású gázok nagyon súlyos, esetleg az emberiség kipusztulását eredményező klímaváltozást okozhatnak (ORESKE 2004: 5702), ennek ellenére az emberek többsége – legyenek gazdag amerikaiak vagy feltörekvő kínaiak – elutasítanak minden korlátozást.

– Jonas arany középutat javasol, egyrészt a jelenleg uralkodó technooptimista, másrészt a technopesszimista felfogás között, nevezzük ezt technorealizmusnak. Ez a megközelítés – Jonas (1984: 26) kifejezésével élve – a félelem heurisztikájára (heuristics of fear) épül; amely azt javasolja, hogy a legrosszabb scenárió szerint is vizsgáljuk meg a technológia hatását. Felfogása szerint egy technika csak akkor kaphatna zöld utat, ha annak a legrosszabb következményei is még elfogadhatók lennének, azaz nem veszélyeztetnék az ember létezését. Világos, hogy a félelem heurisztikáját, vagyis az elővigyázatosság elvét (precautionary principle) alkalmazva egy új technika sokkal lassabban terjedne el, mint jelenleg, hiszen itt azt kell bizonyítani, hogy a technika veszélytelen. Ezért egy ilyen világ technikailag sokkal lassabban változna, viszont ezen az áron biztos elkerülnénk az emberiség fennmaradását veszélyeztető elfogadhatatlan kockázatokat.

3. A FELELŐSSÉG

A magyarban, de más nyelvekben is etimológiai kapcsolat látszik a felel és a felelősség között.² A felel ige egy reflektáló terminus, amelyet megelőz valamilyen kihívás, amelyre az alany válaszol. Általánosságban, Lukácsot (1971: 547) idézve, azt mondhatjuk, hogy az ember válaszoló lény. *„A munkát végző embert, a munka révén emberré vált állatot teljes joggal válaszoló lénynek nevezhetjük. Mert nem fér hozzá kétség, hogy minden munkatevékenység úgy jön létre, mint az őt kiváltó szükségletekre válaszoló megoldás.”* Jonas szintén ezen a vonalon halad, amikor kiemeli, hogy a lét önmagában értékes, és ez egy fajta felszólítást jelent a modern ember számára, hogy őrizze meg. Jonas elismeri, hogy régen ez a kihívás nem volt releváns, hiszen az ember nem rendelkezett azzal a hatalommal, hogy a külső (vagyis a bioszférára) és a belső természetre (vagyis magára az emberre) lényegi hatást gyakoroljon. *„Az ember hatalma a természet felett természettől való jog”*, mondja a felvilágosodás, de a 18. században a természet még sebezhetetlennek tűnt. Azaz a korábbi etika és filozófia joggal megtehetette azt, hogy nem a létet, hanem az embert helyezte a középpontba. Ezzel szemben a gondolkodás fölényével rendelkező technikai ember ma már képes a természetet és önmagát veszélyeztetni. Ez a kockázat azonban elfogadhatatlan, mondja Jonas, és az erkölcsiséget éppen ebből az új sajátosságból kell levezetni.

A köznyelv szerint a felelősség: *„Az a kötelezettség, amelynek alapján valaki, valami felelős valakiért, valamiért”* (ÉKsz 374). Egy másik meghatározás szerint: *„A felelősség az a kötelezettség, hogy vállaljuk a következményeket.”* *„Ha felelősségre vonunk valakit, akkor kényszerítjük, hogy tettéről számot adjon, és viselje a következményeit”* (ÉKsz 374).

Jonas (1984: 90) a felelősség fogalmával kapcsolatban a következőket írja: *„A felelősség első és legáltalánosabb feltétele az okozati erő, vagyis az, hogy a cselekvés hatást gyakorol a világra. A második, hogy ez a cselekvés a cselekvő ellenőrzése alatt áll, és a harmadik, hogy a cselekvő előre láthatja annak következményeit, legalábbis bizonyos mértékig.”* Látható tehát, hogy szerzőnkél a felelősség fogalma az ember okozati erejével, a világra gyakorolt hatásával kapcsolódik össze. S ebből adódik majd Jonas alaptétele is, nevezetesen, hogy az emberi hatóképességnek és felelősségnek összhangban kell lennie egymással.

A jonasai felelősség fogalmának egyik fontos eleme, hogy az ember igyekezen előre látni cselekedeteinek a következményeit, miközben a bizonytalanság miatt a jövőre vonatkozó tudáshiány vagy nem-tudás eleve kiküszöbölhetetlen. Jonas hangsúlyozza, hogy a tőlünk térben és időben távol élő, de cselekvésünk

² response/responsibility; respondere/responsabilita; antworten/Verantwortung; otvetyity/Otvesztvennoszty

által negatívan érintett emberek szempontjait is figyelembe kell vennünk, még akkor is, ha ezek a következmények nem biztosak, hanem csak valószínűek. A fentiekből következően különbséget kell tenni egy objektív értelemben vett lehetséges következményei és aközött, hogy ezeket a cselekvő – a saját korában és saját ismeretei mellett – mennyire képes belátni. Például már az ókori görögök kiirtották az erdőket, aminek a mai napig tartó negatív következményei vannak, mégsem tekinthetjük őket felelőtlennek, hiszen nem voltak a tudatában tettük következményeivel. Ezzel szemben mi már pontosan tudjuk, hogy az üvegházhatású gázok emissziója globális klímaváltozást fog okozni, azaz viselkedésünket joggal tekinti majd az utókor önzőnek, felelőtlennek, sőt bűnösnek.

A felelősség fogalmával kapcsolatban a fenti idézet így folytatódik. *„Ezen szükségszerű feltételek mellett lehetséges a »felelősség«, de két nagyon eltérő értelemben: (a) felelősség, azaz valaki a tetteiért elszámoltatható, bármik is legyenek azok (b) felelősség valamilyen meghatározott objektumokért, a cselekvő elkötelezi magát olyan meghatározott tettek mellett, amelyek ezekre az objektumokra vonatkoznak”* (JONAS 1984: 90).

Jonas az elsőt formális (formal), míg a másodikat tartalmi felelősségnek (substantiv responsibility) nevezi. A formális felelősség a már megtett cselekvésekre, tehát a múltra vonatkozik (ex past facto). Ez először is tartalmazza, hogy az *„okozott kárt jóvá kell tenni”*, még akkor is, ha *„a következmény sem szándékos nem volt, sem előre nem lehetett látni”*. A jogi jóvátétel eszméje korán egybefonódott a morálisan rossz cselekvés megbüntetésével. A kettő közötti különbséget jól megvilágítja a polgári és a büntetőjog közötti különbség, amelyben világosan elkülönül a 'sérelem kompenzációja' és az elkövetett 'erkölcsi rosszért (bűnért) való büntetés' eszméje. A formális felelősségből következő, hogy a cselekvő igyekszik legalísan eljárni és ezentúl nem-cselekedni.

A tartalmi felelősség a jövőre irányul, amit meg kell tenni, s közvetlenül irányul a felelősség tárgyára. Mint írja: *„Itt a »valamiért« felelősnek lenni nyilvánvalóan különbözik a felelősségnek pusztán önmagamra vonatkozó értelmétől. A valamiért rajtam kívül van, de még a hatalmamban áll, azaz szüksége van a hatalmamra, vagy fenyegetve van általa* (JONAS 1984: 92). A tartalmi felelősség archetípusa a szülőnek a gyermek iránti felelőssége. A gyerek a szülőn „kívül” van, de mégis hatalma alatt áll, s ennek a hatalomnak a segítségével kell őt, esetenként a gyerek törekvései ellenére, létében megőriznie és felnevelnie.

A cselekvő hatalma, oksági viszonya a felelősség tárgya felett ad a felelősségnek objektív jelentést, amely szerencsés esetben kiegészül egy szubjektív érzelmi elkötelezettséggel, a felelősség érzésével. Ez az érzés nem a felelősség ideájából ered, hanem a felelősség tárgyának általunk érzékelt jogaiból és szükségleteiből. A felelősség tárgyának kell hogy legyen, aki felszólítja a felelősség alanyát a felelős és gondoskodó viselkedésre. Így a felelősség tárgya, bár kiszol-

gáltatott helyzetben van a felette hatalmat gyakorló alannyal szemben, annak cselekvését mégis a tárgy igényei és szükségletei határozzák meg. A fentiekből következik, hogy Jonas a tartalmi felelősséget természetes és lényegében nem kölcsönös viszonyként értelmezi. S így szembeállítja a formális felelősséggel, amely többnyire az egyenrangú szereplők szerződéses kapcsolata. Majd így fogalmaz: *„Nyilvánvalóan, a morális állapotban (mint a jogtól különbözőben) a természetes felelősség az erősebb, még ha ez a fajta felelősség kevésbé meghatározott is, mi több, ez az eredeti az, amelyből minden más felelősség végső soron származtatja a többé vagy kevésbé kontingens érvényességét. Így azt kell mondanunk, hogy ha nem lenne természetes felelősség, akkor szerződéses sem lehetne”* (JONAS 1984: 95).

3.1. A politikai vezető felelőssége

Világos, hogy a közösségek nem hagyatkozhatnak csak az egyes emberek ismereteire, felelősségére és moralitására, hanem különböző jogi normák, vagyis *kötelezettségek* segítségével kell nyilvánvalóvá tenni a közösség minden tagja előtt, hogy mi az, amit megtehet, és mi az, amit nem. Itt persze mindig felmerül két különböző kérdés, nevezetesen, hogy a közösség tagjainak viselkedése mennyire van összhangban a közösség normáival, másrészt, hogy maguk a normák mennyiben vannak összhangban a valós helyzettel, azaz mennyiben orientálják helyesen a cselekvőket. Az előbbit nevezhetjük a *normakövetés*, míg az utóbbit a *normaalakítás* problémájának. Világos, hogy minden embernek normakövető módon kell viselkednie. Másrésztől az emberek (legkiválóbójainak) önként vállalt felelőssége az új kihívások felismerése és adekvát normák megfogalmazása. Jonas többször is hangsúlyozza, hogy a politikusi (ahogy a művészi) hivatás olyan kihívásokkal (feladatokkal) jár együtt, amelynek felvállalása a közösség nem minden tagjától várható el. Azaz nem várható el mindenkitől, hogy politikus legyen; ugyanakkor minden politikustól elvárható ezeknek a pluszfeladatoknak a felvállalása.

Jonas kitüntetett figyelmet fordít a politikus felelősségének, hiszen a jelen kollektív cselekvésben, amely meghatározza a jövő generációinak a létét és jólétét, meghatározó szerepe van az államférfinak. A politikus felelősségét, hasonlóan a művész felelősségéhez, mint a természetes felelősség egy speciális formáját írja le. Ennek specifikuma abban áll, hogy e felelősség terhét az ember önként vállalja. *„A felelősség tárgya a res publica, a közös ügy, ami egy köztársaságban rejtetten mindenki ügye, de valójában csak az általános polgári kötelezettségek határain belül. Ezek nem foglalják magukban a közügyek vezetésének előfeltételét; formálisan senki sem kötelezhető, hogy versenyezzen a közhivatalért, sőt még a kéretlen felhívásnak sem kell általában elfogadnia”* (JONAS 1984: 96).

Persze Jonas (1984: 96) tudja, hogy a hatalomnak megvannak a maga triviális előnyei is, de mint írja, *„figyelmen kívül hagyva a legotrombábban önző zsarnokot, aki számára a politika pusztán egy ürügy, az lesz a szabály, hogy a felelősség a hatalommal együtt jár...”* *„Egy valódi államférfi pontosan abban látja saját hírnevét (amelyet igencsak szívéen visel), hogy azoknak a javáért cselekedett, akik felett hatalma van, azaz akikért hatalma van. Ez – hogy a valami feletti hatalom a valamiért való hatalommá válik – a felelősség lényegét foglalja össze.”*

4. KOCKÁZAT ÉS FELELŐSSÉG KAPCSOLATA

Jonas szerint az emberi természetre az jellemző, hogy a rossz érzékelése végtelenül könnyebb számára, mint a jóé. Ezért az új etikának először a lehetséges rosszakkal kell foglalkoznia, azokat tudatosítva tanuljuk meg, hogy mi a jó, és mi az értékes. S éppen ezért kritizálja Jonas az utópiákat, amelyek miközben látszólag pozitív célokat tűztek ki az emberiség számára, közben esélyt adtak az egyértelműen rossz helyzetek bekövetkezésére. (A negatív utópiák kérdését szerzőnk direkt módon nem tárgyalja, de gondolatmenete szempontjából ezek az igazán hasznosak, hiszen rámutatnak az alapvető veszélyekre és a kockázatokra.)

Hogy pontosan tudjuk, hogy a modern technika milyen veszélyekkel jár, szükség van egy olyan tudományra, amely képes a technológiai cselekvés hosszú távú hatásainak az előrejelzésére. Ezt a kíváncsi tudományt Jonas „összehasonlító futurológiának” nevezi. S azt hangsúlyozza, hogy a jövő etikájának az „első kötelessége”: megjeleníteni a technológiai hosszú távú hatásait és veszélyeit. A futurológiai kutatások is azt mutatják, hogy a modern technika veszélyei között létezik az emberiség jövőbeli kipusztulásának a lehetősége, amely egy teljesen új, eddig ismeretlen rosszat jelent. Ezzel a kritériummal Jonas (1984: 27) képes kiemelni a kockázatos helyzetek széles spektrumából azokat, amelyek az ember létét veszélyeztetik, és így a felelős ember számára elfogadhatatlanok.

Jonas emlékeztet arra, hogy rendszere ebben a vonatkozásban analóg Hobbes rendszerével, amennyiben mindkettőben a fő cél a legfőbb rossz, a summum malum elkerülése. Azzal a különbséggel, hogy míg Hobbesnál ez az egyes ember erőszakos halála, addig Jonasnál a legfőbb rossz az emberiség fizikai vagy eszmei értelemben vett megsemmisülése. Persze, ez az elképzelt és távoli rossz, és spontán módon nem kelt bennünk olyan félelmet, mint a minket fenyegető közvetlen veszély. A dolog lélektana nem olyan egyszerű, mint Hobbes számára volt. Ezért Jonas (1984: 28) megfogalmazza az új etika második kötelességét, nevezetesen egy újfajta *érzelmi oktatást* (éducation sentimentale), amelynek célja az, hogy az eljövendő emberiség balsorsának és pusztulásának a lehetőségét az emberekben negatív érzelmi hatást váltson ki.

Az összehasonlító futurologia tudományával kapcsolatban Jonas (1984: 28–29) azt hangsúlyozza, hogy minden előrejelzés szükségképpen bizonytalan; azaz a jövőre vonatkozó tudomány szükségszerűen csak lehetőségeket, mai szóval élve scenáriókat tud megfogalmazni, ezért a valóságos technológiai folyamatok hosszú távú hatása és a rájuk vonatkozó lehetséges tudományos előrejelzések közötti viszonyt egy kockázatos játékhoz vagy fogadáshoz lehet hasonlítani.

Mindezek alapján Jonas (1984: 31) megfogalmazza az új etika alapvető szabályát (rule), amely kimondja, hogy *a rossz következmények előrejelzésének nagyobb hangsúlyt kell kapnia, mint a jó következményeknek*. A szabályt megalapozó elv pedig azt mondja ki, hogy *az ember mint egész léte vagy lényege sohasem tehető kockára az emberi cselekvés által* (JONAS 1984: 37).

Mindezt a következő példával illusztrálja: egy beteg ember gyakran még a tökéletlen fájdalomcsillapító szereket is előnyben részesíti az ígéretes radikális gyógy móddal, ha az a halál kockázatát is magában foglalja. Ez a döntési elv megfellelthető Pascalnak az Isten létére vonatkozó fogadásával. Pascal szerint az azonnali e világi öröme és kényelmetlenségek eltörpülnek a túlvilági örök boldogság vagy kárhozat lehetősége mellett. Az analógia nyilvánvaló, a technika által előidézett pillanatnyi előnyök megléte vagy hiánya eltörpül az emberiség kipusztulása vagy fennmaradása mellett (JONAS 1984: 37).

Végül Jonas (1984: 38) hangsúlyozza, hogy a bizonytalanság kezelésének ez az elmélete egyáltalán nem bizonytalan, sőt feltétlenül kötelező, feltéve, hogy felismerjük a jövőért való felelősségünket.

IRODALOM

- BECK, Ulrich 2003. *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó, Budapest
- Das Prinzip Verantwortung 1979. *Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation* Frankfurt am Main : Insel-Verlag
- EINSTEIN Max Bornnak írt leveléből 1926. december 4. (http://hu.wikipedia.org/wiki/Albert_Einstein)
- JONAS, Hans 1984. *The Imperative of Responsibility* = Search of an Ethics for the Technological Age, The University of Chicago Press, Chicago
- JONAS, Hans 2000. *Az emberi cselekvés megváltozott természete* = Lányi András szerk. Természet és Szabadság. Osiris Kiadó, Budapest, 151.
- LUKÁCS György 1971. *Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai* (Die ontologischen Grundlagen des menschlichen Denkens und Handelns) = Utam Marxhoz, II. köt. Magvető, Budapest
- Magyar Értelmező Kéziszótár (ÉKsz) 1992. Akadémiai Kiadó, Budapest
- ORESKEs, Naomi 2004. *Beyond the Ivory Tower: The Scientific Consensus on Climate Change*. = Science 3 December Vol. 306. no. 5702, p. 1686. <http://www.sciencemag.org/cgi/content/full/306/5702/1686>

SCODEL, Harvey 2003. *An interview with Professor Hans Jonas* = Interview Social Research, Summer

ZOLTAYNÉ PAPRIKA Zita 2005. *Döntéelmélet*. Alinea Kiadó, Budapest

Risk and Responsibility in Hans Jonas's works

Hans Jonas's central thesis is that the relationship of man and the world changed in the second half of the 20th century parallelly with the enlargement of technological activities. Contrary to the previous periods, nowadays, the human behaviour using developed technology means the most serious risk to humanity. The most serious risks are the physical disappearance of man (e.g. atomic war) or its essential transformation (e.g. gene technology) or the destruction of nature. The new forms of risks can only be treated with a new form of responsibility. Jonas proposed a middle course between techno-optimism prevailing in our age and techno-pessimism. This approach is based on the heuristics of fear, which suggests examining even the worst effects of technology. According to Jonas a new technology could get green light only if its worst consequences are acceptable, that is man's existence would not be jeopardized.

Keywords: technology, uncertainty, heuristics of fear, humanity

Barcsi Tamás

∴ Pécsi Tudományegyetem, BTK, Filozófia Tanszék
∴ barcsi48@gmail.com

GONDOLATOK A HUMÁN GÉNSEBÉSZET KOCKÁZATAIRÓL

Reflections on the Risks of Human Genetic Engineering

Írásomban a humán biotechnológia egyik legnagyobb lehetőségével, a génsebészettel kapcsolatban fogalmazok meg néhány gondolatot. Az eljárás óriási kockázatokkal járhat, ha felelőtlenül alkalmazzuk, a tulajdonságok megváltoztatásának általánossá válása az emberi önmeghatározás jelentős változásával járhat. Az új eugenikával kapcsolatos fenntartások számbavétele után morális szempontból vizsgálom a humán géntechnológia problémáját.

Kulcszavak: globalizáció, biotechnológia, génmanipuláció, új eugenika

I. BEVEZETÉS

Ulrich Beck „világkockázati társadalomról” írva a gazdagsággal összefüggő ipari-technológiai veszélyek között említi a géntechnológiai kutatások kiszámíthatatlan következményeit is.¹ De használhatjuk akár a biotechnológiai kockázatok tágabb fogalmát is, amelybe nemcsak a géntechnológia, hanem a klónozás, az összejtudat és a neurofarmakológia által felvetett veszélyek is beletartoznak. Az alábbiakban – terjedelmi okok miatt – csupán az emberen végzett génsebészet problémáival kapcsolatban vetek fel néhány gondolatot.²

A biotechnológiai eljárások nagy részét még nem alkalmazzák, legfeljebb kísérleti céllal, a vita éppen arról szól, hogy ezek bevezethetőek-e, és ha igen, milyen keretek között. Végig kell gondolnunk, hogy a jövő milyen forgatókönyvei várhatnak ránk, ha ezek a módszerek általánossá válnak. Ezért problémafelvetésként olyan irodalmi jövőképekre utalok, amelyekben az új-ember biotechnológia-alapú civilizációjáról olvashatunk.

¹ Ulrich Beck: *Mi a globalizáció?* (Belvedere, Szeged, 2005) 48–52.

² A humán biotechnológiai eljárások által felvetett problémákkal bővebben foglalkozom a következő írásaimban: *Az ember méltósága* (Attraktor, Gödöllő–Máriabesnyő, 2005), illetve *Az emberi meghaladása? Kultúrkritika – humán biotechnológia – irodalom* (Opus, 2009/2.).

II. BIOTECHNOLÓGIA ÉS IRODALMI JÖVŐKÉPEK

Jevgenyij Zamjatyin 1924-ben megjelent *Mi (Мы)* című könyvében mesterségesen állítják elő az emberi egyedeket a jövőbeli Egységes Államban, bár részleteket nem tudunk meg az eljárásról.³ A 20. század egyik legtöbbet idézett negatív utópiájában, Aldous Huxley 1932-es *Szép új világában* (*Brave New World*) már részletes leírást találhatunk a Világállamban alkalmazott biotechnológiai módszerekről. A totális technikai manipuláció társadalmában a boldogság ára a szabadság feláldozása: kasztrendszer van, az egyedeket mesterségesen hozzák létre, majd állami kondicionáló központokban nevelik fel őket, kialakítva bennük a kasztjukra jellemző tulajdonságokat. Senki sem kérdőjelezi meg a helyét a társadalomban, mindenki végzi a rábízott munkát, amely után számos szórakozási lehetőség áll rendelkezésre. Mindenki mindenkivel létesíthet szexuális kapcsolatot, nincsenek tartós emberi viszonyok. Ha valaki mindezek ellenére mégis rosszul érezné magát, csak beveszi a szóma tablettát, a korlátlanul rendelkezésre álló boldogságpírulát. Az emberi egyedek létrehozásánál a Podsnap- és a Bokanovsky-módszert alkalmazzák. A Podsnap-féle eljárással akár százötven érett petét is elő tudnak állítani egy petefészekből. Az alsóbb kasztokba kiválasztott embriók esetében használt Bokanovsky-eljárás során a megtermékenyített petét mesterségesen osztódásra kényszerítik, így 8–96 embriót nyernek, ez azt jelenti, hogy akár 96 egyforma egyed is képesek létrehozni (egy petefészekből így több ezer embert állítanak elő). Már embrionális szinten „fajnemesítő” vagy „fajrontó” technológiákat alkalmaznak, attól függően, hogy milyen kasztba választották ki az egyedet. A magzatok mesterséges körülmények között növekednek, születés helyett lefejtést alkalmaznak.⁴

Abe Kóbó japán író *A negyedik jégkorszak* (*Daiyon Kamyoki*, 1959) című művében egy olyan jövőt vázol fel, amelyben a Föld szárazföldi területe víz alá kerül. Egy titkos társaság még a veszély bekövetkezése előtt elkezd az ember átalakítását vízi élőlénné (illetve a szárazföldi állatokat is vízi állatokká alakítják, pl. vízi patkány, disznó). Az embriókat abortuszra jelentkező nőkől nyerik, ezeket valamiféle mesterséges placentához illesztik, és hormonokat adagolnak beléjük, megváltoztatva természetes fejlődési irányukat. Az új ember kopolyúval lélegzik, fogcsikorgatással és morzeábécé segítségével kommunikál. A jövőben egy sajátos víz alatti világ jön létre.⁵

Michel Houellebecq kortárs francia író két művére utalnék még, amelyekben a gensebészet és a klónozás mint a pusztulásra ítélt emberi civilizáció meghala-

³ Jevgenyij Zamjatyin: *Mi* (fordította Földeák Iván). Cartaphilus, Budapest, 2008

⁴ Aldous Huxley: *Szép új világ* (fordította Szentmihályi Szabó Péter). Konkrét könyvek, Budapest, 2003

⁵ Abe Kóbó: *A negyedik jégkorszak* (fordította Karig Sára). Palatinus, Budapest, 2008

dásának lehetősége jelenik meg. Ezek a művek az új biotechnológiai eljárások kidolgozása után születtek, míg a korábban említett történetek írói e tekintetben is csak a fantáziájukra hagyatkozhattak (náluk nincs is géntechnológia vagy klónozás, csak hozzájuk hasonló biotechnológiai eljárások, pl. a Huxley által leírt Bokanovsky-módszer a klónozásra emlékeztet, gőnésebézet helyett pedig Kóbónál és Huxley-nál is az embrió valamiféle manipulációjáról olvashatunk). Houellebecq *Elemi részecskék* (*Les particules élémentaires*, 1998) című művében az új-ember jellemzőiről csak a regény epilógusában esik szó. E szerint eltűntek a szexuális különbségek, nincs nő és férfi, de a tudomány ennek ellenére megtalálta az eddiginél hevesebb szexuális élvezetek lehetőségét; a szexualitásnak csak örömszerző funkciója van, nem az utódok létrehozatalának eszköze; az új faj minden egyede ugyanazt a genetikai kódot hordozza, de ez nem jár a személyiség megszűnésével (hiszen az egyiptetűű ikrek is – miközben „titokzatos testvériség” köti össze őket – különálló személyiséggé fejlődnek); az új-emberek békében, nyugalomban, boldogságban élnek.⁶ Az *Egy sziget lehetősége* (*La possibilité d'une île*, 2005) jövővíziója szerint az emberi civilizáció összeomlását követően létrejött az új-emberek világa. Az új-emberek klónozással szaporodnak, mesterségesen állítják elő őket, feladataikat is központilag határozzák meg: különböző telepekre kell felügyelniük egyedül, elzárva a külvilágtól, csupán számítógépen tarthatják a kapcsolatot a többi új-emberrel (egyik fő foglalatosságuk, hogy ősiük életírásához kommentárokat fűznek). Nem éreznek örömet és fájdalmat, csupán napfény, víz és sókapszula szükséges az életben maradásukhoz (az új-emberek mellett a vademberek hordákban, teljesen civilizálatlan, szinte állati szinten élnek a telepeken kívül).⁷

Ezekben a jövőképekben biotechnológiai eljárásokkal létrehozott új emberek világa váltja fel az emberi civilizációt, amely lehet a mesterségesen előállított boldogság állapota, a természeti katasztrófa utáni alkalmazkodás kényszerű módja, vagy éppen az egymástól is elszigetelt gépszerű lények furcsa kultúrája. De minden történetben közös, hogy az emberi jellemzők, képességek alapvetően átalakulnak. A szabadság megélésének képessége, az erkölcsiség, a nyelvi kommunikáció, vagy éppen az öröm és fájdalom érzésének képessége tűnik el az új civilizációban.

⁶ Michel Houellebecq: *Elemi részecskék* (fordította Tótfalusi Ágnes). Magvető, Budapest, 2004

⁷ Michel Houellebecq: *Egy sziget lehetősége* (fordította Tótfalusi Ágnes). Magvető, Budapest, 2006

III. A HUMÁN GÉNSEBÉSZET ÍGÉRETEI ÉS VESZÉLYEI

1. *Az ember tökéletesítése, a tervezhető jövő vagy gépszerűség, az emberi tulajdonságok megszűnése, átalakulása?* Mielőtt megvizsgálhnánk a génsebészet kapcsán felmerülő problémákat, nem árt tisztázni, mit is értünk e fogalmon. A *génsebészet* (vagy másként: *génterápia*, *génmanipuláció*) a biotechnológia talán legnagyobb ígérete. Itt emberi géntechnológiáról lesz szó, de génmódosító eljárásokat már évek óta alkalmaznak a növénytermesztésben, illetve használnak ilyen beavatkozásokat az állattenyésztésben is. A humán génterápia olyan eljárás, amelynek segítségével a géneket az embrionális fejlődés egy korai szakaszában, vagy a megtermékenyített petében módosítják (csírasejtvonal génmanipulációja, germ line therapy).⁸

Az elvileg lehetséges génterápiás eljárások közül (ez a kör a génekkel kapcsolatos tudás növekedésével folyamatosan bővül), még nem mindegyiket alkalmazták, lehetőség van például – a legtöbb országban szigorú törvényi feltételek közé szorítva – a *gyermek nemének megváltoztatására*.⁹ Ezenkívül *betegségek kiküszöbölésére*, illetve akár *tulajdonságok megváltoztatására* lehet használni a technológiát. Többen felhívják a figyelmet arra, hogy a modern géntechnológia végső célja a „megtervezett csecsemők”, az optimalizált ember előállítása lesz. Egyre többet tudunk az egyes betegségek, tulajdonságok genetikai hátteréről, így megnyílik az út a genetikai hibák kijavítása előtt, és nehéz lesz érvelni amellett, hogy ha felismertek egy betegséget, és lehetőség van a megváltoztatására, miért szülessen meg egy olyan ember, aki pl. hajlamos a cukorbetegsége vagy a rákra. Ez azonban könnyen elvezethet oda, hogy a szülők által nem megfelelőnek tartott tulajdonságot vagy képességet is megváltoztatják (pl. ha a szülő nem akar alacsony gyermeket, vagy nem akarja, hogy homoszexuális hajlammal szülessen gyermeke), és a genetikusok szülői nyomásra arra használják fel a megszerzett tudást, hogy egyre tökéletesebb gyermekeket alkossanak.

⁸ Beszélhetünk még ún. szomatikus génterápiáról is (somatic cell gene therapy). Ebben az esetben nem embrionális szinten nagyszámú célsejt genetikai anyagának megváltoztatása történik, ez az eljárás azonban eddig kevés eredményt hozott. A csírasejtvonal génmanipulációja esetében elegendő akár a DNS egyetlen molekuláját megváltoztatni a megtermékenyített petesejtben. Ennek a beavatkozásnak a következményei az utódokban is megmutatkoznak, míg ha sikerülne is a szomatikus génterápia, ez az utódokra nincs hatással. Vö. Francis Fukuyama: *Poszthumán jövővándor* (fordította Tomori Gábor). Európa, Budapest, 2003. 108–109., illetve *Az élet kultúrájáért. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a bioetika néhány kérdéséről*. Szt. István Társulat, Budapest, 2003. 74–76.

⁹ Erről a kérdésről lásd: Vidács Anett – Tóth I. János: *A nem megválasztásának etikai vonatkozásai*. Világosság, 2008/9–10, <http://www.vilagosság.hu/pdf/20090318172427.pdf>

Egyesek szerint nincs is ezzel baj, ez az emberi kultúra újabb nagy vívmánya, amely csökkenti a természet szerencsejátékának való kiszolgáltatottságot. Az emberi szenvedés minimalizálásának és a tervezhetőbb jövő új lehetőségeit jelenti, illetve jelentheti a génsebészet.

De nem kevesen vannak, akik fenntartásokat fogalmaznak meg a „megtervezett csecsemők” időszakának eljövételével kapcsolatban. Egyrészt utalnak arra, hogy a tulajdonságok megváltoztatása, illetve kialakítása egyáltalán nem egyszerű, hiszen egy adott tulajdonság háttérében számos gén együtthatása állhat. Továbbá a gének mindig csak hajlamosítanak bizonyos viselkedési formák megjelenésére, a környezeti tényezőknek és az egyénnek is nagyon jelentős szerepe van ezek kialakulásában. Ha pl. tulajdonságok kiküszöbölésére használjuk a génterápiát, igazából nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy milyen jellemzők megjelenését is előztük meg. Erre utal a Hamer és Copeland által megfogalmazott ún. *bizonytalansági elv*. Mivel a gének csupán hajlamosítanak bizonyos viselkedési, alkati típusokra, de soha nem jelentenek biztos jóslatot, így ha pl. valaki rendelkezik függőségre hajlamosító génekkel, akkor lehet, hogy alkoholistává válik, de éppúgy lehet belőle pl. bogárgyűjtő is. A csírasejtvonalterápiával az a probléma, hogy azelőtt veszi célba a genetikai hibákat, mielőtt azok megnyilvánulhatnak: ha nem történik beavatkozás, a kerülendő vonások talán nem is jelennek meg, vagy éppen előnyként manifesztálódnak.¹⁰

Az embert nem lehet megjavítható gépként kezelni: nincs egy olyan „alkatrész” benne, ami a rossz tulajdonságokért felelne, és kicserélhető lenne, hogy azt követően jól működjön az egyén. Egyáltalán mit tekintünk rossz, és mit jó emberi tulajdonságnak? Vitára készítő fogalmakról beszélünk, de még ha meg tudnánk is egyezni a rossz emberi tulajdonságokban, egészen biztos, hogy ezek kiiktatása számos olyan jellemzőtől is megfosztaná az embert, ami viszont a jó tulajdonságokkal áll kapcsolatban. Ezzel a gondolattal játszik el *Anthony Burgess Gépnarancs* (*A Clockwork Orange*, 1962) című könyvében. Önmegvalósítását az erőszakban és a komolyzene élvezetében kereső Alexből egy kondicionálási technikával (Ludovico-eljárás) kiirtják az erőszakra való hajlamot, de mintegy mellékhatásként zenét sem képes többé hallgatni. Politikai okokból később visszaállítják az eredeti állapotot.¹¹ Itt nem géntechnológiai beavatkozásról van szó, de ez még inkább magában hordozza annak kockázatát, hogy az ember „megjavításának” kísérlete alapvető emberi jellemzők módosulásához, akár megszűnéséhez vezethet.

¹⁰ Dean Hamer – Peter Copeland: *Génjeink* (fordította Puskás László). Osiris, Budapest, 2002. 281–282.

¹¹ Anthony Burgess: *Gépnarancs* (fordította Gy. Horváth László). Európa, Budapest, 2007

A *Szép új világ*ban béke van és biztonság, de nincs képzelőerő (amelynek segítségével nemcsak pusztító, hanem építő dolgokat is ki lehetne találni), szenvedély (nemcsak gyűlölet nincs, szerelem sem), szenvedés (de pl. nincs szolidaritás). A génmanipulációs eljárások az emberi természet, az emberi önmeghatározás jelentős változásával járhatnak.

2. *Egy új eugenika: az egyenlőség növelése vagy új egyenlőtlenségek?* A géntechnológia alkalmazása az eugenika megvalósításának új lehetőségét is jelentheti. Charles Susanne egy tanulmányában rámutat, hogy éles különbséget kell tennünk az eugenika és az eugenizmus között. Az utóbbi az a politikai mozgalom, amely azt vallja, hogy a fajnemesítés javíthatja a faj tulajdonságait, az eugenika pedig azoknak a technikáknak az összességét jelenti, amely egy faj jobbátételét szolgálják. Az eugenika atyjának Francis Galtont tekintik, ő alkotta meg az eugenika (fajnemesítés) kifejezést 1885-ben. Fajon az eugenizmus képviselői – mivel több emberi fajról beszélnek – lényegében egy kitüntetett emberi rasszot értenek, az eugenizmus a rasszizmusban gyökerezik. Az eugenizmus nemcsak a német náciizmus ideológiája volt, alapvetően a 19. századi konzervatív mozgalmakban gyökerezik, első sikereit az Egyesült Államokban aratta 1900 és 1930 között.

Többen úgy látják, hogy az *új eugenikának* nem lesz köze sem az eugenizmus politikájához, sem a Huxley-féle vízióhoz. Fukuyama szerint az eugenika megvalósítására tett korábbi kísérletek azért futottak zátonyra, mert állami finanszírozásúak és kényszerjellegűek voltak, illetve a tudomány adott fejlettségi szintjén nem voltak megvalósíthatók. Ma már ez technikailag megoldható, és állami kényszerről sincs szó. Az új eugenika mellett érvelők a szülők döntési szabadságát, illetve az állami beavatkozás tilalmát hangsúlyozzák, és felhívják a figyelmet, hogy amíg a régi eugenika (az eugenizmus politikájának megfelelően) a kevésbé életképes egyedek kiselejtezését is jelentette, addig az új eugenika valamennyi kevésbé életképes ember számára lehetővé teszi, hogy genetikai szempontból egy bizonyos minőségi szintet érjen el.¹²

Véleményem szerint mindenképpen problémás a szülők döntési szabadságára hivatkozni: a szülők nem saját magukról, hanem egy születendő emberi lény meghatározó tulajdonságairól döntenek. Többen megkérdőjelezik továbbá azt, hogy az új eugenika nagyobb egyenlőséghez fog vezetni, és inkább az egyenlőtlenség növekedését várják tőle, hiszen ha a betegségek kiküszöbölése, esetleg

¹² Vö. Fukuyama: i. m., illetve Charles Susanne: *Eugenetika és eugenizmus*. In: *Bioetikai olvasókönyv: multidiszciplináris megközelítés* (fordította: Európa Fordító Iroda Kft.) Dialóg Campus, Pécs–Budapest, 1999. 142. Galtonról és az eugenikáról lásd: Matt Ridley: *Génjeink* (fordította: Huszár Tamás és Simon Tamás). Akkord, Budapest, 1999. 21. fejezet: 309–324. Az eugenizmus és a rasszizmus gyökereiről és kapcsolatáról lásd i. m. 135–139.

bizonyos tulajdonságok manipulációja lehetővé válik genetikai magánintézetekben, sok pénzért, akkor ezt csak egy szűkebb réteg engedheti meg magának (ez egy *új elitréteg* kialakulását jelentené, azokból, akik amúgy is meglévő előnyeket genetikai eszközökkel is biztosítanak). Még ha a nyugati országokban mindenki számára hozzáférhetővé is válik az eljárás (amire kevés esély van), akkor a gazdag és az elmaradott országok közötti relációban jelentkezik a probléma. De ha nem megyünk is el egy új emberi elitréteg, vagy egy új emberi önmeghatározás víziójáig, azt nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy egy biotechnológiai alapú társadalomban a *genetikai diszkrimináció* általánossá válik.

3. *A gensebészet etikai megítéléséről.* Van olyan vélemény, amely szerint nehezen tehetünk erkölcsi kifogásokat a gensebészettel kapcsolatban, mivel az orvosi tevékenységet nem lehet csak a szomatikus betegségek kezelésére korlátozni. Teljesen elfogadott napjainkban pl. a plasztikai sebészet, vagy a jobb eredmények érdekében végzett sportorvosi tevékenység. Ezeknek nem a gyógyítás a célja, viszont jobb közérzetet biztosítanak az embereknek, ami önmagában nem elvetendő.¹³ Mások teljes mértékben elutasítják ezt az eljárást, mint a Természet Rendjébe vagy az Isteni Rendbe való radikális beavatkozást.

Dieter Birnbacher úgy véli: a gensebészet és a klónozás *nem feltétlenül sérti az emberi méltóságot*. A szerző az emberi méltóság két értelmezéséről ír. Az *individuális* emberi méltóság az elvárhatóság minimális standardját feltételezi azzal kapcsolatban, hogy mi engedhető meg egy emberrel szemben, illetve hogy mit engedhet meg magának egy ember. Tekintettel kell lennünk a jogok bizonyos minimumára, amelyek az embert mindenféle teljesítménytől, érdemtől és minőségtől függetlenül megilletik: 1. a biológiailag szükséges létfenntartási eszközökre, 2. az erős és folyamatos fájdalomtól való mentességre, 3. a minimális szabadságra, 4. a minimális önbecsülésre. A *nem értelmében felfogott („absztrakt”)* emberi méltóság sérül, ha az emberi nem identitását fenyegeti veszély, és a normatív emberkép által felvázolt határok áthágására kerül sor. Míg az individuális emberi méltóság elve az emberi alapszükségletek egy viszonylag állandó készletére való hivatkozással igazolni tudja magát, addig az „absztrakt” elv az érték, az adott rend, a lényeg kevésbé univerzális, lényegesen kultúrspecifikusabb fogalmaira támaszkodhat.¹⁴

Birnbacher ezek után elsősorban a klónozással kapcsolatban fogalmaz meg gondolatokat, de érvelését a gensebészet erkölcsi megítélésében is alkalmaz-

¹³ Charles Susanne: *A bioetika és a modern genetikai technikák*. In: *Bioetikai olvasókönyv: multidiszciplináris megközelítés* (fordította Európa Fordító Iroda Kft.). Dialóg Campus, Pécs–Budapest, 1999. 173.

¹⁴ Dieter Birnbacher: *Verletzt die künstliche Reproduktion des Menschen die menschliche Würde?* <http://www.wechselwirkung.com>

hatjuk. A szerző szerint a klónozás nem feltétlenül sérti az individuális emberi méltóságot, mivel nem egy embert használnak eszközként, hanem sejteket és sejtalkotó részeket egy szokatlan szaporodási technikával együtt. Ennek lehet elfogadható célja (pl. az, ha valaki ilyen módon akar utódot). Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a géntechnológia sem sérti önmagában az emberi méltóság individuális fogalmát. Sőt, nagyobb szabadság vagy kevesebb fájdalom lehet ennek az eredménye (pl. egy betegség vagy fogyatékoság kiküszöbölése esetében). Egyébként is erkölcsi vita van arról, hogy az embriót méltósággal rendelkező individuumnak, tehát személynek tartsuk-e. Lehet-e sérteni egy potenciális ember méltóságát? Mindenesetre az individuális emberi méltósággal nem a célszerűség összeegyeztethetetlen, hanem minden esetben egy, a másik számára in concreto káros cél, vagy egy, a másik számára in concreto káros eszköz. Pl. ha olyan genetikai beavatkozások történnek, amelyek kárt okoznak az egyén számára, vagy ha a klónozás célja egy „sorozatszemély” létrehozatala. Persze a kár fogalma a gensebészettel kapcsolatban, a fentiek miatt, korántsem egyértelmű. Azt, hogy a gensebészet sérti-e az absztrakt értelemben vett emberi méltóságot, a birnbacheri érvelés szerint nem lehet egyértelműen megmondani, az elfogadott ember-képtől függ.

Hozzátenném mindehhez, hogy az individuális méltóság, vagy a méltóság etikai elvének háttérében is ott van a méltóságnak egy „minimális” absztrakt értelmezése: az ember morális lény, képes a szabadságra, sérülékeny lény, képes az önbecsülésre. Mondhatjuk azt, hogy a beavatkozások semmiképpen nem sérthetik az ilyen értelemben meghatározott absztrakt méltóságot. Nem juthatunk el oda, hogy olyan lényeket állítsanak elő, akik nem képesek a szabadságra, a moralításra, az önbecsülésre. Az emberi sérülékenység csökkentése az emberi kultúra alapvető jellemzője. De a sérülékenységet nem lehet csökkenteni olyan módon, hogy az csökkenti a szabadság megélésének lehetőségét is. Ezzel elutasítjuk a Huxley-féle „szép új világ”-hoz hasonló társadalmi berendezkedéseket.

IV. ZÁRÓ GONDOLAT

Mivel a gensebészeti és általában a biotechnológiai eljárások az emberi jövő szempontjából nagy jelentőségű változásokat eredményezhetnek, ezért társadalmi vitákra lenne szükség ezek megengedhetőségével, az elfogadható és az elfogadhatatlan beavatkozások közti határvonal meghúzásával kapcsolatban. Az eljárásokról, a kutatások aktuális állásáról információval kell rendelkezünk, csak így alkothatunk megfelelő véleményeket és hozhatunk felelősségteljes döntéseket. A biotechnológiai forradalom által felvetett kérdések megválaszolásához elengedhetetlen, hogy folyamatos diskurzusokat folytassunk az emberi állapotról, emberfelfogásunkról, a jövőről alkotott elképzeléseinkről, az emberi lehetőségekről.

IRODALOM

- Az élet kultúrájáért* 2003. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a bioetika néhány kérdéséről. Szt. István Társulat, Budapest
- BARCSI Tamás 2005. *Az ember méltósága*. Attraktor, Gödöllő–Máriabesnyő
- BARCSI Tamás 2009. *Az emberi meghaladása? Kultúrkritika – humán biotechnológia – irodalom* = Opus, 2.
- BECK, Ulrich 2005. *Mi a globalizáció?* Belvedere, Szeged
- BIRNBACHER, Dieter. *Verletzt die künstliche Reproduktion des Menschen die menschliche Würde?* <http://www.wechselwirkung.com>
- BURGESS, Anthony 2007. *Gépnarancs* (fordította Gy. Horváth László). Európa, Budapest
- FUKUYAMA, Francis 2003. *Poszthumán jövődönk* (fordította Tomori Gábor). Európa, Budapest
- HAMER, Dean – COPELAND, Peter 2002. *Génjeink* (fordította Puskás László). Osiris, Budapest
- HOUELLEBECQ, Michel 2004. *Elemi részecskék* (fordította Tótfalusi Ágnes). Magvető, Budapest
- HOUELLEBECQ, Michel 2006. *Egy sziget lehetősége* (fordította Tótfalusi Ágnes). Magvető, Budapest
- HUXLEY, Aldous 2003. *Szép új világ* (fordította Szentmihályi Szabó Péter). Konkrét könyvek, Budapest
- KÓBÓ, Abe 2008. *A negyedik jégkorszak* (fordította Karig Sára). Palatinus, Budapest
- RIDLEY, Matt 1999. *Génjeink* (fordította Huszár Tamás és Simon Tamás). Akkord, Budapest
- SUSANNE, Charles 1999. *A bioetika és a modern genetikai technikák; Eugenetika és eugenizmus* = *Bioetikai olvasókönyv: multidiszciplináris megközelítés* (fordította Európa Fordító Iroda Kft.). Dialóg Campus, Pécs–Budapest
- VIDÁCS Anett – TÓTH I. János 2008. *A nem megválasztásának etikai vonatkozásai* = Világosság, 9–10, <http://www.vilagosság.hu/pdf/20090318172427.pdf>
- ZAMJATYIN, Jevgenyij 2008. *Mi* (fordította Földeák Iván). Cartaphilus, Budapest

Reflections on the Risks of Human Genetic Engineering

In my paper I put into words some of my thoughts concerning one of the greatest prospects of human biotechnology: genetic engineering. The procedure may involve immense risks in the case if we apply it irresponsibly; generalization of the changes in qualities/characteristics may lead to significant changes in human self-definition. After recounting my reservations about the new eugenics, I scrutinize the problem of human genetics from moral aspects.

Keywords: globalization, biotechnology, genetic manipulation, new eugenics

Bertók Rózsa

∴ Pécsi Tudományegyetem, BTK, Filozófia Tanszék
∴ bertokr@freemail.hu

A LEGELTETÉSTŐL A LELEGELT LEGELŐKIG

Játékelméleti társadalmi modellek

From Pasturing to Fully Grazed Pastures

Social game-theoretical models

A társadalmi együttműködés különböző lehetőségeit, az individuumok motivációit, kapcsolataik minőségeit a játékelméleti modellek „zárt világai” tudják érthető, átlátható és világos formában megjeleníteni. A modellek jellemzik a játékosoknak a gazdasággal kapcsolatos háttérét: a munkáról, a tulajdonról való gondolkodását, az egymáshoz s a játékszabályokhoz való viszonyát. A jelen társadalmi modellek megalkotásához az etika történetének jeles szerzőit hívtam segítségül. A tanulmány a „homo oeconomicus” s a „homo moralis” tudományterületi és individuális értelmű szétválásait, szétválasztásait igyekszik feloldani a kontextusba helyezéssel, az entitások sok szempontú vizsgálatával. Az eltérő modellek azonos szempontjainak fókuszaival lehetővé válik az összehasonlítás is. Világosabb lesz, hogy a javak korlátlan rendelkezésre állása esetén mit jelent a munka, s mit ér a szorgalom egy archaikus modellben, vagy milyen változást hoz a teljes társadalomra vonatkozó munkamegosztás Mandeville alapján, és milyen Adam Smithnek a boldogságról alkotott képe, s milyen kockázatokkal terhesek a posztmodern időszak válságtársadalmi.

Kulcsszavak: ethosz, legelő, játékelméleti modellek, archaizmus, Mandeville, Adam Smith, Ulrich Beck, kockázatok, értékválságok, individualizáció, globalizmus, ellenszöveg, posztmodern

A címben szereplő legelő az utóbbi időben szimbóluma lett a kijelölt területre vonatkozó együttműködésnek, és jellemzője annak az entitásnak, melyben a szereplők, a játékosok kooperálva működnek együtt a legeltetés rendje szerint, vagy éppen azt mutatja meg, hogy az optimális kihasználásához képest a rendbontó re-nitensek megjelenése hogyan lehetetleníti el a legeltetést. A modellek elősegítik a „kis világok” átláthatóságát, vizsgálhatóvá teszik a cselekvéseket és a személyközi relációkat. Ilyen értelemben az etikai szempontokat is láthatóbbá teszik.

Az ethosz első jelentése legelő, ami önmagában mutatja a szokással, szoktatással kapcsolatos helyet, a szabályozott, ritmusos élet menetét. A legelőre kihajtott állatokon keresztül a gazdának az állatokhoz, a legelőhöz, a legeltetés rendjéhez s egymáshoz való viszonyát. Ezek mindegyike más minőségű reláció, mégis ugyanarra a cselekményre vonatkozik, ezáltal egyszerre válik vizsgálha-

tóvá a játékosnak a legelő természetéhez, a legeltetett állatokhoz, a többi legeltetőhöz s a játékszabályokhoz való viszonya.

A játékelméleti modelleknek megvan az az előnyük is, hogy munkahipotézisként működnek, s így semmilyen történeti/történelmi szempontnak nem kell megfelelniük. Néhány modellt mutatok be, melyeket a munka és az erkölcs összefüggéseinek kiemelt szempontjából vizsgálók, miközben ugyanarra a kérdésre keresem a választ: mennyire bizonyítható bennük a „homo oeconomicus” vagy a „homo moralis” prioritása.

Az első az *archaikus* modell, melyben nincs összefüggés a munkavégzés és a munka által megtermelt javak elosztása között. A fogyasztás nem motiválja a teljesítést, vagy nem a fogyasztás motiválja a teljesítést. Nincs összefüggés a befektetett szorgalom s a visszaosztott jószág között. Kérdés, mi motiválja akkor a munkát s a szorgalmat? S mi a trade off-ja a szükségletek szerinti elosztás megelégedettségének? Képzeljünk el egy zártágot, melyben közösen dolgoznak az emberek, közösen termelik a javakat, majd beadják a közösbe, s visszaosztják szükségletek szerint. Lehet, hogy a legkeményebben dolgozó, legszorgalmasabb kapja vissza a legkevesebbet. A szorgalmának oka nem egyéb, mint a társadalmi megbecsültség. A megbecsültség, amelyben az egész család részesül, s büszkeséggel tölti el tagjait. A modellben két intézmény működése érhető tetten: a reciprocitás s a redistribúció. A játékosok semmiféle gazdasági várakozásnak nem felelnek meg, mert nem „homo oeconomicus”-ként vannak jelen. Az ír parasztok viselkedése sem felelt meg a gazdasági elvárásoknak, mikor azok a legnagyobb szegénységükben is költöttek, hiába emelték föl a létszükségleti javak árát, a vásárlás csökkenésére vagy elmaradására vonatkozó gazdasági várakozások ellenkező gyakorlatba fordultak. Az ír szegényeknek az emberi méltóságukat jelentette a teli éléskamra, s így ők az utolsó pénzükön lisztet, cukrot, krumplit vásároltak, függetlenül azok megemelt árától.

A primitív, civilizáció előtti időszak Mandeville¹ szerint nyomorúságos, míg Rousseau szerint boldog.

Az archaikus modell inverze a mandeville-i. Nála a gazdaság mindent visz! Az egyéni bűnök összeadódnak, s ezek konstituálják a közjót. „A bűn a jólét

¹ Mandeville, Bernard (1670–1733) holland származású, a rotterdami Erasmus-iskola tanulója, Leidenben orvosi diplomát szerzett, majd Angliába utazott, és soha nem is tért vissza. 1705-ben megírta fabuláját *A lázongó méhkas, avagy a megjavult gazemberek* címmel, de hatástalan maradt. 1714-ben prózai tanulmánnyal egészítette ki, és *A méhek meséje, avagy magánvétek – közhaszon* címmel látta el. Jonathan Swift vitriolos szatírái nem keltettek akkora felháborodást, mint ez a könyv. Egyszerre lett a szerzője híres s hírhedt. *A vizsgálódás a társadalom természetéről* (1723) című tanulmányában Shaftesburyt illeti kritikával.

alapja, ha korlátját a törvény kiszabta.”² A bűnös játékosok nélkül nem lenne szükség a társadalom egyéb szereplőire sem. A bűnözők okán kellenek a börtönőrök, a bírák, a bilincset gyártók stb. A társadalmi munkamegosztás a játékosok között az erkölcstelenségekkel kapcsolatos, az erkölcstelenségek jók, mert motiválják s aktiválják a gazdasági folyamatokat. A prostituáltaknak köszönhetően létrejött a luxusipar, ugyancsak az ő „vállukon” nyugszik a monogám házasságok fönntartása, aminek gazdasági a lényege: együtt tartja a vagyont, a férfiak pedig levezetik a kóbor vágyaikat az erre a célra létesített helyeken. A tolvaj nemzeti hős, hiszen ellopja a gazdagok vagyontárgyait, pénzüket, s így ezek pótlására ösztönzi őket, amivel beindulnak a gazdasági aktivitások. Mandeville a Méhek meséjében a kasban játszatja a szereplőket, s fölvezet a jóság lehetőségét is, mikor minden játékos tisztességes, rendes, egyenes, szabálykövető. A büntelenség pusztulást hoz, kihal belőle a motiváció. A gazdasági fölemelkedést csak a gazdaságnak kedvező, relatív jókkal lehet teljesíteni. A közre vonatkozó jó mindig eredmény-jó, etikai szempontból következmény-etikai jó. Az elkövetett – egyébként abszolút értelemben – bűnök itt relatívak, s eszközei a gazdasági fölemelkedésnek. Amikor a szerzőt a tiszta erkölcsök megléte felől kérdezték, azt mondta, vannak, csak társadalmon kívülre kell menni értük.

Mandeville méheinek tökéletes ellenpólusát képviseli Shaftesbury gentlemanja.

Nem véletlenül írja Mandeville, hogy nem volt még soha két ilyen különbözően gondolkodó, mint a lord meg ő. Lord Shaftesbury Ashley Cooper elképzelteti velünk a kívül-belül tökéletes férfi ideálját. A szalonok lovagja, a nők bálványa, az intelligens, humoros, jól öltözött, tökéletes beszélgetőpartner az individuum oldaláról testesíti meg a tökéletességet, mely részleteiben is jókból áll. Elképzelhetetlen a mandeville-i társadalmi oldalról fölépített kapitalista világban a lord gentlemanját boldogulni látni. A kas bűnei nem nélkülözhetőek az összboldogsághoz. Az etika teljes mértékben deskriptív, mely mindig abba a hibába esik, hogy jónak tünteti föl a „van”-t, s föl sem merül a „legyen” kérdése, hiszen nem kell a jót „legyen”-ben kívánni, ha van.

A munkamegosztás fogalmát Mandeville használja először, később Marx így interpretálja: „A filozófus eszméket termel, a költő költeményeket... A bűnöző büntetett termel. A bűnöző nemcsak büntetett termel, hanem a büntetőjogot is, és ez által a professzort is, aki előadásokat tart a büntetőjogról...”³

Ahogy a londoni tűzvész sok embernek munkát adott, úgy a gazdagok takarékosága pedig növelte a munkanélküliséget.

Ha a mandeville-i világból filmet készítenénk, Defoe Moll Flanderse tökéletes alap lenne hozzá. A már elkészült filmek közül talán a kurtizán sztoriját

² Idézet a fabulából.

³ K. Marx: A Tőke IV. könyve, I–II. k. Értéktöbbség-elméletek, Budapest, 1958

kiemelő érzékelteti legjobban az eredeti írói szándékot: nem bűnös az a játékos, akinek nem adott a társadalom választási szabadságot. Nem felelős semmiért az a nő, aki a Newgate-ben látta meg a napvilágot, s csak a tolvajlás, hazugságok, csalás lehetősége biztosította az életben maradást számára. Nem tud annyi bűnt elkövetni Molly, hogy elítélje az író a hősét, pedig majdnem egy tucat gyereket elhagy, a tolvajlást, álcázást, rászedést, házasságszédelgést művészi fokon űzi, a maga nemében tehetséges, csak rosszra használja a kvalitásait. A regényben s a modellben is sokszor helyettesíti a munkát a bűn, s a büntetést a megbocsátás. Defoe Robinsonja pedig világosan figyelmeztet: a lakatlan szigeten nem lett volna lehetséges berendezett élet Robinson társadalmi tapasztalata nélkül.

Adam Smith modellje a „láthatatlan kéz” rendező elvének köszönhetően úgy konstituálja a közjót s a harmóniát, hogy az egyes játékost belehelyezi a szerepébe, s szabályt ad hozzá. Az összjáték alulról indul, mindenkinek csak a saját helyén kell megfelelni, mint a *sakktáblán* a figuráknak, s a játékhoz mindenkire egyformán szükség van. Nincs különbség teherhordó s filozófus között, míg a péknek a jó kenyér sütése a dolga; a hentesnek a friss húsok biztosítása, a serfőzőé a kiváló sör főzése. Senkitől nem kérnek és nem várnak el többet, ez a megelégedés kulcsa. Bármelyikhez fordulunk, nem a saját szükségleteinkre hivatkozunk, hanem arra a haszonra, mely őket éri, ha eladnak. Smith játékosai önzők, de csak partosan és annyira, hogy másoknak is megengedjék ugyanazt. A munkamegosztás a manufaktúrában biztosítja a termék elkészítési folyamatában az együttműködést. A 18 fázist külön-külön egyesével meghatározzák és elosztják, így a játékosok napi négyezer-nyolcszáz gombostűt tudnak elkészíteni, míg a munkamegosztás nélkül talán egyet sem. A piacon sincs másként, a klasszikus kapitalizmus kezdetén a reális árupiacon a kialkudott ár nemcsak ár volt, mint egy gazdasági kategória, hanem a megegyezés, az alku, az eladó és a vevő rendezett viszonyának az eredménye. Ehhez kellett Smithnek már 17 évvel korábban elkezdenie az egyes „játékosok” természetének vizsgálatát, hogy később a piacon átlássa az emberi relációkat. Az elfogulatlan szemlélet lehetővé teszi a saját viselkedésünk megítélését külső szemlélőként. A szimpátia érzésével létrehozza a harmóniát, hogy ne kelljen sem az erkölcsöket, sem a gazdaságot fölládoznia. A smithi világ szerkezete a sztoikus berendezkedést követi. Minden játékos megkapja a saját szerepét, s a sztoikus erénnyel visszafogja magát a szélsőségektől, s megelégedett lesz. Elvagyódás és irigységtől mentes a játék, ami garantálja a spontán rendet, a játék folyamatosságát és a szabályok betartását. A szabályok nem láthatóak, csak a játékosok ismerik, ha nem így volna, nem lehetne játszani. Ebben a világban a méltóságot bőrcipővel méri: minden valamirevaló játékosnak van bőrcipője, ami küszöbe és határa a 18. századi angol méltóságnak. Ez a korszak színvonalának értékmérő mutatója, míg ugyanabban az időszakban a francia nők járhatnak mezítláb. A smithi egyének

a saját helyükön végzik a dolgukat, és a nemzetek gazdagságában összegződik a hatásuk. A nemzet az alapja, a terjedelme és a célja is egyszerre e modellnek. Belülről irányított, alulról szerveződő, spontánul működik. Felelőse az egyes játékos, de csak a saját tevékenysége terheli. Az állam pedig éjjeliőr-funkciókat lát el: vigyáz a játékosok nyugalma, megvédi a javaikat, a közjót szolgálja (hidak, iskolák építése). A smithi modell boldogsága három jellemzővel van definiálva: az egészséggel, a tiszta lelkiismerettel, az adósságmentességgel.

A spontán rend inverzét J. M. Buchanan alkotta meg a „szemetelés a tengerparton” spontán rendtelenség modelljében. San Diego tengerpartján a strandolók pillanatnyi és közvetlen érdeke eldobni a kezükben lévő szemetüket, s ez a spontán haszon fontosabb a tengerpart szépségének megvédésénél. A hic et nunc felülírja a hosszú távú következményeket. Ehhez csak a tudatosság, a tanulás és a felelős magatartás vezetne. Pillanatnyilag nem látszik a fejenként egy eldobott szemét, de ezek összeadódásával szeméttelpep lesz a tengerpart. Ha egyesével megkérdeznénk a játékosokat, bizonyára nem látnák az összefüggést a mai felelőtlen szemetelésük és a part jövőbeli ellehetetlenülése között.

G. Hardin modelljével visszatérünk a legelők vizsgálatához. A szerző szerint a közlegelők tragédiájában matematikai úton is követhető, hogy a renitensek számának és a renitencia fokának növekedésével minden játékos külön-külön is meg a közösség együtt is rosszul jár. A folyamat oda vezet, hogy a végén megszűnik a legelő legelőnek lenni. A legelőn a renitencia nem észlelhető, míg kis mértéket ölt. Ha nem észlelhető, akkor fölbátorodnak a renitens játékosok, s a kialakult szabályokat megszegve, további teheneket küldenek a legelőre. A renitens magatartás több játékosra is vonatkozhat. Tételezzük föl, hogy mindenki kicsit renitens (hogy ne vegyék észre), s ezek a renitenciák akaratlanul összeadódnak, s végül a legelő kimerüléséhez, a tehenek súlygyarapodásának elmaradásához, közös és egyéni károkhoz vezetnek. A felelőtlenység a háttérben munkál: nem lehet tudni, hogy a rendtől való elhajló magatartás melyike okozza a teljes csődöt, alapozza meg az egyén és a közösség kárát egyszerre. A felelőtlen magatartások eredménye sokáig nem látszik, majd, mikor mennyiségileg meghaladják a tolerálható értéket, akkor hirtelen az összes elhajlás összeadódik, s megszünteti azt, amire létrejött. A mentőcsónak-etikaként elhíresült szituáció pedig azt megmutatja meg, hogy vannak olyan helyzetek, melyeknek nincs belső megoldásuk. Ha kevesen férnek el a mentőcsónakban, és száz hajótörött úszik feléjük a megmenekülés reményében, akkor nem lehetséges belül olyan megoldást választani, mely igazságos és megnyugtató. Végletes esetben a mentőcsónak személyzetével megnövekszik az áldozatok száma. Metaszabály és előzetesen megbeszélte konszenzus nélkül maradt ez az élethelyzet, ugyanakkor az ismert és sokszor használt szabályokból (arany szabály, kategorikus imperatívusz stb.) nem lehet alkalmazhatót választani. Persze, elméletileg ez

csak azt mutatja meg számunkra, hogy bizonyos játékhelyzetben vagy külső megoldásért kell folyamodni (visszafordul a mentőcsónak segítségért), vagy be kell látni, hogy ami nem megtervezetten, előre láthatóan következik be, az áldozatokkal jár, s ilyenkor a kockázat mértéke sem tervezhető. A katasztrófhelyzetekre is csak általában készülünk, vagy feltételezünk egy bekövetkezést, és ahhoz igazítjuk a játékunkat, de a tényleges bekövetkezések esetében konkrétan kell reagálnunk, s ezek eltérhetnek a tervektől.

A *kockázati társadalom* modellje Ulrich Beck rizikótársadalmi leírása alapján készült. Ha elfogadjuk az okfejtést, mely szerint a felvilágosodás bukásában az észnek a hagyományok helyébe állítása volt a döntő oka, akkor a hagyományos értékalapok szisztematikus szétverésének, dekonstruálásának, eltüntetésének a következményei válságokkal terheltek. A modell legfőbb sajátja a játékosok bizonytalansága. Keresik az intézményeiket, melyek mára már kikerültek integráló szerepükből, az egyéni kapcsolatok szétszakadnak, a játékosok individualizálódnak. A magukra hagyatottságukban a biztos köteleik megszűnnek, a gondoskodás hálói felszívódnak. A játékosok társadalmi státusa definiálhatatlan, az egyéni bizonytalansággal a védtelenség is nő. A felfelé irányuló mobilitás felgyorsul, a lefelé tartó mobilitás kockázata nagymértékben megnő. A jövedelmi távolságok szintén nőnek. Nincsenek osztályok, rétegek, foglalkozás szerinti csoport, ahova tartozni lehetne. A munkaerőpiacon a tartósan munka nélkül maradtak száma is nő, sőt egy réteg egyáltalán nem kap munkát, és a nem regisztrált munkanélküliek is többen lesznek. Kibontakozik egy újfajta munkavállalás részmunkaidőben, alulfoglalkoztatottságtól terhesen, minimális jövedelmeket biztosító munkahelyeken. E folyamatok következtében kétféle játékos lesz: gazdag és szegény. Szinte nem kommunikálnak egymással, a szegény túlképzett, rezignált és elvágyódik, de nincs muníciója elmenni, a gazdag gátlástalan, gögös, pazarol és retteg, hogy meg tudja-e védeni magát és a családját. A szegény jellemtorzója a megalázkodásban, a gazdagé a szellemi igénytelenségben ragadható meg. A fenti folyamatoknak gazdasági kiindulópontjai vannak, következményeikben pedig emberi természetbeli hibákat hordoznak.

A rezignáció s az aktivitás hiányának érzékeltetésére jó példát ad Marienthal szociográfiája. A marienthali párhuzamban a munkanélküliség tömeges volta lehetetlenítette el az osztrák kistelepülés életét. Az 1929-es gazdasági válság tönkretette a gyártelepülést, átírta a szokásait, életritmusukat, megmérgezte kapcsolataikat, s a zártságból nem vezetett kifelé út. A munkanélküliség teljesen átrendezte a lakosság életvitelbeli szokásait. Áttértek a kéthetes életritmusra, a segélykifizetések napjai ünnepnapokká váltak. Ekkor fizetik az ún. „részlet-zsidót”, és ekkor tartják az ún. „nagybevásárlást”. Lisztet, cukrot, burgonyát vesznek, és főtt ételt is készítenek. Megélhetési forrásaik nagyon bizonytalanok, s szinte mind bűnelkövetéssel jár, mint a káposztalopás a parasztoktól, a szén sze-

mezgetése a vasútnál, halászati jogsértés. A környékbeli kutyák, macskák száma is rohamosan fogy. Akik viszonylag jobban élnek, azok háromszor esznek naponta, de a reggelijük és a vacsorájuk ugyanaz. Ruházkodásra egyáltalán nincs pénzük, legnagyobb gondot a cipő jelenti. Az egészségi állapotuk kritikus, nem járnak könyvtárba, semmiféle szolidaritás nincs az állásban lévők és a munkanélküliek között. A gyerekek kicsikét álmodnak a szebb jövőről, de nem hisznek az eljövételében. A megváltozott helyzet az időérzékelésüket is átírta, egy 33 éves férfi a következőkről számol be: 6-tól fél 7-ig felkelek, 7-8-ig felébresztem a fiaimat, 8-9-ig fát és vizet hozok a kamrából, 9-10-ig visszajövök, a feleségem megkérdi, mit főzön, a kérdés elől kimegyek a mezőre, 10-11 lassacskán dél lesz, 11-12 üres, 12-13 ebédelünk, 13-14 újságolvasás, 14-15 lementem, 15-16 elmentem, 16-17 néztem a favágókat, 17-18 hazamentem, 18-19 vacsoráztunk grízes tésztát, 19-20 lefekszem. Általában két korszakra osztják az életüket a marienthaliak: a gyár bezárása előtti boldog hőskorszakra, illetve a munkanélküliség reménytelen, sötét, depressziós jelenére.

A munka közösségformáló erejének eltűntével szétesett a falu, és szétestek a családon belüli kötelékek is. A reménytelenséggel a passzivitás vette át a hatalmat. Marienthal közössége megfáradt és befordult. A kifelé nyitás lehetősége, az elköltözés reménye anyagi okok miatt vált irreálissá.

Az utolsó modellt most írja az élet. Ha a becki rizikótársadalom a posztmodern szinonimája, akkor minek nevezhető ennek „meghaladása”? Az *ellen-kor* modellje, a poszt-posztmodern, a negativitások társadalma. A játékosok nem aktívak, depresszióssá váltak, várakoznak, maguk sem tudják, mire, talán Godotra (Beckett), vagy keskeny ösvényeket keresnek (Heidegger), vagy a „semmi ágán” vacog a szívük (József Attila). Minden korábbi érték leértékelése, tagadása, elleneszméje, ellenszövege. Minden bizonytalan, s minden változásban van, a tudás nem számít, a gátlástalanság és a szubjektivitás a korszak alapvetései. A nagy elbeszélések elhallgattak, mindenki a saját sztoriját írja. Úgy, ahogy akarja. Kifejezetten hátrányt szenved a realitás, a tárgyyszerű ismeret, a tehetség, a szorgalmon alapuló teljesítmény, s mindezekhez tartozó emberi erőfeszítés. Az eredmény a morális lecsúszás. A tehetségtelenség a legújabb értékképző, aminek eredményeként a médiákból ömlik az alkalmatlan antiemberek sztárolása, ahol az emberi méltóságot naponta százszor tiporják sárba, ahol állatias zabálások, káromkodásversenyek alkotják a trendet. Hivalkodnak az emberi alkalmatlansággal, hivalkodnak a tehetségtelenséggel. Kiteregetik, kipletykálják az intim szféra eseményeit, szenzációt csinálnak a sorstragédiákból. A társadalom korábbi stabil játékosai: az orvos, a tanár, a pap elveszítették presztízsüket, és megtépázott önbecsülésükkel kényszeresen sodródnak egy, a szakmai közösségeket is nélkülöző, globalizációnak nevezett gyökértelen világban.

IRODALOM

- BERTÓK Rózsa 2002. *Magánvétkék – közhaszon*. Dr. Haller Média Kiadó, Pécs
- BUCHANAN, James 1992. *A piac, állam, alkotmányosság*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- LÁSZLÓ János 2005. *A történetek tudománya. Új Mandátum*, Budapest
- MANDEVILLE, Bernard 1996. *A méhek meséje*. Kossuth, Budapest
- SEN, Amartya 1973. *On Ethics and Econoics*. Blackwell Publishers, Oxford UK, and Cambridge, USA
- SHAFTESBURY, Anthony Ashley Cooper 1994. *Értekezés az erényről és az érdemről*. Kossuth, Budapest
- SMITH, Adam 1940. *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól I–II*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest
- SMITH, Adam 1979. *The Theory of Moral Sentiments*. Clarendon Press, Oxford
- ZSOLNAI László 2001. *Ökológia, gazdaság, etika*. Helikon, Budapest

From Pasturing to Fully Grazed Pastures
Social game-theoretical models

The “closed in worlds” of game-theoretical models can reproduce in comprehensive and transparent form various possibilities of social cooperation, the motivation of individuals and qualities of their relationships. The models give the players the background concerning the character of their relationship to economy: their attitude to ownership, relation to each other and to the rules of the game. To create social models of the present time, I called upon eminent authors in the history of ethics. The study is an attempt to resolve the separations and divisions in both scientific and individual terms between “homo oeconomicus” and “homo moralis” by putting them into context and studying the entities from a number of standpoints. The same focal points of the differing models make a comparison feasible. This will show more clearly what the meaning of work is in the case when there is an unlimited disposal of goods, and what diligence means in an archaic model, or what changes are induced by the Mandeville division of labour which affects the entire society, what kind of picture Adam Smith depicts of happiness, and what kind of risks burden crises-societies of the postmodern era.

Keywords: ethos, pasture, game-theoretical models, archaisms, Mandeville, Adam Smith, Ulrich Beck, risks, value crises, individualization, globalization, counter text, postmodern era

821.511.141(497.113)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

811.511.141:929 Hadrovics L.

Szeli István

: Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

: nyugalmazott egyetemi tanár

: hungar@ff.uns.ac.rs

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT HADROVICS LÁSZLÓ

László Hadrovics was Born One Hundred Years Ago

Az esszé tanulmány a száz éve született Hadrovics László (1910–1997) tudományos munkásságát tekinti át és értékeli – az időközben létrejött több mint egy évtizedes rálátási távlat segítségével – a térségi humán tudományok alakulástörténeti folyamatait figyelembe véve. Kiemeli a tudósnak a magyar nyelv közép-kelet-európai szellemi rokonságáról alkotott nézeteit és kutatási eredményeit.

Kulcsszavak: magyar és délszláv szellemi kapcsolatok, nyelvi tudat és politika

Ebben a mi multi(-kulturális, -etnikus, -nyelvű, -erkölcsű, -hitű, -tudatú, -szokásvilágú, -szemléletű etc.) ismereteinket, tudásunkat digitalizáló igyekezetünkben mind többször vagyunk kénytelenek újból s újból megfogalmazni, s a számítógép utasításainak alárendelni, azt kiszolgálva számot adni „írásbeli tetteinkről”, noha jól tudjuk, hogy tudományszakunk, szellemi létünk, műveltségünk mai állapota mást is elvár tőlünk az adatrögzítésnél, a ténybeli ismeretek betakarításán túl is. A „Ki kicsoda?” legújabb kori követelményeinek engedelmeskedve (sokkal inkább azonban emlékeztetkiesésekkel bajlódó világunk megsegítése végett) idéztem fel (SZELI 1997) magam is az elmúlt évek során Hadrovics László néhány gondolatát, s teszem ezt ezúttal is születésének századik évfordulóján, kissé „másképpen”, azaz nem mindenben követve a „Számítógépes Birodalom” rendtartását. A róla írt búcsúszövegemben nemcsak egykori tanáromról emlékeztem meg (Pázmány Péter Tudományegyetem 1942–1944), hanem humán tudományunk egyik meghatározó egyéniségéről is.

A róla szóló adatbázisok és lexikoncikkék a következőket tartalmazhatják: „Hadrovics László Alsólendván született 1910. június 27-én. Kőszegen és Keszthelyen járt iskolába, az Eötvös Kollégium tagjaként pedig latin és magyar nyelvet, valamint szlavisztikát és germanisztikát hallgatott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Tudományos munkával már egyetemi hallgatóként kezdett foglalkozni. Tanulmányainak befejeztével az Egyetemi Könyvtárban dolgozott. 1941-től a Pázmány Péter Tudományegyetem

tanára, 1942-től 1952-ig pedig mint az MTA Történelmi Intézetének kutatója a magyar–délszláv kapcsolatokat tanulmányozza. 1954-től a Bölcsészkar szlavisztikai tanszékének a professzora. 1965-től az Akadémia Studia Slavica című folyóiratát szerkesztette. Az MTA-nak 1948 óta levelező, 1970-től pedig rendes tagja volt. A Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia 1974-ben választotta tagjává.

Nagy érdemeket szerzett a magyar–szerbhorvát és szerbhorvát–magyar közép- és nagyszótárak készítésében, különösen pedig a Hungarológiai Intézet 120 000 címszót tartalmazó Enciklopédikus Szótárának a létrehozásában, amelynek három kötete 1968 és 1975 között látott napvilágot.

Irodalomtörténeti tevékenységének legjelentősebb eredményeként a szerb, a horvát és a szlovén középkor, humanizmus, reneszánsz és barokk korszak irodalmi emlékeinek feltárását, az európai irodalmakhoz való kapcsolatainak mi-benlétét vizsgáló monográfiáit tartjuk számon” (SZELI 2001: 115–116).

Amit azonban nem „tudhat” a számítógép, s nem is „tanulhat meg”, arra egyedül a reflexív emberi értelem alkalmas. Erről még diájaként, a negyvenes években győződhettem meg.

A magyar szaktudomány és műveltség-történet szempontjából úttörő jelentőségű az a gondolat, melyet a *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok* című 1944-ben (!) írt munkájában fejtett ki: „Arról is tudomást kell vennünk, hogy évszázadok folyamán a szomszédos népekkel való kulturális érintkezés milyen javakkal gazdagította a magyar művelődést. Ez a kétirányú kutatómunka, a magyarság közvetítő és befogadó szerepének feltárása lassanként egészen új diszciplínákat alakít majd ki történettudományunk, irodalomtörténetünk, néprajzunk, nyelvtudományunk etc. területén” (idézi SZELI i. m. 116). Még 45 esztendő múltával (1989-ben) *A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága* kérdését tárgyaló munkájában is, amely a *Nyelvünk a Dunátájon* című gyűjteményes kötetben jelent meg, többek között ezt írja: „Ezt a kort nyelvi szempontból az egyes nemzeteknél más és más problémák jellemzik. Aszerint, hogy melyik nemzet a nyelvi tudat milyen fokáról indul el, és a politikai széttagoaltságnak vagy egységnek milyen állapotában leledzik, mennyire erős idegen hatások érték, és ezektől hogyan igyekszik megszabadulni, a részletek elég nagy tarkaságot mutatnak. De mindegyik nemzeti mozgalom megegyezik abban, hogy egy egészen új, szókincsében korszerű, az európai műveltség minden igényét kielégítő, nyelvtani formájában pedig egységes, a nyelvjárások fölött álló irodalmi nyelvet akar minél előbb kialakítani. Ezeknek a nyelvi mozgalmaknak egyúttal nagy nemzetformáló erejük is van. Nevezetesen olyan népeknél, amelyeknek nem volt nemzeti önállóságuk, a nyelvért vívott küzdelmekben formálódik a nemzeti egység, ha nem is a politikailag önálló, de a kulturális alapon épülő modern nemzet. Ilyenek pl. a szlovákok és a szlovének. Olyan nemzeteknél pedig, ahol

egykor volt önálló állam, mint a csehek, magyarok, horvátok, szerbek esetében, a nemzeti nyelv fejlesztésével kapcsolatos újjáéledés egyúttal a politikai regenerálódás hatalmas mozgatója lesz” (i. m. 117). Sajnos még a *Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia 1979–1989* című kiadvány sem mutat rá erre. Ebből megtudhatjuk, hogy kik s milyen minőségben tagjai az Akadémiának, öt-tíz sorba sűrítve életrajzukat is megismerhetjük, magának az intézménynek a tízéves története is olvasható benne vagy kétoldalmi terjedelemben, öt nyelven. Itt kapott helyet Hadrovics László is négy és fél sorban, amiből megtudhatjuk, hogy 1984-ben lett a VANU afféle „külső tagja” („van radnog sastava”), de hogy milyen érdemei alapján lett akadémikus, arról nem esik szó. Erről magam sem beszélhettem bővebben akadémiai taggá választására tett referátumomban.

Történelmi jelentősége nem mérhető Kazinczyéval, de míg Kazinczy egy feljövő, megújuló világ jegyében bontakozik ki, Hadrovics egy megrendült, hanyatló történelmi tudat korának gyermeke. Ennek következménye, hogy a szintézisalkotásban jelöli ki teendőinek legfontosabb elveit. Zárjuk tehát írásunkat azzal, amire ő maga is int s figyelmeztet: „...a felsorolásból látható, hogy a nyelvi kérdések megragadása és feldolgozása egy-két kivételtől eltekintve főképp a nyelvészeti diszciplínák szempontjai szerint történt. Én ezzel egy másik szemléleti módot szeretnék szembeállítani, nevezetesen az összetartozó kulturális táj, és az ebben munkáló nyelvteremtő erők szemléleti igényeit, egyszóval a fentebb vázolt areális nyelvészet szempontját és módszerét.... Szintézisekben kellene bemutatni, hogy milyen közös, ill. eltérő vonásokat alakított ki a kereszténység felvétele, s vele az egész középkor egyházi és vallási fejlődése. Hogyan indul meg már a középkorban a görög és latin minta nyomán egy nagyarányú nyelvújítás, tükörszóképződés. Mit hozott a reformáció és ellenreformáció ott, ahol volt polemikus irodalom, és milyen a nyelvfejlődés ott, ahol ilyen nem volt. Mik például a barokk prédikáció jellemzői? Milyenek az állami és társadalmi struktúrák, a jogszolgáltatás terminológiája? ...továbbá a felvilágosodás és nemzeti romantika hogyan indítja el a purizmust, mik lesznek az egyes nyelvújítások maradandó értékei, és hogy szabnak egészen új irányt a nyelvfejlődésnek? Mit hoz a XIX. század második felének liberalizmusa, a rengeteg új árufajta elterjedése, új szórakozások, sportok meghonosodása, új polgári társadalmi érintkezési formák átvétele? Mit jelent a szélesebb néprétegek érdeklődése a napi politika, a társadalmi kérdések iránt? Mekkora szerepet játszik a fiatalabb irodalmi nyelvek normáinak megszilárdulásában a hírközlés meggyorsulása, az újságolvasás általános elterjedése, az irodalmi olvasóközönség bázisainak kialakulása? Milyen hatással volt a sport legszélesebb néprétegek nyelvi fejlődésére? És folytatni lehetne a kérdéseket egészen napjainkig. Ilyen és hasonló témák feldolgozása közép- és délkelet-európai perspektívában, ez mutatná meg a nyelv és az élet szoros kapcsolatát és e népek igazi nyelvi összetartozását” (i. m. 119).

Egy tudós megannyi kérdésért olvassuk a fenti sorokban. Kérdést, de nem kérdőre vonást, noha némelyik annak is tekinthető. Hisszük, hogy majd mégis akad, aki megtalálja rájuk a feleletet, elkészíti a leltárt, mert ez a teendők fontossági sorrendjének, anyagi, személyi s egyéb feltételeinek megnevezéséhez is hozzájárulna. S talán ezzel is kifejezhetnénk Hadrovics László iránti tiszteletünket.

IRODALOM

SZELI István 2001. Búcsú Hadrovics Lászlótól [1997: *Híd*] = Sz. I. *Emlékezések könyve*. Forum, Újvidék, 114–120.

László Hadrovics was Born One Hundred Years Ago

This study gives a survey and assessment of László Hadrovics's scholarly work aided by the perspective of over ten years, and taking into consideration the developmental courses in the human sciences. The author accentuates the views and results of his research on the spiritual and intellectual relationship between the Hungarian language and Central and Eastern Europe.

Keywords: Hungarian and South-Slav spiritual/intellectual connections, linguistic consciousness/awareness and politics

Márton László

: Humboldt Egyetem, Magyar Tanszék, Berlin

: laszmart@gmail.com

IRÁNY A SZÉPSÉG

Gottfriedről és verses regényéről

Heading towards Beauty

On Gottfried and his novel in verse

Egy személyes megjegyzéssel kell kezdenem: e sorok írására olyan időszakban kerül sor, amikor éppen egy kicsit eltávolodtam Gottfried von Strassburgtól és a Tristan-regénytől, amelynek átültetésén körülbelül tíz éve dolgozom, és amely munka még legalább két-három évig el fog tartani. Ha egy nagy formátumú irodalmi alkotás, illetve a vele való foglalatosság tartósan összefonódik az életünkkel, akkor éppannyira szükséges, mint amennyire elkerülhetetlen, hogy ne mindvégig egyforma intenzitással kösse le figyelmünket és erőinket. Az élet hosszabb távú ritmusának velejárója, ha egy-egy másik munka (saját írásmű, színházi bemutató, másik fordítás, utazás) eltávolít a nagy alkotás szöveghegyétől, és így a megnövekedett messzeségből tisztábban láthatja az ember az egészet.

Még inkább személyre vonatkoztatva, úgy is mondhatnám: nem annyira Gottfried fordítója volnék – ő éppúgy nem birtokos, ahogyan én sem vagyok birtok –, mint inkább egy nyolc évszázaddal később élő másik író, aki a Tristan-regényen keresztül szeretne egy sor, számára fontos elbeszélői problémát megközelíteni, és e közelítések közben újrairja Gottfried művét a saját anyanyelvén, saját kulturális és civilizációs közegében.

Ezt persze *fordításnak*, illetve *műfordításnak* szokás nevezni.

Csakhogy az esetek többségében vagy nincs számottevő nyelvi távolság, mármint az író nyelve és a ma használatos (idegen) nyelv között, és nincsenek áthidalhatatlan civilizációs különbségek (ez a helyzet pl. a modern európai irodalmak fordításakor), vagy ha nagyok ezek a különbségek (pl. antik szerzők esetében), akkor évezredes értelmezői hagyomány és gondosan csiszolt, egyezményesen elfogadott fordítói technikák állnak rendelkezésre. Vagy ha ilyenek nincsenek, akkor a mű egzotikuma és a nyelv ismeretlensége tág mozgásteret juttat a fordítónak. (Érdemes összevetni a *Tao te king* Tőkei Ferenc-féle fordítását a Weöres Sándor-i átköltéssel és mindkettőt Karátsón Gábor átültetésének három – egymástól radikálisan eltérő – változatával.)

Vannak azonban köztes esetek is, amikor nagyok mind a nyelvi, mind a civilizációs távolságok, ám a szerző és a mű olyan helyet foglal el a világirodalmi kánonban, illetve az értelmezők által oly mértékben „modernné van olvasva”, hogy a befogadók megkívánják a le- vagy újrafordított szöveg teljes jelenidejűségét,

vagy legalábbis minden mozzanata által megszólítva akarják érezni magukat. Különösen így van ez a színművek, leginkább a XVI–XVII. századi színművek esetében, és még inkább, ha a fordító színházi megrendelésre dolgozik. Shakespeare tragédiáinak újrafordítása során csak akkor jön létre „mondható” szöveg (mint köztudomású, a színházakban a „mondhatóság” a szöveg megítélésének legfőbb kritériuma), ha a fordító eltünteteti vagy elgyengíti a korabeli civilizációs viszonyokra és műveltségelemekre utaló, járulékosnak tekintett szövegrétegeket. (Ezt a műveletet a rendezői húzások még hatékonyabbá teszik.)

Gottfried műve persze nem dráma, hanem verses regény (és nem az újkor elejéről, hanem az érett középkorból maradt ránk, vagyis a korszak egyértelműen túl van a meghittség és idegenség határán). Olyan nagyepikai alkotás, mely különböző jellegzetességei (pl. a szereplők ábrázolása és mozgatása vagy a lélektani motiváció) miatt már nem eposz, de még nem is modern értelemben vett regény, csak annak előfutára. Egy korszaknak, a korszak világáról és emberéről nyerhető tudásnak enciklopédikus igényű összefoglalása, túl azon, hogy megrendítő szerelmi történet. Ezért, noha nem áll a fordító háta mögött színházi zsandár, és nem harsan fel a verdikt, hogy estéről estére meg kell tölteni a nézőteret, mégiscsak fölmerül a kérdés: szabad-e, lehet-e, helyénvaló-e modernné olvasni Tristan és Isolda történetét, és ha igen, akkor milyen módon és milyen mértékben. Mert az persze nem baj, ha az olvasót arról győzi meg a szöveg: Tristan öröméhez és bánatához legalább annyi közvetlen köze van, mint Dante túlvilág-járásához. Másfelől a szöveg radikális modernizálása éppen azt a középkor-képet tüntetné el, amelyet – egy ma már közvetlenül át nem élhető, de a mi korszakunkat megelőző és nyilvánvalóan előkészítő világ képét – Gottfried műve hozzáférhetővé tesz. Megítélésem szerint jóval nagyobb mértékben teszi ezt, mint a korszak két másik nagy, reprezentatív német epikai alkotása, az ismeretlen szerzőjű *Nibelung-ének* és a Wolfram von Eschenbach által írt *Parzival*.

Ez okozza a fordító számára az igazi nehézséget, nem pedig a verselés vagy a középelnémet nyelvi.

Ami a metrikát illeti: Gottfried verselésében valami lazaságot, nagyvonalúságot, vissza-visszatérő eldöntetlenséget veszek észre. Folyton változik a regiszter: a lassú, meditatív szövegkezelés bármikor átcsaphat lázas izgatottságba, ez pedig az e világon túlra mutató, elragadtatott hasonlatok özönébe, éles elmére valló eszmefuttatásba vagy nagyképű kioktatásba. (Természetesen nem Gottfried az, aki nagyképű, hanem a mindenkori szereplő.) Vannak a műben öt szótagos és vannak tizenhárom szótagos verssorok. Ezt, megítélésem szerint, nem árt érzékeltetni. Kicsit konkrétan: a nibelungizált alexandrinuson kívül nemcsak négyes-ötösféles jambusokkal adhatók vissza a középkori német verssorok. Vannak aztán olyan retorikai és poétikai alakzatok, a szóválasztásnak olyan példái, melyek a mai olvasó számára szokatlanok, de pontosan szemléltetik

Gottfried észjárását. Ezeket is próbáltam megőrizni, bármilyen idegenszerűnek hatnak is a mai magyar nyelvben. (Maga az „idegenszerű” szó, középfelnémetül „vremede”, Gottfriednél a legnagyobb dicséretnek tartozik: olyan művészi tudással készült tárgyat – ruhát, lószerszámot, fegyvert stb. – jelöl, amire a helybeli mesterek nem volnának képesek. Meg aztán gyakran előfordul, hogy Gottfried kettőzéssel fejezi ki az érzelmi nyomatékot: a mű elején Tristan szüleinek kibontakozó szerelmét az mutatja, hogy folyton Riwalin felé fordul Blanscheffurnak „a szeme és a szeme”. Amikor a kortárs lírai költőket, köztük Walther von der Vogelweidét értékeli Gottfried, akkor csak látszólag mond dicséretet: csalogányhoz hasonlítja őket, vagyis nőnemű személyes névmásokat vonatkoztat rájuk – merthogy a csalogány németül nőnemű szó –, és ezáltal fejezi ki, mennyire férfiatlannak tartja őket. Ezt is megpróbáltam érzékeltetni, noha a magyar nyelv nem tesz különbséget hím- és nőnem között.)

A középfelnémet nyelvről pedig annyi mondható el, hogy az is csak egy nyelv, mint a többi. Megismerhető, elsajátítható. Ma már, tíz évvel a munka elkezdése után, nem kell minden percben a Lexner-féle szótár vagy a kommentárkötetek (főleg Rüdiger Krohn és Reinhold Bechstein munkái) után kapkodnom. Ha mégis így teszek, akkor inkább csak önellenőrzés végett. Ezzel együtt sem vagyok benne biztos, hogy folyékonyan tudnék Gottfrieddel társalogni, ha most Berlinben, ahol néhány hónapot töltök, felszállna az S-Bahnra, és felsőfrank jellegzetességekkel színezett középfelnémet anyanyelvén beszélne hozzám. De hát ennek nem túl nagy a valószínűsége. Egy középfelnémet szöveg megértését és fordítását nem az teszi nehezzé, hogy az a nyelv szóállományában és nyelvtanában eltér a mai némettől, hanem az, hogy más a belső logikája. A szavak szemantikai tartománya összehasonlíthatatlanul tágasabb, mint a mai német vagy a mai magyar nyelvben. Emiatt ugyanazt a szót – gyakran kulcsszót –, amely Gottfriednél változatlan alakban vissza-visszatér, nyolc-tíz különböző szinonimával kell visszaadni, ha a fordító meg akarja őrizni a szöveg értelmi egységét. Ráadásul nem mindig tudható, hol húzódik a poliszémia és a szótári homonímia határa. Amikor Tristan pajzsa kapcsán „luter”-ről esik szó (ez egyébként azonos a nagy reformátor nevével), akkor el kell döntenie, hogy ez csillogást, ragyogást, vagy inkább vidraprémet jelent-e. Ez egyszerű eset: egy ősgermán szó véletlenül egybeesik egy latin eredetű szóval. De már a „vogel” bonyolultabb: ez nemcsak madarat jelent, mint a mai német „Vogel”, hanem mindenféle repülni tudó élőlényt, pillangót, denevért, sőt szállongó falevelet és tollpihét is. Még nehezebb ügy az olyan elvont fogalmak visszaadása, mint a „mut” és a „tugent”. Itt mindig a kontextus alapján kell kikövetkeztetni, hogy a fordítandó szó épp mit jelenthet, és ez az értelmezőnek nemcsak a szabadságát növeli meg, hanem a felelősségét is.

Csakhogy, ismétlem, nem ezek okozzák az igazi nehézséget, hanem annak eldöntése, hogy: kortársunk-e vagy inkább archeológia tárgya Gottfried von

Strassburg és hőse, Tristan? Azt hiszem, ez nagy részben értelmezői döntés kérdése. Ha Gottfriedben (akinek személyéről és életéről a nevén kívül semmit sem tudhatunk biztosan) egy nyolc évszázaddal ezelőtti Flaubert-t vagy Thomas Mannt veszek észre, aki olyasféle érzelmi-akarati nyomatékokkal (csak persze kezdetlegesebb módon) igyekszik megragadni hőjét, mint az említett későbbi mesterek, és olyan elbeszélői problémákon próbál úrrá lenni, rendkívüli bátorsággal és éleslátással, amelyek engem is foglalkoztatnak, úgy akkor is modernné olvasom a Tristan-regényt, és kortársunkká teszem Gottfriedet, ha a fordítás szerteágazó nyelvi és kulturális rekonstrukciókkal jár együtt. Másfelől persze mindez csak akkor lehetséges, ha a mű ehhez támpontokkal szolgál, vagyis ha csakugyan léteznek azok az elbeszélői problémák és a megoldásukra tett kísérletek, amelyek egy modern író számára is fontosak lehetnek. A *Tristannál* alig korábbi, ám sokkal archaikusabb *Nibelung-ének* például nemigen hagy ilyesfajta értelmezői mozgásteret; a nibelungi epika olvasójának az az érzése, hogy a Gilgames-eposz óta nem sokat változott az elbeszélői pozíció. A másik nagy kortárs mű, a *Parzival* viszont egy sor lényeges ponton magára hagyja az olvasót; gyakran képtelen vagyok rájönni, miért épp azt mondja Wolfram von Eschenbach, amit mond, és miért épp úgy, ahogy. Némely szövegrészek áthatolhatatlan homályba burkolódnak, de mondhatnám úgy is, hogy Wolfram szeret halandzsázní. (Ez persze nem biztos, hogy meggátolja a modernné olvasást: egy Wolfram-párti értelmező bizvást láthat a *Parzival* költőjében egy ős-dadaistát vagy középkori szürrealistát.)

Az alábbiakban olvasható szövegrész a mű tizenkettedik fejezetének az eleje, az elkészült, illetve ránk maradt szövegnek nagyjából a közepén van.

(Ide kívánczok két megjegyzés. Az egyik: a fejezetbeosztás nem Gottfried munkája, a művet Reinhold Bechstein osztotta 30 fejezetre az 1870-es szövegkiadásban. Az eljárás filológiaiilag vitatható, viszont áttekinthetőbbé teszi a művet, megkönnyíti az olvasást, ezért a nem szigorúan tudományos igényű kiadások általában átveszik. A másik: Gottfried műve, melynek terjedelme 20 000 verssor, nem jut el a végkifejletig, Tristan haláláig, hanem az egyik dramaturgiai csúcsponton, a Fehérkezű Isoldával kötött házasságnál befejeződik vagy félbeszakad. Némely irodalomtörténészek úgy gondolják, hogy Gottfried nem akarta vagy nem merte végigírni művét: a regény a cselekmény előrehaladtával – szerintük – oly mértékben szembekerült a korabeli társadalmi erkölccsel, hogy a folytatás lehetetlenné vált. Mások szerint a mű igenis be van fejezve, mert hiszen lezárt, teljes egész benyomását kelti, nem érződik töredékesnek. Szerintük a szerző Tristan későbbi sorsát az olvasó képzeletére bízta. Megint mások úgy gondolják – és azt hiszem, ez a legvalószínűbb –, hogy Gottfried, aki műve megalkotásakor már nem lehetett fiatal, egész egyszerűen nem tudta befejezni művét, írás közben meghalt.)

Az előzményekből annyit kell tudni, hogy Tristan párviadalban megölt egy Morold nevű nagy erejű vitézt, aki nagybátyja, Marke király országát, Cornwallt sanyargatta. A harc során azonban Morold súlyosan megsebesítette Tristant, és mivel kardja mérgezett volt, a seb elfertőződött, és egyetlen orvos sem tudta meggyógyítani. Tristan végső kétségbeesésében úgy döntött, hogy fölkeresi Morold nővérét, Isoldát, aki egyszersmind Írország királynéja is volt, és akiről tudta, hogy minden orvosnál jobban ért a gyógyításhoz. (Megjegyzem: bizonyára ő állította elő Morold kardjának mérget is, így tehát ha valaki ismerhette a mérge ellenszerét, az ő volt.) Természetesen álrúhában és álnéven kellett Írországba mennie, mert számíthatott rá: ha a királyné megtudja, hogy ő Tristan, aki megölte az öccsét, akkor könyörtelenül bosszút áll. Szegény muzsikusnak adta ki magát, és minthogy csakugyan értett a zenéhez, játékaival annyira megnyerte a királyné tetszését, hogy az nemcsak hajlandó volt őt meggyógyítani, hanem rábízta leánya, a kisebbik Isolda zenei oktatását is. (Ő lesz később Tristan szerelme.) Miután Tristan felépült a külsejét eltorzító mérgezésből, attól kell tartania, hogy a dublini udvarban Morold valamelyik kísérője felismeri, ezért családjára hivatkozva – azt állítja, hogy házasember, és Normandiában él a felesége – engedélyt kér és kap a királynétól, hogy távozhasson. Természetesen nem Normandiába megy, hanem vissza Cornwallba, Marke király udvarába, ahol elbeszéli írországi kalandjait. Itt kezdődik fejezetünk.

A szövegnek három mozzanatára szeretném felhívni az olvasó figyelmét.

Az egyik a meg-megújuló küzdelem a modern értelemben vett írói hitelesséért. Gottfried persze nem tekinthető realista írónak, már csak a ráhagyományozott anyag mondai jellege miatt sem, de azért olyan elbeszélői világot igyekszik létesíteni, ahol az események között erős értelmi-logikai összefüggések állnak fenn, és ahol a varázsmese poézisét az ítélőerőn és a lélektani elemzésen alapuló nagyepikai poézis váltja fel. Tristannak el kell jutnia Írországba, és onnét el kell hoznia az Aranyhajú Isoldát; ez a történet magjához tartozik, ezt Gottfried nem tudja, nem is akarja kiiktatni. Viszont a fecske által hozott hajsza mesei (és a maga módján mélységesen költői) motívumát nemcsak fölcseréli egy nagyregényhez inkább illő másik motívummal, Tristan betegségével és gyógyulásával, hanem meg is indokolja döntését, és az okfejtést magát is beépíti a kompozícióba, létrehozva ezáltal egy meditációkból, mérlegelésekből, előre- és visszautalásokból, polemikus kifakadásokból álló reflektív szövegréteget. (Más kérdés, hogy a mesei motívumot Gottfried nem mindig vetheti el. Megőrizte például azt az epizódot, melyben Tristan megküzd az Írországot rettegésben tartó sárkánnyal. Érdeemes azonban összevetni a *Tristan*-beli sárkányviadal humorát és ironiáját a *Nibelung-ének* hasonló tárgyú jelenetének, Siegfried sárkányölésének halálosan komoly pátoszával. Mondhatnám úgy is: Siegfriednek egy heroikus-pesszimista ősgermán sárkány jutott, egy *lintwurm*, Tristannak pedig egy vidám

és groteszk latin sárkány, melyet hol a latin eredetű *trache*, hol a francia *serpant* szó jelöl.)

A másik, amit szeretnék kiemelni, Gottfried erőteljes hesperizmusa (a szó Hölderlin-féle értelmében), melynek tudatában szembeállítja nemcsak a modernséget, azaz saját korát az antikvitással, hanem Nyugat-Európát is a mediterrán világgal. Isolda szépsége a középkori Nyugat szépségét jelenti, mely azonban azáltal érvényesül, hogy felülmúlja Heléna, vagyis a régi görögök szépségét. Egy olyan vágnak a korai megnyilvánulása ez – birtokba venni és ezáltal felülmúlni a régiek örökségét, helyükbe lépni és nem azonosulni velük –, mely napjainkig nyomon követhető a német kulturális hagyományban.

A harmadik: Gottfried intertextualitása, esetünkben a Marke király szájába adott, antik eredetű gnómafűzér. (Ha már úgyis szó esett Shakespeare-ről: az *Othello* első felvonásában a dózse egy meglepően hasonló gnómafűzérrel vigasztalja Brabantiót. Shakespeare nyilván nem ugyanabból a közmondásgyűjteményből merített, mint Gottfried, de mindkettő ugyanarra a régi kútfőre, Publilius Syrus bölcsességeire vezethető vissza.) A *Tristan*ban a vendégszövegek is alakítják, a maguk módján, a cselekményt: itt azáltal, hogy Marke nyilvánvalóan nem a saját szavait mondja, Gottfried egyszerre beszélteti és el is némítja őt. Hiába ő a király, az írországi expedíciónak nem állhat útjába. Más-
hol a kortárs költőkre és műveikre tett utalások jóvoltából Gottfriednek sikerül egy érdektelennek vagy elcsépeltnak tartott részletet (pl. egy seregszemlét vagy egy fegyverzet leírását) hangsúlyosan elmondatlanul hagyni, úgy azonban, hogy mégis pontosan érzékelteti.

Ez az a mű tehát, melyet most épp nem fordítok, hanem két lépést hátrálva, karnyújtásnyinál valamivel nagyobb messzeségből figyelek. Az olvasót azonban arra biztatom, hogy lépjen közelebb, és nyújtsa ki a kezét a szöveg felé.

Gottfried von Strassburg

HAJÓÚT LEÁNYKÉRŐBE

(Részlet a Tristan című verses regényből)

Támadt jókora nevetés,
8240 kacaj, derűlség, nem kevés:
Tristan mint utazott Írföldre,
s a királynétől, ki gyűlölte,
mint nyerte vissza egészségét.
Megtapsolták kezdetét, végét

- 8245 annak, ami történt vele.
Mondogatták: ők még sose
hallottak ilyen csuda-dolgot.
Mikor a történet eleget forgott,
s a gyógyulás, a különféle tettek
8250 hallatán elégszer nevettek,
ki-ki tudni szerette volna,
milyen leány a szép Isolda.
„Isold” – így ő – „lány a javából!
Hozzá képest csak vaskarika fából,
8255 amit szépnak mond az egész világ!
A fényes Isold, az aranyvirág
olyan gyönyörű termetű,
olyan finom magaviseletű,
hogy ilyen kedveset és kitünőt
8260 szülni tudót, nem fogunk látni nőt!
Nála fénylőbb aligha van!
Ragyog, mint az arab arany!
Mindaz, amit hittem korábban,
és olvastam könyvek sorában,
8265 magasztalást, mi oly nőt illetett,
ki Aurórától született
– ő Tyndareus híres lánya,
kiről az a hír járja:
a szépséget, amely a nőket ékesíti,
8270 egy virágszálként egyesíti –,
ez a szépség-hitem megingott,
mert szememben Isold nyert nagyobb rangot!
Az a hitem meg kellett dőljön,
hogy a szépség Mykénéből jön:
8275 a hibátlan szépség nem Göröghonban
ragyogott fel, hanem itthon van.
Minden gondolat, minden ember
kísérje Írországot figyelemmel!
Szemüknek ott táru gyönyör:
8280 látnak új Napot, mely magasba tör,
miután ragyogó Hajnala volt:
Isoldot követi Isold!
Dublinból is, akárki lássa,
idáig, szívünkig hat sugárzása!

- 8285 A fényes, ragyogó leányzó
minden országra fényt sugárzó!
Ami tárgya mesének, dalnak,
híreknek, melyek nőket magasztalnak,
hozzá képest mindössze semmi.
- 8290 Kinek módja volt őt szemügyre venni,
annak tisztul szíve, esze,
mint aranyat tisztít kohó tüze.
Látványa deríti az életet.
Olyasmit a többi nő nem hihet
- 8295 – hiába mondják! –, hogy visszaszorítja
Isold őket, vagy árnyékba borítja.
Az ő szépsége megszépíti,
megkoronázza és ékíti
az összes nőt és a női nemet.
- 8300 Ez minden szégyenkezést eltemet!”

- Most, hogy Tristan szavakba szötte,
milyen az ő ifjú úrnője,
Írország fénye, öröme,
amint látta saját szeme:
- 8305 aki csak hallgatja beszámolóját,
és abban bármi szívbe hatolót lát,
annak e szótól szíve pezsdül,
mint harmattól a virág frissül:
mindenki el van tőle ragadtatva.
- 8310 A boldog Tristan, ahol abbahagyta,
ott folytatja az életet,
mert hiszen újjászületett,
új élet adatott neki:
igazán csak most élvezi.
- 8315 Mindig jókedvű és vidám.
Király és udvar készen állnak ám,
hogy minden kívánságát teljesítsék.
Mígnem az átkozott Irigység,
ez az ártalmas indulat,
- 8320 mely nyugton csak ritkán mulat,
az udvarban a fejét felütötte,
s az urak egy részét magához gyűjtötte.
Eszük, ösztönük zavarodik egyben.
Irigylik, hogy Tristan áll kegyben,

- 8325 és hogy annyira tisztelik
nagyobbrészt az udvarbelik
s az ország népe teljesen.
Elkezdtek ellenségesen
híreszteléseket suttozni róla.
- 8330 Az egyik rágalmuk úgy szóla,
hogy Tristan egy gonosz varázsló.
Összes eddigi kimagasló
tette: hogy Moroldot megölte,
hogy Írországból a gyógyulást lelte
- 8335 – a rágalom így duruzsolt –:
mindez varázslat műve volt.
„Nézzétek” – így jön belőlük a gőz ki –,
„ugyan hogy is tudta legyőzni
a szörnyű erejű Moroldot?
- 8340 Hogy vezette félre Isoldot,
a királynét, aki olyan eszes,
s kinek szemében ő gyűlöletes,
de Isold mégis oly híven gondozta,
hogy a halálból visszahozta?
- 8345 Ámulhattok e csodák hallatán!
Hogy tudott ez a sarlatán
látó szemeket elvakítani,
és mindent végrehajtani,
ami csak szándékában állt?”
- 8350 Ekkor egy tervet kitalált
Marke néhány tanácsadója.
Markét mindegyikük unszolja
kora reggeltől késő estig,
s legnyomósabb érvekkel festik,
- 8355 hogy vegyen egy nőt feleségül,
kitől utódja lenne végül,
akár fiút szülne a nő, akár lányt.
Szól Marke: „Nekem Isten már szánt
egy utódot, aki derék.
- 8360 Isten soká éltesse még!
Amíg csak élet van Tristanban
– ezzel ti legyetek tisztában! –,
addig nem jön királyné-feleség
a házhoz, sem másmilyen feleség!”

- 8365 Ám ettől csak nőtt a gyűlölet,
az irigység növekedett,
mit éreztek Tristannal szemben,
még hozzá oly hévvel, oly gyors ütemben
és néha oly hirtelen tört ki,
8370 hogy érzésüket elkendőzni
már nem is voltak képesek.
És így történt gyakorta meg,
hogy olyasmit mondtak vagy tettek,
mely miatt Tristan gyilkosságtól retteg,
8375 s folyton attól kell félnie,
hogy eljön annak ideje,
mikor majd ezek kimódolják
a cselt vagy eszközt, mellyel meggyilkolják.
Megkérte Markét, a nagybátyját,
8380 hogy a nagyuraknak e vágyát
minél hamarabb teljesítse,
s gondolja meg – Isten segítse! –,
ő, Tristan mily nagy félelemben ég:
nem tudja, mikor jön a vég,
8385 mikor sújt le rá a halál.
Jó nagybátyja vele vitába száll.
Így szól: „Hallgass, Tristan öcsém!
Ilyesmit nem teszek, nem én!
Más örökös nem kell. Te kellesz!
8390 Okod a félelemre nem lesz
épséged és életed végett:
adok melléd erős örséget.
A bennük élő Gyűlölet
és Irigység mit árt neked?
8395 Ha más ember Irigységgel teli,
derék ember elviseli.
Az ember értékét nem rontja,
ha Gyűlölet és Irigység célpontja.
Dicsőség és Irigység viszonya:
8400 ez a gyermek, az a szülőanya.
Dicsőség az Irigységet szüli,
s a Gyűlöletet neveli.
Kit gyűlölnék inkább, mint a közismert,
szerencsétől megáldott, boldog embert?

- 8405 Az a szerencse igen vékony,
melytől a Gyűlölet nem lobbanékony.
Próbáld meg hogy csak egy napod úgy teljen,
hogy senki se gyűlöljön és irigyeljen:
sosem lesz napod, mely úgy teljen,
8410 hogy senki ne gyűlöljön s ne irigyeljen.
Ha arra vágysz, hogy a népség, mely gonosz,
ne gyűlöljön, hozzájuk csatlakozz!
Légy gonosz, mint ők, viselkedj silányul,
s Gyűlöletük nem ellened irányul.
8415 Tristan! Ha bármit bárki tesz,
te mindenképpen igyekezz
lelked nemességét őrizni!
Arra gondold, s abban kell bízni,
mily nagy rajtad a dicsőség s a kegy.
8420 Olyasmire ne törekedj,
amiből származhat nagy károd.
Hogy igent mondjak, azt hiába várod,
akár te kérsz, akár ők kérnek!” –
„Akkor, uram, bocsáss el, arra kérlek.
8425 Az udvarban nincs maradásom.
Hiába az ellenállásom.
Élni folytonos gyűlölségben:
azt nem bírom ki, attól végem!
Hogyha lehetne a kezemben
8430 az összes ország, ezzel szemben
élnem kéne ilyen gyűlölten:
inkább ne legyen semmi földem!”

Látja Marke: Tristan szava komoly.

Csendre inti, s így válaszol:

- 8435 „Édes öcsém, hozzád való
hűségemet fogadnod volna jó,
de te nem fogadsz szót nekem.
Ebből akármilyen is legyen,
az bizony nem az én hibám lesz.
8440 Ha segíthetek abban, amit döntesz,
én arra mindig hajlandó leszek.
Mondd meg: mit akarsz? Mit tegyek?” –
„Az udvartanácsot hívd össze,
mely készletet, hogy menj ilyen messze!

- 8445 Szándékaikat jól figyeld ki,
hogy melyikük melyik módot helyesli,
és hogy szerintük mit kellene tenned.
Ezzel kell majd tisztában lenned,
s hogy tisztos úton mint hajthatod végre.”
- 8450 Sor kerül a tanácsülésre,
jönnek mind a tanácsurak.
Azt ajánlják egyhangulag,
csak mert akarják Tristan holtát:
nem tudnak jobbat, mint a szép Isoldát.
- 8455 Őt vegye feleségül, aki bölcs:
előkelő, szép, s él benne jó erkölcs.
Nézeteik emígy társulnak,
s javaslatukkal Markéhez járulnak.
Egyikük, aki bír svádával,
- 8460 egyedül kimondja szájával,
amit akar és pártol mindjük.
„Uram” – így szól –, „jónak mi ezt tekintjük:
választásunk a szép Isold, az ír.
Vitte nevét minden földre a hír,
- 8465 mely elterül e tájon valahány.
Isold, az egy olyan leány,
kiben az összes női bájak
olyan teljes szépséggé összeálltak,
amely teljes lehet a szépség.
- 8470 Te magad, uram, semmi kétség,
több ízben is hallottad róla,
mily nagy szerencsejavad hordozója.
Testén és lelkén tökéletesség ül!
Ha őt vennéd el feleségül,
- 8475 és ő lenne úrasszonyunk,
úgy jobban nem is járhatunk
nősülésed tekintetében.”
Szól Marke: „Urak, vegyünk sorra szépen:
még ha elvenném is – tegyük fel! –
- 8480 eredményt hogyan érhetünk el?
Gondoljatok bele: bizony,
nagyon rossz köztünk a viszony
egy ideje már, és eképp
gyűlöl minket az ország és a nép.

- 8485 Gurmun – s nincs ebben semmi különös! –
haragszik rám; a harag kölcsönös.
Hogy lenne, ha bántjuk egymást sokat,
köztünk családi kapcsolat?” –
„Uram” – így a tanácsosok –,
8490 „bizony, van arra példa sok,
hogy két ország egymással harcol.
Ilyenkor mind a két oldalról
a jó megoldást kell keresni,
és házasság által szerezni
8495 mindenkinek tetsző kibékülést.
A kölcsönös gyűlölködést
gyakran váltja fel szívbeli barátság.
Ha megfogadod mindnyájunk tanácsát,
tán annak is felvirrad napja,
8500 hogy felséged Írországot megkapja.
Írország a királyi páré:
van a király, van a királyné,
s van egyetlen örökösük, Isód.
Rajta kívül nincs más utód.”
8505 Marke pedig ezt válaszolta:
„Ahogyan Tristan ábrázolta
Isoldot, az elgondolkoztat engem.
Róla én már sokat töprengtem,
amikor Tristan őt dicsérte.
8510 Tökéletességét megértve,
feleségnek inkább kívánom,
mint bármely más nőt a világon.
Ha ő nem lehet az enyém,
úgy a széles föld kerekén
8515 nekem nem lesz más feleségem!
Úgy áldjon Isten, úgy legyen jó végem!”
Ezt az esküt nem azért tette,
mintha olyan nagyon szerette
volna, hogy létrejöjjön a házasság.
8520 Esküje mögött nincs más, mint ravaszság:
mert egy percig sem hiheti,
hogy ezt bárki végbeviheti.

A tanácsos folytatta a beszédet:
„Ha úgy rendelkezik felséged,

- 8525 hogy Tristan uram, aki itt áll,
s kiismeri magát az udvaruknál,
lenne felséged követő,
mindent elérhetnénk vele,
és biztos lenne a siker.
- 8530 Ő meggondolt és bölcs ember,
s mindenben szerencséje van.
Neki sikerül biztosan!
Ő beszéli a nyelvüket,
s mindent, amit akar, végbevihet.” –
- 8535 „Tanácsotok rossz” – mondja Marke. –
„Csak azzal törődtök, eleget árt-e
Tristannak a vállalkozás.
Egyszer már eljött érte a kaszás,
mikor fiaitokért harcrakelten
- 8540 küzdött, és ti most ismételten
halál torkába külditek?
Nem, Cornwall-beli emberek!
Menni tinektek kellene!
S ne halljak több tanácsot ellene!” –
- 8545 „De uram” – Tristan szavai így szólnak –,
„nem rossz, amit ők javasolnak!
Valóban úgy lenne okos,
ha azt, ami neked kívánatos,
én vinném végbe, több hűséggel
- 8550 s bátrabban, mint járnál más küldöttséggel.
Hogy én menjek, megvan az ok rá.
Hidd el, hogy alkalmas vagyok rá.
Ilyet nálam jobban senki sem old meg.
Ezeknek itt mind parancsolt meg,
- 8555 hogy az útra kísérjenek el,
így oda-vissza lesz, aki ügyel
méltóságodra és a feladatra.” –
„Ó, nem! Ne légy kiszolgáltatva
rosszakaratú kezeikben,
- 8560 ha már egyszer hazaküldött az Isten!” –
„Márpedig, uram, így kell esni.
Megmaradni vagy odaveszni
velem fognak, velük fogok.
Hadd lássák a tanácsosok:

- 8565 ha örökös nélkül marad az ország,
nem nekem köszönheti sorsát.
Szólj, hogy szedjék össze, mi kell az úton!
A hajót majd én irányítom:
a saját két kezem kormányoz
- 8570 a szép és boldog Írországhoz!
Dublin városba hajt a hab,
oda, ahol fölkel a Nap,
mely sok szívben boldogságot ébreszte.
Hogy aztán a lány miénk lesz-e?
- 8575 Uram, ha miénk a szép Isolda,
lehet az ára mindnyájunk holta,
még azt is érdemes leróni.”
Mikor Marke tanácsadói
ilyen értelmű beszédet hallottak,
- 8580 oly nagy búbánatba hullottak,
mint soha életük során,
Tristan szavai hallatán.
Ám engedelmeskedni kell!
Tristan az udvarban kiszemel
- 8585 – ebben segít egy jó tanácsadó –
húsz lovagot, ki mind megbízható,
és harcban helytáll remekül.
Itthoniak s külföldiek közül
toborzott zsoldért hatvan embert.
- 8590 Az államtanáctól zsold nélkül megnyert
húsz főrangú nemesurat.
Így tehát az alakulat
épp száz főt és nem többet számlál,
mely Tristannal hajóra átszáll.
- 8595 Ők voltak a kísérete;
és volt akkora készlete
– volt élelmiszer, öltözék
és hajózási tartozék –,
hogy ily sok ember egy hajóban
- 8600 így fölszerelve nem volt még valóban.

Tristan könyvéből az derül ki,
hogy Ír földre talált repülni
Cornewalból egy fecske;
egy női hajszálat talált, fölszedte,

8605 hogy ezzel építi tovább a fészket
(nem tudom, egy fecskét erre mi késztet),
s a tengeren át hazavitte.
Olyan fecskét bárki látott-e,
ki fészket ennyire balgán rakott?

8610 Habár építőanyagot
otthon is bőséggel talál,
tengeren át idegen földre száll,
hogy a fészket kiegészítse?
Ez nagy füllentés, Isten uccse!

8615 Itt butaságot mond a mese.
Nincs annak értelme semmi se,
azt állítani: csapatával Tristan
vaktában indul a habokon úszván,
s hogy tervet sem készít soha,

8620 milyen hosszan hajózik és hova,
s hogy kit keres, arra sem néz!
A könyvekből miket gereblyéz,
ki ilyesmit ír és előad?
Hiszen az egész szereplő-had:

8625 a király, ki őket elküldte,
a tanácsurak egybegyűlte
s a követek: mind tébolyultak,
ha követségbe így indultak.

Namármost Tristan vízen ringatózik,
8630 úticélja felé hajózik
ő és kísérete.

Egy részük nagyon elkeseredé.
Arról a hús báróról van szó,
kiket Tristan magával vonzó:
8635 ők a cornwalli tanács tagjai.
Azt hitték: halálfiak.
Ezért volt rossz mindnyájuk kedve.
Szörnyen félték és meg voltak ijedve.
Szívük és szájuk elátkozta

8640 a pillanatot, mely meghozta
azt a tervet, hogy lánykérőbe
kell hajózni, ír kikötőbe.
Nem tudják, miféle cselekvés
jóvoltából jöhet menekvés.

- 8645 Gondolnak ezt, gondolnak azt:
semiben sem lelnek vigaszt.
Nincs oly ötlet, mely igazából
kihúzná őket a csávából.
Ez nem meglepő egy cseppet sem.
- 8650 Adott helyen, adott helyzetben
jó hasznát nem sok dolognak veszik.
Túlélést nem kínál nekik
semmi, hacsak nem ezek ketten:
furfang vagy szerencsés véletlen.
- 8655 Csakhogy a furfangból kifogytak,
másrészt nemigen bizakodnak
oly véletlenben, mely gyógyír a vészre.
Egyik sem áll rendelkezésre.
Így szól közöttük nem kevés:
- 8660 „Ebben az emberben megvan az ész,
s híjával ügyességnek sincsen.
Ha jót akar nekünk az Isten,
az ő jósorsa miénket meghozza,
már amennyiben korlátozza
- 8665 rá jellemző vakmerőségét,
mert annak nem látjuk hosszát, se végét.
Ő túl bátor, túl nagy legény.
Nem érdekli következmény.
Nem ad érte, csak egy fél zsemlét,
- 8670 ha rátör – vagy ránk tör! – a nemlét.
S mégis, a mi összes reményünk
egy ilyen ember sikerén csüng.
Ügyességén és eszén múlik,
hogy az életünk meddig nyúlik.”
- 8675 Írországba eképpen jöttek,
és ott a partnál kikötöttek,
ahol is azt mondták nekik,
hogy ez Wexford, és itt tartózkodik
a király a városfalak közepett.
- 8680 Tristan ekkor horgonyt vetett
ott, hol oly messze volt a kikötő,
hogy onnét nem volt lehető
a hajót nyíllövessel elérni.
A bárók kezdték kérve kérni,

- 8685 merthogy nem érik fel eszkössel:
mondja meg, milyen eszközökkel
törekszik, hogy a lánykérés eldőljön.
Jósorsuk, romlásuk ebből jön.
Azt gondolták: szerencse ujjja,
8690 ha tervét nekik elárulja.
Szól Tristan: „Semmit ne csináljatok!
Ne bújjatok elő, s vigyázzatok,
nehogy kint észrevegyenek!
A hajófenékben rejtőzzetek!
8695 Mert a hajósnek és a matrónak
szokásuk, hogy puhatolóznak
hírek után a mólón meg a stégen.
Ha észrevesznek, az rossz régen!
Hallgassatok, s maradjatok lent!
8700 Majd én lépek elébük ott fent,
mert a nyelvüket jól beszélem.
Ha jön a vár népe, úgy vélem,
szitkozódnak s fenyegetőznek,
mert látják, hogy könnyen legyőznek.
8705 Akkor kell valamit hazudnom,
ami jó hazugságot lehet tudnom.
Ti odalent bújjatok el,
mert ha rátok a várnép fölfigyel,
akkor bizony a harc kezdődik,
8710 s az egész ország ellenünk rezgődik.
Holnap partra szállni fogok,
a környéken körbelovagolok
hajnalban, szerencsét próbálok:
vagy szégyent vallok, vagy jól járok.
8715 Akkor majd Curvenal
s még pár ember őriséget áll,
kik tudják az itteni nyelvet.
Egy dologra jó, ha ügyeltek:
mikor majd az utamat járom,
8720 és eltelik négy nap vagy három,
úgy rám tovább ne várjatok,
menjetez innét a habok
fölött, s magatokat mentsétek!
Úgy én egy nőért, kit kívánt az érdek,

8725 feláldoztam életemet,
és javasolnotok lehet
másik nőt, akit jónak láttok.
Ez tanácsom, és ez bennem a szándok.”

JEGYZETEK

Gottfried von Strassburg életéről annyit tudunk, amennyi művéből kikövetkeztethető. (Még a keresztnévéhez kapcsolt városnév sem egyértelmű: jelentheti azt is, hogy ott született, azt is, hogy később költözött oda, és azt is, hogy háza volt a városban.) Az egyik szövegrészből, ahol némely kortársakat élökként, másokat nemrég meghaltakként emleget, arra következtetnek az irodalomtörténészek, hogy művét az 1210 előtti évtizedben írhatta. A szövegből az is kiderül, hogy legalább két idegen nyelven tudott, latinul és franciául, hogy művelt ember volt, jól ismerte az antik, az al- és felnémet, valamint a francia nyelvű irodalmakat. Értett a joghoz, tehát valószínűleg jogi végzettsége volt, és föltehető, hogy világi személy volt, nem pedig pap. Minthogy a későbbi költő-felsorolások „meister”-ként, nem pedig „her”-ként emlegetik, vélhetőleg nem volt nemesi születésű, viszont széles körű társadalmi műveltsége volt, ismerte az udvari és a lovagi életet, ezért valószínű, hogy hosszabb időn át egy nagyúr közvetlen munkatársa – miniszteriálisa, jogi tanácsadója, esetleg vagyongazdálkodója – volt. Úgy sejthető, hogy művét szóbeli előadásra szánta, ám a különböző emlékeztetők, előre- és visszautalások miatt, valamint a fennmaradt kéziratok nagy száma alapján biztosra vehető, hogy már Gottfried életében olvasták és másolták is.

A magyar fordítás megjelentetésére a könyvkiadóként is jelentős munkát végző Borda Antikvárium vállalkozott.

A fordítás alapjául két szövegkiadás szolgál. Az egyik Reinhold Bechstein 1870-es edíciójának harmadik kiadása (Leipzig, 1895), a másik Friedrich Ranke 1931-es szövegkiadásának Rüdiger Krohn által kommentált változata (Stuttgart, 1996). Megjegyzendő, hogy Ranke rendszerint más kéziratokat részesített előnyben, mint Bechstein, így némely szövegrészeknek egészen különböző jelentések tulajdoníthatók.

MEGJEGYZÉSEK A SZÖVEGHEZ

8266. sköv. ki Aurórától született: Gottfried az alábbi öt sorban a trójai mondakörből ismert szép Helénáról beszél. Az antik mitológiát – nyilván a Nap-metaphora teljes kibontása végett – kissé szabadon kezeli. Auróra (görögül Éósz) a Hajnal istennője: a Nap (a németben nőnemű szó) az ő leányának tekinthető. – Heléna magasztalása, illetve szökésének

- mentetése antik hagyomány. Elképzelhető, hogy Gottfried ismer-
te a Kr. e. V. században élt Gorgiasz A szép Heléna dicsérete című
beszédét (ennek több németországi kézírata is fennmaradt a XI–XII.
századból). Tristan beszéde Gorgiasz gondolataihoz kapcsolható,
ugyanakkor programszerűen szembeállítja az antik szépségeszményt
a „modern”, azaz korabeli nyugat-európaival.
8274. Mykénéből jön: itt is a szép Helénáról van szó. Gottfried talán úgy tud-
ta, hogy Heléna Mykénében született vagy élt férjével, Menelaossal.
A hagyomány szerint Spárta volt a szülővárosa.
8276. itthon, „hie”: a brit szigetvilág, szembeállítva Görögországgal.
8281. Hajnal, „morgenrôte”: Tristan lefordítja Auróra nevét. Vagyis az idő-
sebbik Isold úgy hozta világra az ifjabbikat, ahogy a Hajnal a Napot és
(Tristan, illetve Gottfried tudomása szerint) Auróra a szép Helénát.
8346. sarlatán: „pârâtiere”, más kéziratokban „partierere”, az ófr. „pârât”
'csalás' szóra megy vissza. Magyar megfelelője szintén francia ere-
detű.
- 8395–8414. Az itt következő életbölcsségeket, melyek szembeötlően ven-
dégszövegnek hatnak, Gottfried egy középkori gnómagyűjteményből
vehette át. Végző forrásuk Publilius Syrus szentenciafüzére.
8488. családi kapcsolat: „sô grôze vriuntschaft”, szó szerint 'ilyen nagy ba-
rátság'. Ezt értelmezi és teszi konkrétabbá a fordítás.
8494. házasság által: az eredeti csak annyit mond, hogy „mit ir kinden”,
vagyis 'gyermekük révén'.
8534. mindent (...) végbevihet: sanda célzás Tristan állítólagos varázserejére.
8538. eljött érte a kaszás: hozzáértendő, hogy „és majdnem elvitte”. Az ere-
deti még élesebben fogalmaz: „er ist doch z'einem mâle tôt” 'hiszen
egyszer már meghalt'; hiányzik a „bînâhe” módosítószó.
8572. a Nap: megint Isolda.
8585. tanácsadó, „des küneges heinlîchaere”: a királynak egy olyan bizalmas
emberéről van szó, aki nem vett részt a Tristan elleni intrikákban.
8588. külföldiek, „geste”, vagyis 'vendégek': nem nemes betelepülők. Olyan
jogállásuk lehetett, mint az Árpád-kori magyar történelemből ismert
hospeseknek.
8591. főrangú nemesúr, „lantbarun”: közvetlenül a királynak alárendelt, ka-
tonáskodó hűbéres. A szóban forgó hús báró azokból a tanácsurakból
került ki, akik a király nősülését kitervelték. Kétszeresen is túszhelyzet-
ben találják magukat: egyrészt Írország jelent számukra életveszélyt,
másrészt a Tristanhoz hű katonák óriási létszámfölényben vannak.
- 8601–8628. Ezen a helyen Gottfried szigorú forráskritikát alkalmaz, és föl-
veti az írói hitelesség kérdését is. A hajszálat hozó fecske a történet

- legrégibb, mitikus rétegének töredéke lehet; a ránk maradt feldolgozások közül Eilhart von Oberg műve őrizte meg.
8601. Tristan könyve: Gottfried valószínűleg egy időközben elveszett forrásmunkára gondol (nem pedig Eilhart említett költeményére, ahol két fecske civakodik Isolda hajszálán).
8614. nagy füllentés: „weiz got, hie spellet sich der leich” ’Isten a tudója, itt elfüllenti magát a dal [a leich]’. Elképzelhető, hogy Gottfried egy vándor énekmondó által előadott verses históriára gondol.
8621. kit keres: a monda ősi változatában Tristan a gyönyörű hajszál ismeretlen tulajdonosnőjének keresésére indul. Ezt Gottfried nem érezte életszerűnek.
8622. miket gereblyéz: „waz rach er an den buochen”. A „rechen” ige jelentheti azt is, hogy ’megbosszul’, meg azt is, hogy ’összekapar, összegereblyéz’. Előbbi esetben a sor jelentése: ’Mit bosszul meg a könyveken?’
8627. tébolyultak: Gottfried két szót használ az észbeli gyarlóságra, egy németet és egy franciát, „gouche unde soten”.
8654. szerencsés véletlen: ezúttal is „aventure”.
8669. egy fél zsemlét, „ein halbez brot”: Gottfried máshol páncélgyűrűhöz vagy madzaghoz hasonlítja az elenyészően csekély dolgokat.
8677. azt mondták nekik: a felderítést Gottfried nem meséli el. Talán maga Tristan vállalkozott rá, hogy csónakba ül, a part közelébe evez, és ott megkérdezi, hol vannak.
8678. Wexford, Gottfriednél „Weisefort”: régi királyi város Írország délkeleti partján, Cornwall-lal szemközt. A szövegből az derül ki, hogy az ír királyi udvar felváltva él Dublinban és Wexfordban, és így Tristan, előző írországi tartózkodása során, megismerhette Wexfordot és környékét is.
8696. szokásuk, hogy puhatolózna: Tristan, amikor felderítőként a part közelébe evezett, bizonyára azt hazudta az ott álló matrózoknak, hogy csak néhány (normandiai) kereskedő van a hajón. (Ezt fogja mondani a királynénak is.)
8716. őrséget áll: az eredetiben ajtóról, nyilván a hajó fedélzeti ajtajáról van szó.

Heading towards Beauty
On Gottfried and his novel in verse

I must start on a personal note: I am writing these lines at a time when I have slightly estranged/distanced myself from Gottfried von Strassburg and his novel, *Tristan*, on the rendering of which I have been working for about ten years, an undertaking

that will take me another three or four years at least. If a literary work - an imposing literary output - or being involved with it, becomes lengthily intertwined with our lives, then it is just as necessary as it is unavoidable that it may not captivate our attention and energy with the same intensity. It is an accompaniment of life's rhythm in the long run that now and then another work (our own writing, an opening night in the theatre, another translation or a trip) will estrange/distance us from the mountain range of the text of the grand work, and this increased distance makes it possible to see the whole work more clearly.

To be even more personal, I could also say: I am not so much a translator of Gottfried –he is not a proprietor in the same way as I am also not property – but rather another writer who wishes to approach or approximate to a number of narrational problems which are important to him, and during this process of drawing near to it, he is writing Gottfried's work anew in his own mother tongue and the medium of his own culture and civilization.

This, of course, is conventionally called *translation*, i.e. *literary translation*.

Elena Dumitru

∴ Bukaresti Egyetem, BTK, Hungarológiai Tanszék
∴ ilonadumitru@hotmail.com

A FORDÍTÁSELJÁRÁS

A magyarról románra történő műfordítás problémái

Translation Procedure

Problems of translating from Hungarian into Romanian

Műfordító ma már szinte bárkiből lehet, csupán a román és természetesen a magyar nyelv ismerete a feltétel. Fontos kérdés azonban, hogy lehet-e bárkiből jó műfordító. Dolgozatomban nemcsak a fordítás, hanem egy szűkebb terület, a műfordítás és a versfordítás kérdéseit járom körül, bemutattva, hogy a fordítás komplex, alapvető eljárás, amely nemcsak a másik kultúra közvetítésének a metaforája és megoldandó nyelvi probléma, hanem ennél jóval bonyolultabb. A költészet műveinek fordítása valóban nehezebb, mint bármely más szövegé, mert a költészet az az egyetlen irodalmi kifejezés mód, amely az összes nyelvi forrást használja, s e folyamat több nyelv magas szintű használatát igényli. Ebből a szempontból a fordítás hasznos irodalmi kreativitásgyakorlat.

Kulcsszavak: műfordítás, nyelvismeret, a fordítás határai, intertextualitás, forrásnyelv, célnyelv

A fordításeljárásnak és módszereinek elemzése jelenti vizsgálatom tárgyát. Kutatásom középpontjában a műfordítás és ennek gyakorlati kérdései állnak: mit jelent ebben a kontextusban „a fordítás határai”, a lefordítható és a lefordíthatatlan, a fordítás és az átültetés saját műfordítói tapasztalatom szempontjából. Balassi Bálint *Célia* című ciklusának román fordítását, ennek poétikai, grammatikai, stilisztikai és műfajesztétikai nehézségeit tárgyalom. E tanulmány a fordításra mint bonyolult szöveghálóra világít rá, mely nem csupán a másik kultúra közvetítésének a metaforája, megoldandó nyelvi probléma, hanem ennél jóval bonyolultabb szövegszerkezet. A fordítás intertextualitásnak is tekinthető, melyre a műfordítás szempontjából Riffaterre egy egyszerűsített definíciót ad: „A szöveg oly módon mondja önmagát, hogy egy másik szövegben önmondását ismétli, hol szó szerint, hol valami különbséggel.”¹

¹ Michael Riffaterre: *Az intertextus nyoma*. In Dobos István (szerk.): *Olvasáselméletek*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 323.

Az utóbbi években szép számban bővült a fordítás/műfordítás elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó szakirodalom.² A fordítás, rámutatva a műfordítás nehézségeire, valamint a fordító kérdéseinek/problémáinak mibenlétére, sokkal több jelentéssel bír, mint a szövegek pusztá átültetése egyik nyelvből a másikba. Umberto Eco szerint a fordítás átvitel két kultúra között, s így a fordítónak nem csupán szigorú értelemben vett nyelvi, de tágabb értelemben vett kulturális szabályokat is figyelembe kell vennie.³

A fordításelmélet/fordítástudomány egyes kutatók szerint az alkalmazott nyelvészeti ágak közé tartozik, más kutatók pedig önálló tudományágnak tekintik. Ez utóbbinak legfőbb mozgatórugója, hogy a fordítástudományi (transzlatológiai) kutatások immár magas szintű elméleti ismerettárra támaszkodhatnak, ugyanis az alkalmazott nyelvészeti tudásanyag gazdagodott. A leggyakoribb megfogalmazások arra utalnak, hogy a fordítástudomány interdiszciplináris tudományág, s kutatásának tárgya – több más tudományághoz hasonlóan – a szöveg. A legkorábbra visszanyúló kutatások, illetve maga a fordítási gyakorlat is bizonyítja, hogy a forrásnyelvi és célnyelvi variánsokra vonatkozó teljes fordítási folyamat a szövegre irányul. A szövegnyelvészet ilyenformán támogatja a fordítástudományt, amely ugyanakkor – főleg az utóbbi időben – a szociolingvisztikai kutatásokból is merít.

Az Umberto Ecótól kölcsönzött, a magyar szakirodalomban is előforduló traduktológia (jelentése: a fordításról való gondolkodás) ugyancsak a fordító kompetenciájának tulajdonítja a fő szerepet, két fontos szakaszát különböztetve meg a fordítási folyamatnak, mégpedig: az egyik esetben a fordító megérti és interpretálja a forrásnyelvi szöveget; a másik esetben a megértett és interpretált tartalmat a célnyelv eszközeivel újraalkotja. A fordítói kompetencia⁴ összetevői: grammatikai, lexikai, szövegalkotói és interkulturális kompetencia, amely a célnyelvi és forrásnyelvi olvasók háttérismereteinek különbségét hidalja át.⁵

² Lásd Folena Gianfranco: *Volgarizzare e tradurre*. Einaudi, Torino, 1991. Nida Eugene: *Teorie contemporane della traduzione*. Bompiani, Milano, 1995. Osimo Bruno: *Il manuale del traduttore*. Hoepli, Milano, 1998. Nasi Franco: *Sulla traduzione letteraria*. Longo, Ravenna, 2001; Nasi Franco: *La malinconia del traduttore*. Medusa, Milano, 2008. Umberto Eco: *Mouse or Rat? Translation as negotiation*. Weidenfeld & Nicholson, London, 2003.

³ Vö. Umberto Eco: *Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione*. Bompiani, Milano, 2003.

⁴ A műfordítás oktatásában nemcsak a nyelvi (grammatikai) kompetencia fejlesztését kell szem előtt tartanunk. Szükség van – a szociolingvisztikai és szövegalkotói kompetencia mellett – a fordítói kompetencia fejlesztésére is.

⁵ Bodnár Ildikó – Simigné Fenyő Sarolta: *A fordítói kompetencia*. In Geckső Tamás (szerk.): *Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 2006. 61.

A fordítónak általában, különösen pedig a műfordítónak meg kell tanulnia a képzés során a célnyelvi kultúra speciális, részt vevő megfigyelőként való szemléletét: nem kívülállóként, hanem a célnyelvi környezetben otthonosan mozogva behelyezkedni az anyanyelvi beszélők szerepébe, átvenni (sokszor átérezni) azokat a helyzeteket, nyelvi szokásokat, gondolatmeneteket, amelyek egy-egy megnyilatkozás megszületéséhez vezetnek. A fordítói kompetenciának – amely nem más, mint a különböző variánsok közötti választás képessége – kérdésköre valószínűleg részletezőbb feldolgozásra és egyértelműbb hierarchizálásra tesz szert a jövőbeli kutatásokban, mivel az eddigiek során akár a nyelvtudományi, akár a fordításelméleti megközelítések inkább bonyolították, mintsem letisztították a definíciókat. Csupán a nyomatékositás kedvéért sorolom fel a Roger Bell⁶ által kiemelt szerzői/fordítói kompetenciákat, amelyek az alábbi képességeket hangsúlyozzák a fordításkompetencia összegezéséként: forrásnyelvi tudás, szövegípus-tudás, szókincsbeli tudás⁷, kontrasztív tudás, valamint a dekódolás és a kódolás tudása.

Visszatérve a fordítástémára, tágabb értelemben véve ennek nagyon sok fajtája van: a fordítás lehet egy nyelven belüli vagy nyelvek közötti (intralingvális és interlingvális), szóbeli és írásbeli, irodalmi vagy szakfordítás. A fordítástípusok tehát – Peeter Torop szerint⁸ – a következők:

- 1) Textuális fordítás (egy nyelven belül is megvalósulhat; pl. stílusparódia, illetve azonos műfajban írt szövegvariánsok)
- 2) Metatextuális fordítás (egy szövegnek más nyelvi kultúrára való fordítása – ilyen a műfordítás is)
- 3) Intertextuális fordítás (a különböző nyelvű szövegek a világirodalom toposzait használják fel egy-egy azonos témájú műben)
- 4) Intratextuális fordítás (egy konkrét szerző alkotásának egy művén belül, különböző variánsokban létrejövő fordítása)
- 5) Extratextuális fordítás (verbális szöveg nem verbális üzenetté alakítása vagy fordítva).

A fordítás végeredményben komplex, alapvető eljárás. E többértékűségnek a kontextusában az örök problémára is felhívnám a figyelmet: a „traduttore traditore”, azaz „a fordító áruló” toposzra. Tudjuk, hogy az egyik nyelvről a másikra való műfordítás esetében mindig fennáll a veszély, hogy kimarad egy

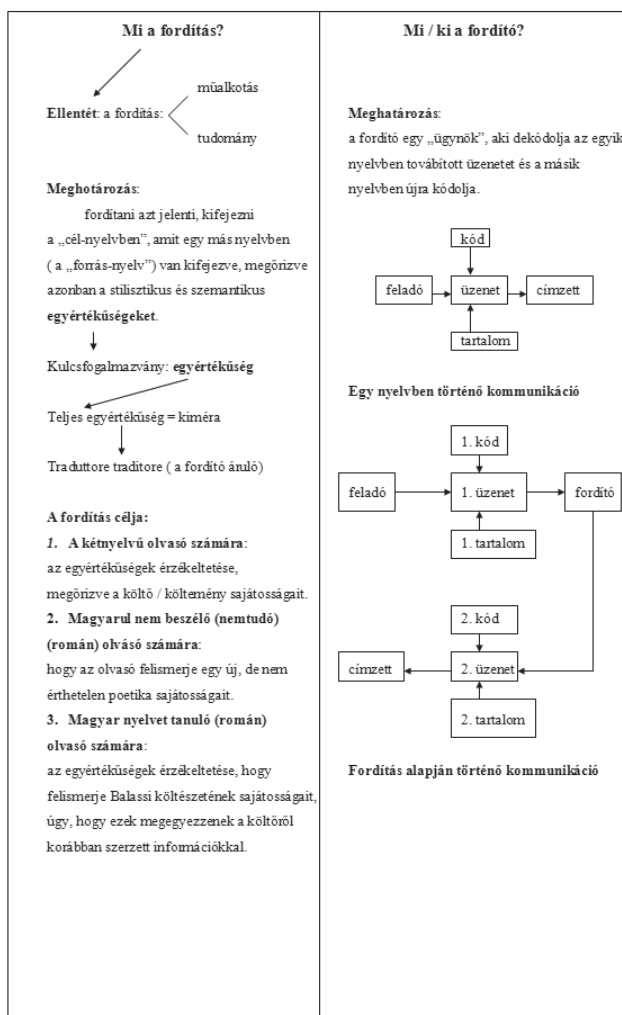
⁶ Lásd Roger T. Bell: *Teoria și practica traducerii*. Editura Polirom, 2000.

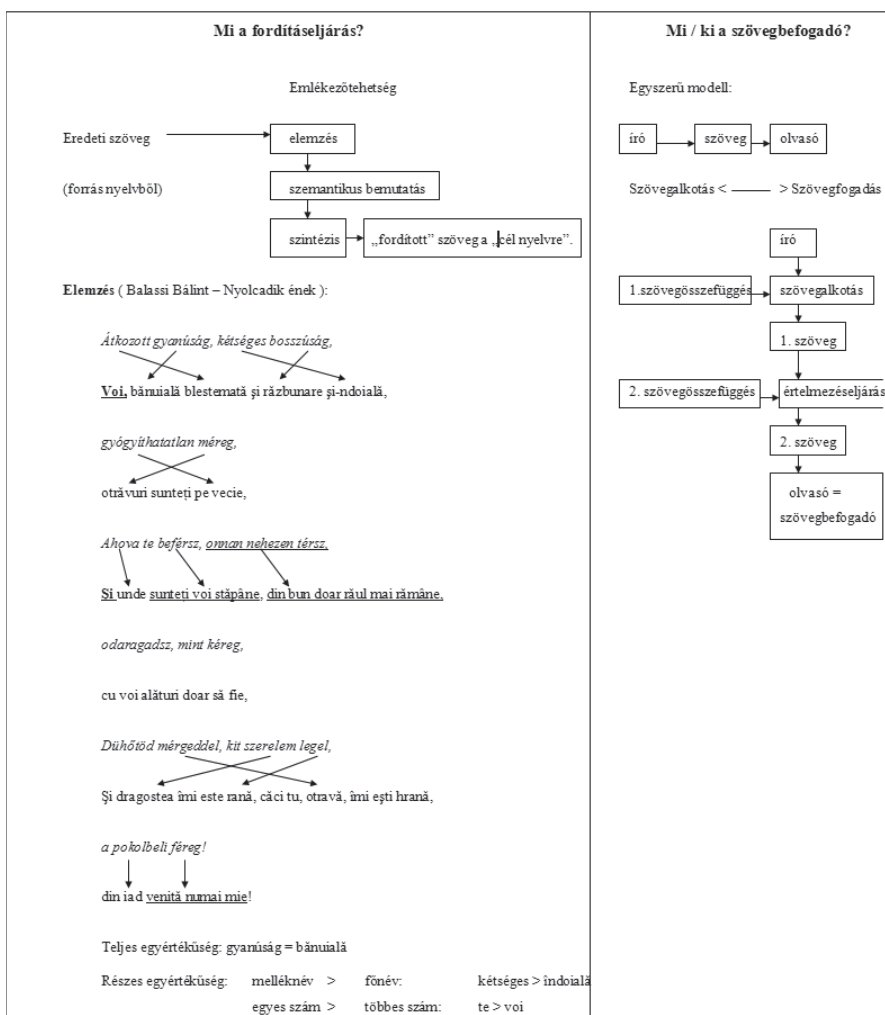
⁷ Szerintem ez elsősorban a frazeológiai és szövegalkotási kompetenciára vonatkozik: a fordítónak jól kell ismernie a szokásos szókapcsolatokat és a szokásos szövegalkotási mintákat.

⁸ Lásd Peeter Torop: *La traduzione totale*. Guaraldi Editore, Rimini, 2000.

különleges szövegjelentés, hogy a fordítás nem fejezi ki azt, amit a szerző szeretett volna az eredeti szöveggel. Ez a jelentéshiány, homály természetesen előfordul az élőbeszéd esetében is, de az írásbeli, irodalmi fordítás, valamint a költészet vonatkozásában az „árulás” lehetőségé nagyobb. Csak ritkán – de nem mindig sikeresen – és különleges esetben fordul elő, hogy a műfordítás megtartja az eredeti színét és stílusát (itt megemlíthető Baudelaire példája, aki lefordította Edgar Allan Poe-t). A lírai művek fordítása valóban nehezebb, mint bármely más fordítás, mert a költészet az egyetlen olyan irodalmi kifejeződési mód, amely igénybe veszi az összes nyelvi forrást, és ezért a nyelvtudásnak több szintjén kell megnyilvánulnia. Ebből a szempontból a fordítás hasznos irodalmi kreativitásgyakorlat. Fordítani azt is jelenti: kiválasztani a leghatékonyabb módot, amely – az értelem mellett – a ritmust, a hangokat, egy irodalmi alkotásnak a varázsát ülteti át egy másik nyelvbe. Ugyanakkor el kell olvasni és meg kell érteni az eredeti szöveget, melynek befogadását nemcsak a szavak jelentésének megértése biztosítja, hanem a szerzői stílusba való behatolás is. Mindenképp a legfontosabb feltétel és vitathatatlan szükség, hogy a fordító ismerje az idegen nyelvet, a forrásnyelv mélységét. Sőt, a fordítónak rendelkeznie kell egy technikával, melynek révén könnyen mozoghat a két alapvető eljárás – egyrészt a megértés, amely magában foglalja az értelmezést, és az összeállítás, amely miatt szükségessé válhat az „átírás” – folyamatai között. Ha líráról van szó, akkor – úgy vélem – a fordítónak költői tehetséget, vagyis egyfajta „gént” kell birtokolnia ahhoz, hogy szöveghű legyen, a szövegsajátságot pontosan közvetítse. De vajon mit jelent a szöveghűség? Mihez legyen hű a fordítás, a forrásszöveghez vagy a célszöveghez? Modernizáljon-e például a fordító egy köznyelven született régi szöveget, vagy archaizáljon? Mihez idomuljon a fordított szöveg? „Idegenítsük” vagy „házasítsuk”? Sok kérdés során végigkalauzolja vonja le Eco a következtetését: „a fordítás egyfajta stratégia, amelynek az a célja, hogy az eredeti szöveg hatását fejezze ki egy másik nyelven, ugyanakkor költői mű esetében a cél az esztétikai hatás elérése. [...] A nehézsége az, hogy mivel a lényeggel kell birkóznia – ez régi téma –, a versfordítás nehezebb bármilyen más fordításnál. [...] Ezért a költői mű esetében nagymértékű átalakítás, megformálás ajánlatos, amely alárendeli magát az eredeti szöveg működésének úgy, hogy más formában és más lényeggel újra létrejön (miközben megpróbál hűség maradni nem egy szóhoz, de egy ihlető elvhez, amelynek azonosítása nyilvánvalóan a fordító kritikai értelmezésétől függ).⁹

⁹ Umberto Eco: i. m. 292–293. (Saját fordítás: D. E.)

A fordításejljárás

Humboldt¹⁰ megállapítása szerint a fordítás lényeges és fontos, igen komoly feladat, amely lehetőséget ad azoknak, akik nem tudnak irodalmi alkotásokat olvasni egy bizonyos nyelven. Talán erre gondoltam én is, amikor Balassit fordítottam. A *Célia*-ciklus fordítása a műfilozófiai és műelemző szempontból elért eredményeknek természetes folytatása. Nem elég Balassi szerelemfilozófiáját és szerelemverseit magyarázni, elemezni, kutatni. Minden tökéletes költőnek és költeménynek szüksége van az anyanyelvű területen való átvételre, a bővített, nemzetközi, „közkulturális” felismerésre is. De miért kell fordítani? Mi ösztönöz rá? Azzal a szándékkal próbáltam megalkotni ezt a Balassi-fordítástervet, hogy népszerűsítsem Balassi különleges szerelmi verseit, és nem utolsósorban verseinek sajátos hangulatát. Azzal a céllal született a *Célia*-ciklus fordítása, hogy a román kultúrában alig ismert Balassi-kultusz hiányosságát pótoljam. A fordítási eljárás, módszer alkalmazása során rájöttem, talán Paul Ricoeurnek van igaza, amikor keserűen ráismer, hogy éppen a tökéletes fordítás lehetetlensége provokálja azt az örömet, hogy fordítsunk és újrafordítsunk.¹¹

Mivel a fordítás során adódó nehézségek, a magyar nyelv, a reneszánsz kori magyar nyelv ismeretének és románra történő fordításának a szintjén keletkeztek, mindig szükségem volt egy magyar anyanyelvű egyén segítségére. A szöveg fordítása afféle puzzle-játéknak bizonyult: miként egy óriási táblára illesztett mozaikdarabok, úgy állt össze a pontosság, szövegértés, rugalmasság, elegancia és érzékenység, egy idegen nyelv helyes használatának a képessége, a szövegűség és a fordításminőség. Ez a tapasztalat rámutat a három alapvető elv működésére a fordításeljárással: 1) teljesen meg kell érteni a forrásszöveget, 2) nem szabad szó szerint fordítani, 3) meg kell őrizni a „rég magyar nyelv” eleganciáját. A fordítás hűséges maradhat az eredeti szöveghez, de ugyanakkor élhet és élnie is kell a lényeg és az értelem kifejezésének szabadságával, hiszen „egy jó fordítónak ismernie kell a szavak erejét és természetét, hogy tudja, mennyire hagyja magát elvarázsolni a fordított író stílusa által”.¹²

¹⁰ Lásd Wilhelm von Humboldt: *Einleitung zur Agamemnon-Übersetzung*. In: „*Ripae ulteriori amoris*”. *Traduzione e Traduttori*. A cura di G. Franchi e A. Marchetti, Marietti, 1991. 17–32. (*Einleitung zum „Agamemnon”*, in *Wilhelm von Humboldt, Werke in fünf Bänden*, Bd. V Kleine Schriften. Autobiographisches, Dichtungen, Briefe, Kommentare und Anmerkungen zu Band I–V, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1981. 137–145).

¹¹ Paul Ricoeur: *Sé come un altro*. Trad. it. di D. Iannotta, Jaka Book, Milano, 1993. 21. (Eredeti nyelven: uő: *Soi-même comme un Autre*. Seuil, Paris, 1990.)

¹² Leonardo Bruni: *Opere letterarie e politiche*. A cura di P. Viti, UTET, Torino, 1996. 152–159.

A fordítás tehát „körülbelül” ugyanazt fejezi ki – ebben egyetérthetünk Ecóval, aki állítja, hogy „a fordítás sohasem ugyanazt mondja”.¹³ De miért? Nézzük meg a következő verset a *Célia*-ciklusból. *Az csak búbanat nótájára* című vers valószínűleg választ adhat néhány olyan kérdésre, amelynek eddig csak elméleti figyelmet szenteltünk.

<i>Az csak búbanat nótájára</i>	<i>Cântec de jale</i>
<i>Kit csak azért mivel, hogy ismét nagy tűzzel veszesse el életem, Hozzám azért most láss, Márs¹⁴, Diána¹⁵, Pallás¹⁶, most legyetek mellettem!</i>	<i>Și care ți-a fost vrea, cu focu-ți și puterea pârjol din viață să imi faci, Cu mine în nefericitul ceas, Marte, Diana, Palas alături să îmi stați!</i>
<i>Cupido, nyiladnak magam vagyok-é csak célül támasztott jele? Csak az én szívem-é, valljon s nem egyebé nagy szenednek¹⁷ tűzhelye? Csak az, ő így szóla, s ha bánod, tégy róla, úgymond, ha jóm nem kelle.</i>	<i>Cupidon, sunt oare eu singurul om ce țină-i a săgeții tale? Și inima-mi e bună oare, și altul n-are căutare în vatra jarurilor mare? Spuse Cupidon: adevărul doar grăiești și de binele-mi căiești, Cată-ți singur altă cale.</i>
<i>Megadtam magamot, kösd meg bár karamot rabszíjaddal, Cupido, Csak fejemet ne vedd, életemet szenvedd¹⁸, ne járjak úgy, mint Dido, Ki hogy csaltakozék, törben bocsátkozék: segélj, szerelmet szító!</i>	<i>Sunt sclavul tău pe veci, chiar și de măinile îmi legi cu al robiei rece jug, Doar lasă-mă stăpân în minți, nu-mi face viața suferinți, ca Dido ce a ars pe rug, Și din a vieții rele soarte, ea cale și-a găsit în moarte: ai milă, Cupidon, nu fug!</i>

Miből áll tehát a fordítás nehézsége? Elsősorban egy nyilvánvaló aspektust említhetnek: a magyar és a román nyelvek teljesen különbözőek, nincs semmi

¹³ Umberto Eco: i. m. 94.

¹⁴ Itt: bátorság. Lásd: Kőszeghy Péter – Szentmártoni Szabó Géza: *Balassi Bálint énekei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 299.

¹⁵ Itt: tisztaság, uo.

¹⁶ Itt: bölcsesség, uo.

¹⁷ Itt: tüzednek, uo.

¹⁸ Itt: sajnáld, uo.

„nyelvi rokonság” köztük. A magyar agglutináló (ragozó) nyelv, azaz az egyes viszonyokat kifejező morfémák egymás után, jól elkülöníthetően helyezkednek el (pl. *rab/szj/a/d/dal*), és többnyire külön meg lehet feleltetni őket az egyes jelentéselemeknek. A román pedig a flektáló, hajlító vagy fúziós nyelvekhez tartozik (szintetikus nyelvek), amelyek a nyelvtani viszonyokat a szóalakok megváltoztatásával (flexióval) – ragozással, szóképzéssel, illetve a szótő változtatásával – képesek kifejezni. Szemben az agglutináló nyelvekkel, a flektáló nyelvekben csak korlátozott számú toldalék járulhat a szótőhöz, ezek sokszor egybeolvadnak vele, nem bonthatók fel további elemekre, és egyidejűleg több nyelvtani jelentést kódolnak (erre utal a *fúziós nyelv* megnevezés is). Így a magyar *rab/szj/a/d/dal* „egyszó” struktúra románul *cu al robiei* három szófajú kifejezéssé lett.

Ez a kiindulási pont rendkívül fontos, mert éppen ettől függ az egész eljárás: más a grammatikai rendszer, más a mondatkompozíció, más a nyelvi és a poétikai szintaxis. Ugyanakkor ebben az esetben az is egyértelmű, hogy mennyire eltérő a szintaktikai működés: a magyar veszesse *el életem* rövid szerkezet egy igéből és egy főnévből áll. A román fordítás esetében – *pârjol din viață să imi faci* – a mondat hosszabb, mert a fordítást a cél nyelv sajátosságához kell „adaptálni”, s így több szófajt kell használni, mint a magyar eredeti szövegben (a fordítás során leggyakoribb a transzformáció, vagyis „equivalencia”).

A grammatikai problémák közül a legérdekesebb a magyar melléknévi ige-neves szerkezetek román nyelvi megfeleltetése: *célül támasztott jele – ce țință-i a săgeții tale*, vagy a magyar felszólító mód román megfeleltetése: *Csak fejemet ne vedd, életemet szenvedd – Doar lasă-mă stăpân în minți, nu-mi face viața suferinți*.

Ebben a kontextusban a stílusról is kell beszélni. A stílus az a jellemző modus, ahogy az ember, illetve a költő kifejezi magát. A *Célia*-ciklus fordításában a stílusmegőrzés alapvető fontosságú. Sajnos a tipikus Balassi-strófát¹⁹ nem lehet átírni román nyelvre; a belső és végső rímek viszont megőrizhetők:

Két szemem világa, / életem csillaga /, szívem, szerelmem, lelkem, / a6a6b7
Kinek módján, nevén, / szaván, szép termetén / jut eszembe énnékem, / c6c6b7
Régi nagy szerelmem, / ki lőn nagy keservem, / végy szerelmedben engem! /
d6d6b7

¹⁹ A versszak típus legismertebb példája az ún. reprezentatív Balassi-strófa. Ennek képlete: a6 a6 b7, c6 c6 b7, d6 d6 b7. A versszak tehát valójában három hosszú sorból áll (b-rímek), s minden sorban vannak belső rímek. Lásd: Székely Júlia: *Balassi Bálint énekei és komédiája*. Akkord Kiadó, Budapest, 2001. 45.

azaz

*Tu esti ochilor lumină / și în viața-mi steaua plină, / și inima-mi, și al meu
suflet și iubire, /*

*Și vorba-ți dulce, dulce nume, / ești singura în astă lume / ce îmi aduci în
amintire /*

*O veche dragoste și dragă, / ce chinul meu mereu dezleagă, / o, ia-mă în a ta
iubire! /*

Nem kell tudós nyelvésznek lennünk ahhoz, hogy a 16. századbeli Balassi nyelvének régiességét, kifinomult stílusát, tökéletes ritmikáját, újszerű strófa-szerkezetét, szimmetrikus reneszánsz kompozícióját észrevegyük. Viszont ismernünk kell a kor általános stílusát, hogy megértsük: miért emlegeti annyit ez a végvári katona-költő szerelmes verseiben Venust és Cupidót. Vannak korok, amelyek bűnnek tekintik a mindennapi élet szavainak felhasználását a költészetben, s vannak olyanok, amelyekben a költő a reális élet egyszerű, természetes ábrázolását tartja hivatásának. De ezen a két szöges ellentétén kívül sok árnyalata van a többé-kevésbé uralkodó költői felfogásoknak, s ezeken belül kell az egyes költők egyéni vonásait megkeresnünk, ha igazán érteni és élvezni akarjuk őket. Az olvasónak, befogadónak nem kell elhatárolnia magát egyetlen iránytól vagy stílustól sem. Nem mondhatunk le a reneszánsz-humanista Balassi, a rokokó stílusú Csokonai, a klasszikus Berzsenyi stílusának élvezetéről sem, bármennyire elbűvöl Petőfi közvetlen egyszerűsége; de ezt az egyszerűséget sem mellőzhetjük azért, mert Adyban bonyolultabb szépségeket találunk.

KIADÁSOK

KÖSZEGHY Péter – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza szerk. 1986. *Balassi Bálint énekei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

IRODALOM

- BELL, Roger T. 2000. *Teoria și practica traducerii*. Editura Polirom
 BRUNI, L. 1996. *Opere letterarie e politiche*. a cura di P. Viti, UTET, Torino
 BRUNO, Osimo 1998. *Il manuale del traduttore*. Hoepli, Milano
 DOBOS István szerk. 2001. *Olvasáselméletek*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
 ECO, Umberto 2003. *Mouse or Rat?: Translation as negotiation*. London, Weidenfeld & Nicholson
 ECO, Umberto 2003a. *Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione* Bompiani, Milano
 FOLENA, Gianfranco, 1991. *Volgarizzare e tradurre*. Einaudi, Torino
 GECSŐ Tibor szerk. 2006. *Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia*. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Budapest

- HUMBOLDT, W. von 1991. *Einleitung zur Agamemnon-Übersetzung* = G. Franchi e A. Marchetti, Marietti "Ripae ulteriori amores". *Traduzione e Traduttori*, a cura di (*Einleitung zum "Agamemnon"*), in *Wilhelm von Humboldt, Werke in fünf Bänden*, Bd. V Kleine Schriften. Autobiographisches, Dichtungen, Briefe, Kommentare und Anmerkungen zu Band I-V, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1981).
- NIDA, Eugene 1995. *Teorie contemporane della traduzione*. Bompiani, Milano
- NASI, Franco, 2001. *Sulla traduzione letteraria*. Longo, Ravenna
- NASI, Franco 2008. *La malinconia del traduttore*. Medusa, Milano
- RICOEUR, Paul 1993. *Sé come un altro*. trad. it. di D. Iannotta, Jaka Book, Milano (*Soi-même comme un autre*, Seuil, Paris 1990).
- TOROP, Peeter 2000. *La traduzione totale*. Guarnaldi Editore, Rimini
- SZÉKELY Júlia 2001. *Balassi Bálint énekei és komédiája*. Akkord Kiadó, Budapest

Procesul traducerii

Probleme de traducere literară din limba maghiară în limba română

În epoca actuală, în care comunicarea și schimburile culturale reprezintă o constantă de mare importanță în viața indivizilor și a comunităților, problemele de traducere literară constituie un subiect de mare interes. Experiența personală a traducerii în limba română a ciclului *Celia* de Balassi Bálint a oferit o ocazie specială de a analiza nu numai la nivel teoretic, dar și din perspectiva problemelor practice care apar pe parcursul acestui dificil, dar fascinant proces.

Traducerea literară este o artă, o provocare a talentului și a tehnicii, a acelor competențe specifice ale traducătorului – cunoașterea temeinică a limbii sursă, dar și a limbii materne, știința de a folosi și manevra patrimoniul lexical - prin intermediul căruia să "transfere" cu maestrie nu numai textul în forma concretă, dar și stilul, ca expresie simbolică a tensiunii creative a autorului. Nu este deci surprinzător faptul că o traducere bună este greu de făcut. Obstacolele sunt numeroase, căci "barierele limbii" și intraducibilitatea unor termeni sau, adeseori a unor emoții sau stări de spirit, par a copleși și traducătorii cei mai temerari.

O atenție deosebită se cuvine traducerii de versuri care implică o și mai mare disponibilitate a traducătorului pentru experimentarea unor trăiri particulare, dar și pentru redarea acestora în formele atât de frumos felurite ale poeziei. Și în acest caz, pornind de la premisa că orice traducere este o transformare, o *manipulare* a textului inițial, traducătorului și, implicit, traducerii li se poate „reproșa” o anumită „infidelitate” față de textul din limba sursă, infidelitate deseori inevitabilă dar care permite traducătorului să-și manifeste empatia cu originalul. Teoriile cu privire la traducerea literară sunt singurele în măsură să „lumineze” drumul traducătorului al cărui destin rămâne privilegiat atâta vreme cât apropierea sa de literatură este și rezultatul unei afinități profunde, a discernământului, și, nu în ultimul rând, al talentului.

Translation Procedure

Problems of translating from Hungarian into Romanian

Everybody can be a translator today, the only condition is the knowledge of the Romanian and Hungarian language. But it is a very important question whether everybody can turn into a good literary translator. I examine not just a question of translation, but a literary and poetry translation too, representing the translation as a complex and essential procedure, which is more complicated than the metaphor of intervention of other cultures and difficult language problem. Translating a poem is more complicated than any other translation because the poetry is the only literary form which uses the force of language. This requires the using of more languages on a higher level. From this point of view the translation is a useful literary creativity practice.

Keywords: literary translation, knowledge of language, the border of translation, intertextuality, source language, target language

A tanulmány a *Kultúrák határán* című, a Bukaresti Egyetem Hungarológiai Tanszéke és a Romániai Hungarológiai Társaság 2009. november 27-én és 28-án megrendezett nemzetközi tudományos tanácskozásán elhangzott előadás szerkesztett változata.

Silling István

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
silling@escwireless.net

A PESTISSZENTEK VAJDASÁGI TISZTELETÉRŐL

Veneration of Plague Saints in Vojvodina

A vajdasági vallásos néprajz kutatásának egyik fő feladata a védőszentek tiszteletével való foglalkozás. Kultuszuk megjelenési formái közé tartozik szabadtéri ábrázolásuk, nyilvánosan megvallott tiszteletük. A járványos betegségek idején a hívő emberek segítségért hangsúlyozottan fordultak az oltalmazónak tudott szentekhez, isteni személyekhez. A Vajdaságban, bár nem gyakran, de még megtaláljuk ennek a szenttiszteletnek az emlékeit.

Kulcsszavak: járványos betegség, védekezés, szentkultusz, szabadtéri ábrázolások, Vajdaság

A történeti Magyarország törökök dúlta vidékei közül a Dél-Alföldön, annak is a mai Vajdasághoz tartozó részén járva, bizony nehezen vagy alig találunk olyan szabadtéri szakrális emlékművet, amelyet előző korokban, talán boldogabbnak nevezett időben hoztak létre buzgó vagy áhítatos emberek, gazdagabb közösségek. Felénk az út menti, fából ácsolt feszületek lettek az első emlékművek az oszmán seregek elvonulása után, s ha később nem újították meg őket, akkor a faanyag elkorhad, az emlékállítás feledésbe merült.

A XVII. század végétől azonban újra benépesül a vidék, s keresztény lakossága szentélyeket épít magának földből, paticsból, vályogból, téglából, hogy imádhassa Istent, és tisztelhesse a szenteket. Csakhogy a vidék etnikailag és konfesszióhoz való tartozás tekintetében is heterogén lakosságú lesz. Itt már nem lehet többé teljesen azonos szenttiszteletet elvárni, sem keresni. A különböző lakosságnak pedig gazdasági ereje is megoszlik, s így nagyobb adakozások alkalmával kevesebb pénz gyűlik össze akár vallási, akár oktatási vagy más kulturális célokra.

De a templomépítés kötelessége volt minden közösségnek, hiszen már rég elmúlt az a Szent István-i idő, hogy csak minden tíz falu volt köteles templomot építeni. A telepítési okmányok ki is mondják a templom kötelező meglétét az újonnan létrejött, avagy újratelepített hajdani helységben. De kötelezettség nélkül is épültek szentélyek, amelyeket a sok halálos áldozattal járó pusztító járványos betegségek idején rettegésben élők felajánlottak Istennek a menekülést

kieszközlendő. A leggyakoribb járványos betegség abban a korban a pestis volt, s ennek elhárítására leginkább a Szentháromság tiszteletét, imádását, a hozzá való könyörgést tartották biztosnak, de rajta kívül más szentek hathatós közbenjárását is. Ennek következtében kezdenek épülni a Szentháromság tiszteletére az első templomok, majd a XVIII. század közepétől a pestisoszlopoknak is nevezett Szentháromság-szobrok, -szoborcsoportok. A kor a barokk ízlésvilág virágkora, tehát ilyen szempontból kell vizsgálnunk az újonnan jelentkező emlékműveket, ábrázolásokat.

A Szentháromság mint a minden bajban segítő istenség tiszteletére eleinte kisebb szentélyeket, ma kápolnáknak nevezetteket építettek a Dél-Alföldön. Első ilyen templomunkat az 1710 és 1720 közötti időből származtatjuk, ezt a Dunához közeli későbbi Bezdán település helyén létesítettek fogadalomból az ott legeltető nomád szerb és magyar pásztorok. Ez a szentély lett az újonnan létrejövő falu első temploma is. Szerencsénkre ma is áll, védett műemlék.

Az újratelepülő vidéken a XVIII. században megindult a nagyobb templomok építése is. A bácskai és a bánáti templomok közül is több kapta a Szentháromság patrociniumot. Abban a korban a zombori 1751-ben épült. Futakon 1776-ban, Bácsújfaluban (Selenča) 1795-ben, Adán szintén 1795-ben, Újvidéken 1803-ban, Csókán 1804-ben. Ezt követően majdnem egy század múlt el, hogy nem emeltek templomot az oltalmazó Szentháromságnak. Csak a bánsági Tamásfalván (Hetin) 1868-ban, és az ugyancsak bánsági Tóbán 1874-ben.

Ennél is későbbi, immár XX. századi a Szabadka melletti Kisbosznia település temploma, amely 1930-ban épült a Szentháromság tiszteletére. Az ókéri plébániához tartozó Kölpény (Kulpin) vikáriája szintén a XX. században jött létre, s ez is a Szentháromság tiszteletét hirdeti. A futaki templom időközben védőszentet cserélt, s így az alsófutaki (Stari Futog) temploma kapta 1939-ben a Szentháromság titulust.

A Szentháromságnak szentelt kápolnák közül a temetőben építették a bezdáni Szentháromság-kápolnát már 1737-ben, az ószivácit 1903-ban.

A XVIII. század folyamán többször is pusztított pestisjárvány, s ott, ahol templom már állt, vagy kápolna is a temetőben, ott a rettenetes véstől megmenekült hívők Szentháromság-emlékműveket, -oszlopokat, -szobrokat emeltettek, ahogyan ez szokása volt az egész közép-európai barokk világnak. Vidékünkön is több, mondhatni, sok ilyen emlékmű épült, csak nem mindegyik állta ki az idő, illetve a politika és a lakosságcseré vészterhes történéseit.

Gazdag barokk, többszintes és többalakos Szentháromság-emlékmű állt Újvidéken 1781-től, amelyről Bálint Sándor is megemlékezik: „Újvidék hármas tagozású szobra már nem idézi a pestisjárványokat. Mondanivalója inkább politikai, illetőleg földrajzi jellegű. Alsó részén Szent István, László király és Lipót herceg: németek állították, de a barokk magyar haza földjén. A középső régió-

ban az Immaculata. Két oldalán Pál, talán a Bácska védőszentjeként, Teréz pedig a királynőre való emlékezésül került a kompozícióba. Felül a Szentháromság. Felírása: ERBAUT IM JAHRE 1781” (BÁLINT 1998: II: 440). Maradt ugyan képeslap a főtérről, ahol ez az emlékmű állt, de a többalakos emelt talapzat oldalszobrairól már nem lehet kideríteni, kiket is ábrázoltak. Nem volt kötelező a pestisszentek ide helyezése, hanem más szent alakja is állhatott ilyen helyen. Az újvidéki emlékművön, jóllehet a városban Nepomuki Szent Jánosnak külön kápolnája is állt ugyan a Duna-parton (SILLING 2002: 102., 107), de mintha a Szentháromság-oszlop emelvényén is az ő alakját vélénk felfedezni.

Igen szép, háromszintes, a Bácskában a legtöbb mellékalakos Szentháromság-emlékmű állt a XIX. század eleje óta Zentán is. „A Főtér nyugati részén, a tulajdonképpeni piactér közepén állt a közadakozásból emelt, díszes és drága Szentháromság-szobor, amely a XVIII. század végi járványok kiengesztelésül szolgálhatott – már ahogy ez széles körben szokás volt. A kutatások szerint 1808 és 1810 között készülhetett. 1809-ben a zombori Mihailo Protić festő, Nemes István és Agostino Gianone kőfaragó mesterek dolgoztak rajta... A barokk szoboregyüttest Ross István helybeli plébános indítványára emeltették. Homokkőből lévén, fenntartása igen körülményes volt... A Szentháromság-szobor elhelyezéséről még 1915-ben is szó esett, de az I. világháború után eltűnt a Főtérről” (VALKAY 2007: 80). A zentai Történelmi Levéltárban őrzött Dudás Andor kézírata szerint az emlékművet 1803-ban emeltették. Az oszlop tetején áll magának a Szentháromságnak az ábrázolása, majd egy szinttel lejjebb középen az Immaculata, s körötte Szent Péter apostol, Szent Pál apostol, Keresztelő Szent János és Szent István király. S a talapzat alsó szintjén volt látható Szent Antal, Szent László, Szent György, Szent Vendel, Szent Flórián és Szent Rókus szobra. A pestistől oltalmazó szentek közül tehát többen is megjelentek ezen az emlékművön, melynek felirata

VNI
TRINOQVE DEO.
SENTENSIS POPVLI VOTO,
SIT GLORIA, LAVS, VIRTVS
OMNIAQVE IN AVA

Az alkotáshoz később, az 1848–49-es szabadságharc alatti időből nagyon rossz emlékei fűződnek a város magyarságának. Ez a műemlék már régóta hiányzik Zenta látható főteréről. Pedig ha ezt sikerülne visszaállítaniuk a zentaiaknak, övék lenne a dicsőség a szenttisztelet terén az egész régiót illetően.

A szabadkainak a meglétét Bálint Sándor csak említi, még hozzá 1755-ös dátummal. Ennek a nagy alföldi városnak a főterén is szép barokk oszlopot állítottak a felirat szerint 1815-ben:

Az egy megoszthatatlan tellyes Szentháromság egy Istennek dicsőítésére
 áldására magasztalására adta ajánlotta áldozta
 Maria Theresiopilis, szabd királyi városának sok esztendőig volt bírójának
 néhai boldog emlékezetű T.N. vitézlő bajsai Vojnits Lukács úr
 megboldogult Mátyás Fiának a fia T.N. vitézlő bajsai Vojnits Máté úr
 T.N. Báts és Bodrog törvényesen egyesült vármegyék tábla bírāja
 MDCCCXV

Kijavíttatta Szabadka szabad királyi város 1860-ban, újabban pedig 1912-ben.
 Ez az emlékművünk még áll is, csak éppen nem a város központi terén,
 ahonnan egy későbbi felirat szerint:

A Szentháromság tiszteletére emelt emlékművet
 a helyi világi és egyházi hatóságok közös megegyezésével
 hozták át a Köztársaság teréről e helyre
 1964–1966.
 A szobrok megújítását
 a Ljubljana „Zavod za spomeniško varstvo” SRS végezte.
 A megújított emlékmű megáldása
 1966. október 30-án történt.

(A közös megegyezés hangsúlyozása a feliratban éppenséggel fölösleges, de
 így még inkább érthető – megj. S. I.)

Zombor főteréről is hiányzik az ugyancsak többalakos (Péter és Pál aposto-
 lok, valamint a Szeplőtelen Fogantatás szobra) emlék, amelyet varbói Kruspér
 Pál, a kincstári javak adminisztrátora állíttatott legelsőnek a megyében, még-
 hozzá 1774-ben, s áldott meg Anton Bajalits kanonok. A magas oszlop talap-
 zatán ugyancsak az Immaculata-szobor, valamint az apostolfejedelmek, Szent
 Péter és Szent Pál szobrai álltak. Ezt a szép emlékművet 1945 táján döntötték
 le. Bár a tér ma újra a Szentháromság nevet viseli, de csupasz, s a lakosság is
 (joggal) Kopasz térnek csúfolja.

A bánáti városok közül Pancsován emeltek szobrot a Szentháromság tisz-
 teletére 1870-ben a római katolikus templom előtti tér oldalán, ahol Borromei
 Szent Károly temploma is áll. Ez az emlékmű a falusi későbarokk oszlopok
 jegeit viseli magán.

„Falusi Szentháromság-szobraink is általában a XVIII. század pestisjárvá-
 nyait idézik, de ugyanakkor követik a városi szakrális kordivatot is. Leginkább
 templomkertben állítják, újítják föl őket.” – írja Bálint Sándor (BÁLINT i. m.,
 i. h.). Felénk a legszebb falusi Szentháromság-szobor valószínűleg a bezdáni,
 amelyről külön kell szólnunk, mert a pestisszentek egész kis közösségét ábrá-
 zolja, és láss csodát, még ma is áll.

Pestisoszlopon trónoló Szentháromság-ábrázolás látható Kupuszina (1864), Szerbmilitics, Monostorszeg, Doroszló, Szonta, Gombos (1907), Kúla, Nemesmilitics, Kishegyes (1926), Csantavér (sérült, voltak mellékszobrai is, 1893), Szenttamás, Becse (1906) településeken, illetve volt, de már nincs meg Prigrevica-Szentivánban, Bácsban, Topolyán (1872).

A Szentháromság-szentélyek és -emlékművek mellett folyamatosan tisztelték szenteket is, akiknek közbenjárását hathatósan tartották az említett pestis-betegség elhárításában. Diós István a következőkben foglalja össze seregüket: „pestisszentek: azok a szentek, akiknek közbenjárását kérték a 14–17. században Európát sújtó járványok idején. Általában tisztelték Szt. Antalt, Szt. Rókust és Szt. Sebestyént, Hollandiában Szt. Adorjánt és Szt. Makárioszt, Franciaországban Szt. (IX.) Lajost és Szt. Genovét, Spanyolországban Szt. Teklát, Toletinói Szt. Miklóst, Szt. Kozmát és Damjánt. A barokk korban Borromei Szt. Károlyt, Szt. Rozáliát. Xavéri Szt. Ferenc és Szt. Kajetán került még a pestisszentek közé (DIÓS 2005: 871–872).

Szent Rókus ezek közé tartozik már a 14. század óta, a mi vidékünkön azonban, ha ilyen korai kultusz esetleg volt is, nem maradhatott fenn a történelmi események miatt. De a régió újrakeresztényiesítése után hamarosan megjelennek a Szent Rókus-kápolnák. A legelső a zombori lehetett a nosocomium melletti temetőben, s valószínűleg 1689-ben épült, csak az építőanyaga miatt újraépíttette Mandity Mátyás 1725-ben, majd mai alakját 1835-ben nyerte el (SILLING 1994: 12). Plébániatemplom volt mindaddig, amíg Ferenc császár a Ferenc-rendi barátokat ki nem tiltotta a városból, és nagy templomukat a helyi parókia szükségleteire átengedni el nem rendelte.

Szabadkán a város központjához igen közel, de abban az időben már a központon kívül, a zombori út elején áll a Szent Rókus-fogadalmi műemlékkápolna, amelyet, források szerint, már 1738-ban megépítettek a pestisszent tiszteletére, majd többször átépítették (RAJŠIĆ 2000: 98). A kápolna külső homlokzatán a következő felirat olvasható:

VOTIVA HAEC FVNDAMENTIS A SENATVCIVICO SIBI ET POSTERIS RESTABILITA.

Ez a kápolna is plébániatemplomként szolgált a városban, akárcsak a zombori, amíg itt, Szabadkán a Szent Teréz-templom fel nem épült. Máig évente tartanak benne misét a szent emléknapiján.

Templomot szenteltek Szent Rókus tiszteletére először Újvidéken 1803-ban, majd ugyancsak Szabadkán a Kér városrészben. A másodikat 1894-ben kezdték építeni.

Szent Rókus-kápolna áll a bajmoki temetőben is, a Bánátban pedig a verseci temetőben. Ez utóbbi 1839–1840-ből való. „Egy kápolnát Szent Rókus tiszteletére az 1837-es pestisjárvány emlékére építettek...” (RAJŠIĆ 2000: 98), amelyet ma már más vallásfelekezetnek engedett át a helyi lelkeszség.

Prigrevica/Szentiván sváb falu temetőjében is Szent Rókus-kápolnát emeltek 1851-ben, de ezt, a többi itteni katolikus szakrális emlékművel együtt, eltüntette az új és más felekezetű lakosság.

Palánka temetőjében is Szent Rókus-kápolna állt 1889 óta.

Kerény (Kljajićevo) német lakói a temetőben Szent Rókus és Szent Sebestyén tiszteletére emeltek kápolnát, azaz két pestisszentnek is egyszerre, de még Szent Antalnak is, akit ugyancsak tiszteltek a pestistől óvó szentként. De ezek az építmények is sorra tönkrementek a vallástalannak nevezett idők során. Pedig milyen gazdag albumot lehetne készíteni ezekből a szakrális emlékekből, ha megmaradtak volna!

A Vajdaság harmadik nagy régiója a Szerémség, ahol ugyancsak tisztelték a pestistől oltalmazó szentet. A mai vajdasági Szerémség legnagyobb városában, Száva-szentdemeteren (Sremska Mitrovica, a római korban Sirmium) 1880-ban építettek temetőkápolnát a tiszteletére. Temploma is volt ebben a régióban a szentnek, méghozzá Péterváradon 1808 óta (ma Novi Majur a városrész neve, ahol áll), valamint Zimonyban 1836-ban.

Apatinban a Zombori út egyik keresztjének dedikációs táblája helyén volt Szent Rókus-dombormű, a helyiek szerint Bildniss. „Erre az 1950-es években Assmann György kisfiú felmászott, amitől a kereszt összedőlt, rádőlt a fiú lábára, aki ettől olyan sérülést szenvedett, hogy élete végéig sánta maradt” (Pogány Margit apatini tanárnő közlése).

Az ugyancsak pestistől védő szentként tisztelt Borromei Szent Károly templomai jobbára a Vajdaság bánáti részében található. A püspök és hitvalló első itteni templomát 1757-ben építették Pancsován. Szintén Borromei Károly-templom épült az egykori lakosságának francia származását ma már alig számon tartó Károlyfalván, a Dél-Bánát közepén. „A helybelieknek 1803–1806 között csak oratóriumuk-imaházuk volt. Borromei Szent Károly tiszteletére a kincstár költségén kezdték építeni a templomot, melyet aztán 1809-ben a fehértemplomi esperes áldott meg Nepomuki Szent János tiszteletére, mivel Lajos főherceg e szentet ábrázoló képpel ajándékozta meg a községet. A hívek ennek ellenére Borromei Szent Károlyt tartották a templom védszentjének, s az ő ünnepét is tartották búcsúként” (ERŐS 1993: 283–284). Ma is Borromei Szent Károly a templom védszentje, hiszen még a település is róla kapta a nevét.

A bácskai oldalon a bácsi esperesség területén Bácsóvárosban (Tovariševóban, s ez bizony nem város, csak egy közepes falu nagyságú település) épült Borromei Szent Károly-templom 1882-ben.

Kápolnája csak egy van ennek a szentnek, még hozzá a bácskai Topolya kálváriakápolnáját szentelték tiszteletére 1898-ban.

Szent Rozáliát is a pestisszentek között tartják számon. Az ő bácskai tiszteletét hirdeti a temerini templom 1804-ből.

Önálló szabadtéri szobrot a pestisvédszentek közül a dél-alföldi régióban csak Szent Rókus tiszteletére állítottak. Az első ismét csak Szabadkán „1856-ban Perticsné Macskovics Antónia az egykori Magyar [...] utca végén a Városliget tövében Rókus-szobrot állíttatott... Özvegy Perticsné a szobrot férje emlékére állíttatta, aki néhány hónappal korábban a pestisjárvány áldozata lett” (BESZÉDES 2001: 56). Később ezt a szobrot áthelyezték Szabadkán a Szent Kereszt-templom udvarába.

A másik, barokk stílusban épült Rókus-szobor pedig Béregen (Bački Breg) áll 1873 óta a következő felirattal:

OD BERESKI
OHOGI
POBOŽNI DUŠI
PODIGNUT
1873

Szent Rókus-szobor található még Újvidéken az ottani Szent Rókus-templom oromzati fülkéjében.

A Szentháromság-emlékművek talapzatán is álltak s állnak pestisszentek. Ilyen szobra volt Szent Rókusnak a zentai Szentháromság-szobor legsó részén, ahol Szent Antal is helyet kapott, valószínűleg ő is ilyen szándékkal.

Szent Sebestyén tiszteletét már említettük, mint a kerényi temetőkápolna társvédőszentjét, de saját szobra is van még a bezdáni Szentháromság-emlékmű talapzatán. Ez az egyetlen vajdasági szabadtéri Szent Sebestyén-ábrázolás. És itt is, ebben a Duna parti, egykor és ma is vegyes lakosságú nagyközségben, valaha mezővárosban maradt meg – akárcsak Zentán – Szent István király szabadtéri szobra is, mint a Szentháromság-emlékmű kompozíciójának egyik eleme. Közöttük áll az Immaculata, s így válik teljessé ez a pestisemlékmű. Az állíttatás éve 1829, az állíttatók pedig a bezdáni céhek voltak.

Ha megvizsgáljuk a pestisszentek oltalmáért emelt vagy állíttatott szentélyek, emlékművek, szobrok állításának idejét, láthatjuk, hogy az egész török utáni időben történt ilyesmi, hiszen a járványos betegségek többször is pusztítottak ezen a Dél-Alföldön. Az első a XVII. század végén épült zombori Rókus-kápolna lehetett, míg a legkésőbbi az 1926-ban állíttatott kishegyesi Szentháromság-oszlop. A védőszentek kultusza tehát folytonos volt majdnem 250 évig, mindaddig, amíg csak be nem tiltották a szenttisztelet szabadtéri építményekben történő megnyilvánulását.

Szent Sebestyén szobra a bezdáni Szentháromság-emplékmű talapzatán

A béregi Szent Rókus-szobor

A szabadkai Szent Rókus-szobor

IRODALOM

- BÁLINT Sándor 1998. *Ünnepi kalendárium 2.* Szeged
BESZÉDES Valéria 2001. *Ünnep ez minékünk.* Szabadka
Dr. DIÓS István főszerk. 2005. *Magyar Katolikus Lexikon* X. kötet, Budapest, 871–872.
ERŐS Lajos összeállította és szerk. 1993. *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez.* Kisoroszi
RAJŠIĆ, Svetislav 2000. *Subotički hrišćanski verski objekti.* Veternik
SILLING István 1994. *Templomok, szentek, imádások.* Újvidék–Tóthfalu
SILLING István 2002. *Vallási néphagyomány.* Újvidék
VALKAY Zoltán 2007. *Zenta építészete.* Újvidék

Veneration of Plague Saints in Vojvodina

One of the main tasks of the researches in the field of religious folklore is to deal with the veneration of patron saints. Outward forms of their cult are their outdoor depiction and openly acknowledged veneration. At the time of contagious diseases, believers emphatically turned to those whom they believed to be the patron saints or godly persons. We can still, though not often, find relics of this kind of veneration of saints in Vojvodina.

Keywords: contagious disease, prevention, the cult of saints, outdoor depiction, Vojvodina

Twerefouné Csajbók Ildikó

∴ Ghánai Egyetem, Modern Nyelvtudományi Tanszék, Orosz Szakosztály, Accra
 ∴ twerefou@yahoo.co.uk

A TÖBBNYELVŰ CSALÁD

The Multilingual Family

Hogyan értelmezhető az anyanyelv? Mi a szerepe egy ember életében?

A többnyelvű családban felnövő gyermek számára fontos, hogy egyszerre ismerje meg a családban használatos nyelveket, valamint a hozzájuk kapcsolódó értékeket. A többnyelvű családban az anyanyelv ismerete elősegíti, hogy a több nyelvet beszélő családtagok a különböző nyelveket is bátran használják. Ezért fontos a szülőknek a nyelvekhez való pozitív hozzáállása, és hogy támogassák az anyanyelv azonos mértékű elsajátítását. A környezet által használt nyelv kitüntetett szereppel bír az azonos nyelvet beszélő gyermekek nyelvhasználatának alakításában.

A cikk egy olyan háromgyermekes ghánai–magyar többnyelvű családon keresztül mutatja be a gyermekkori többnyelvűséghez vezető út előnyeit és hátrányait, amelyben a gyermekek három nyelven kommunikálnak.

Kulcsszavak: két- és többnyelvű család, gyermekkori két- és többnyelvűség, anyanyelv, kultúra, identitás

BEVEZETÉS

Mivel járhat az eltérő nemzetiségű szülők családalapítása után előforduló családi többnyelvűség? Miért szükséges, hogy a világ más részeire került „félíg” magyar gyerekek ismerjék és használják az anyanyelvüket? Miként lehetnek ezek a gyerekek itthon is otthon? Hogyan tudnak beilleszkedni és beszélgetni magyarországi családjukkal, környezetükkel?

Magyarországon viszonylag ritka a vegyes házasság, s az ezáltal létrejövő családi két- vagy többnyelvűség. A világ nagyobb részén azonban két- vagy többnyelvű családok élnek (FÖLDES 2010). Jelen munkámban olyan témát érintek, mely Magyarországon nem gyakori. Emiatt, bár a kilencvenes évek végén már jelentek meg a családi két- vagy többnyelvűséget vizsgáló magyar nyelvű írások, mint például Schleicher Nóra, Bartha Csilla és Navracsics Judit munkái (SCHLEICHER 1997, BARTHA 1999, NAVRACSICS 1999), a magyarországi szakirodalomban még meglehetősen kevés a hasonló témájú cikk.

Gyakran találkozhatunk olyan magyar–valamilyen vegyes házasságban élő párokkal, akiknek a gyermeke nem beszél magyarul. A szülők ezt jobbra a nyelvi környezet hiányával és azzal magyarázzák, hogy túl keveset vannak együtt ahhoz, hogy gyermekük magyarul is beszéljen. (Megjegyzendő, hogy mivel a családok nagyobb részénél az anya tölt több időt a gyermekekkel, a kisgyermek beszédfejlődése szempontjából domináns az anya által beszélt nyelv. Ezért megfigyelhető, hogy ha az apa a magyar és a család nem Magyarországon él, a gyermekek ritkábban beszélnek a magyar nyelvet, mint ha egy külföldön élő családban az anya a magyar anyanyelvű [CSISZÁR 2007]).

A globalizáció világában, amikor az idegen kultúrák megismerése és elfogadása egyre fontosabbá válik, nem csak a pszicholingvisztika ismerete és tanulmányozása segíthet abban, hogy a vegyes nemzetiségű családban felnövő gyermekek akkor is beszélhessenek magyarul, ha a család nem Magyarországon él. Hiszen az, hogy az év egy részét „külföldön” töltik, még nem jelenti azt, hogy ezek a családok „külföldiek”. S hogyan értenék és ismernék meg Magyarországot ezek a „félíg” magyar gyerekek, ha a legalapvetőbbet, a legfontosabbat, az anyanyelvüket nem ismerik? Hogyan tudnának beszélgetni magyarországi családjukkal, környezetükkel? Hogyan illeszkedhetnének be akár csak néhány napra vagy hétre is a magyar nyelvi környezetbe? Hogyan lennének otthon Magyarországon?

EGY TÖBBNYELVŰ CSALÁD

Dolgozatom középpontjában a családi többnyelvűség áll. A figyelemmel kísért gyermekek jelenleg 9;6¹, 7;4 és 3;6 évesek. A két idősebb lány, a legkisebb fiú. Korábbi megfigyeléseim közül néhány akkor született, amikor az idősebb gyermekek életkora: 3;10, illetve 1;8 év volt, valamint 8;5, 6;3 és 2;4 éves korukban.

A tanulmányozott családban az anya, aki magyar anyanyelvű, több éve él külföldön. A 90-es évek közepén és végén Oroszországban tanult, ezután Afrikába, Ghánába került. Ezért beszél két idegen nyelven – oroszul és angolul. Az anya, attól eltekintve, hogy Magyarország viszonylag homogén a nyelvhasználatot tekintve (FÖLDES 2010), gyakran találkozott kisgyermek korában más nyelven beszélőkkel: gyerekekkel és felnőttekkel egyaránt. Már akkor nagyon érdekesnek találta, hogy még az egészen csöppnyi emberké is milyen jól kommunikálnak a számára idegen nyelven. Természetesen, hiszen az anyanyelvükön beszéltek.

¹ Ez a jelölés (9;6) a szakirodalomnak megfelelően azt jelenti, hogy a gyermek 9 éves és 6 hónapos.

A vizsgált ghánai–magyar család Ghána fővárosában, Accrában tölti az év napjainak nagy részét. Az apa twi² (ejtsd. csí), angol és orosz többnyelvű. A családban a gyermekek is többnyelvűek, ez a szülők és a gyerekeket körülvevők következetességének köszönhető. A gyermekek életében minden nap jelen van a magyar, angol és twi, valamint az orosz nyelv. Az első három nyelvet a gyerekek maguk is használják. Az anyával magyarul beszélnek, édesapjukkal, ghánai rokonaikkal, valamint a környéken élőkkel twiül és angolul, az iskolában és óvodában angolul, illetve twiül. Oroszul a gyerekek nem beszélnek, de értenek szavakat, mivel a szülők között ennek a nyelvnek a használata a leggyakoribb. Az idősebb gyermekek – a ghánai iskolai rendszernek köszönhetően – a francia nyelvvel is ismerkednek már...

Ghánában viszonylag ritkának mondható, ha egy vegyes házasságban élő pár gyermeke beszél helyi nyelve(ke)t (JÁVORSZKY 2010). Ennek oka valószínűleg az, hogy az ilyen családok esetében általában az angol nyelv a kommunikáció nyelve. Ez elmondható a „tisztá” ghánai családokról is, melyek esetében, bár a szülők mindketten ghánaiak, különböző etnikumhoz tartozván nem azonos anyanyelvűek. A szülők többnyelvűsége ilyenkor gyakran a gyermekek egynyelvűségéhez vezet.

AZ ANYANYELV ÉRTELMEZÉSEI

Mit jelent az „anyanyelv”? Ha a kérdést Magyarországon tesszük fel, a válasz többnyire egyértelmű, hiszen a magyar lakosság körében elenyésző a többnyelvűek száma. A Magyar értelmező kéziszótár meghatározása szerint: „Az anyanyelv: az a nyelv, amelyet az ember gyermekkorában (elsőként) tanult meg, s amelyen rendszerint legjobban és legszívesebben beszél” (Magyar értelmező kéziszótár 1992).

Az internetes kislexikon a következő meghatározást adja: „Egynyelvű társadalomban az első nyelv elsajátítási folyamatát jelenti, amely általában a családon belül valósul meg. Az anyának kitüntetett szerepe van benne, és innen a magyar szakirodalomban használatos elnevezés” (www.kislexikon.hu).

Lőrincz László megfogalmazásában „az anyanyelv – az a nyelv, amelyet már az édesanya méhében hall, majd az édesanyjától tanul csecsemőkorától kezdve egy egyén, bonyolult agyi folyamatok eredményeként” (LŐRINCZ 2008:410).

Czibulka Zoltánnak a népszámlálással kapcsolatos munkájában a következőt olvassuk: „...az anyanyelv a nemzeti, etnikai kötődés erős ismérve,

² Ghánában a legerterjedtebb helyi nyelv. A lakosság nagyobb része beszéli, iskolában is oktatják, s azok is tanulják, akiknek nem ez a nyelv az anyanyelve.

amely alkalmas egy ország nemzeti, etnikai összetételének bemutatására, jellemzésére. A magyar gyakorlatban az anyanyelv meghatározása az eredeti (gyermekkorban, először megtanult) nyelv mellett azt a kritériumot is magában foglalja, hogy azt a személy jelenleg is használja (saját nyelvének vallja, legjobban és legszívesebben beszéli)” (CZIBULKA 2008). Az utóbbi meghatározás már bővebb, mint a korábbiak. A kiegészítés, miszerint a fogalomnak két kritériumot is ki kell elégítenie, véleményem szerint már a más nyelvekben szereplő meghatározáshoz próbálja igazítani a magyarban használatos „csonka” fogalmat. Talán nem is véletlenül. Hiszen az angolban többféle módon is utalhatunk a magyar „anyanyelv” szóra. Elképzelhető, hogy amennyiben Magyarországon is elterjedtebb lenne a többnyelvű család, nálunk is szélesíteni kellene a fogalom határát.

Várady Tibor munkájában az „anyanyelv” szinonimájaként használja az „első nyelv” kifejezést. Ő azt a nyelvet tekinti anyanyelvének, amelyik „természetes” számára. Szerinte az első nyelv hat a továbbiakban elsajátított nyelvekre, azaz másként és más akcentussal beszéli egy magyar, valamint egy szerb anyanyelvű az angolt (VÁRADY 2008: 9).

Mint Czibulka írja, nemzetközileg megkülönböztetik az anyanyelvet (azt, melyet az illető személy otthonában általában beszéltek korai gyermekkorában – első nyelv) és a jelenleg használt nyelvet. Nagyon gyakori ugyanis, hogy a két nyelv nem egy és ugyanaz. Az is előfordul, hogy valaki már nem beszéli az anyanyelvét, hanem egy másikat használ a mindennapi életben. Számos példa van erre a kisebbségek körében Magyarországon is, de talán még erősebb ez a környező országok magyarok lakta területein, valamint a világ azon részein, ahol az egyes országok hivatalos nyelve, azaz az államnyelv, nem egyezik meg a lakosság anyanyelvével (Afrika, Ázsia) (CZIBULKA 2008).

A fogalmat tovább is lehetne vizsgálni, hiszen mi lesz az anyanyelve az olyan gyermeknek, aki a nap jó részét a más anyanyelvű gyermekfelügyelővel tölti, s ennek megfelelően annak nyelvén kezd el beszélni? Vagy mi az anyanyelve annak, akihez a szülei nem a saját anyanyelvükön szólnak, hanem az államnyelven, mert úgy vélik, így lesz majd könnyebb az élete a jövőben? S mi az anyanyelve annak, akiről nehéz megmondani, hogy két (esetleg három) nyelv közül melyiken szólalt meg először, mert a családban egyszerre több nyelvet is használnak nap mint nap? Ezek a kérdések megválaszolhatóak, csak azt kell eldönteni, milyen szempontok lényegeseek számunkra. Hiszen az anyanyelv valahogyan köthető az anyához, az első nyelvhez, a szeretethez, a hazához stb.

Számomra viszont érthetetlen s megválaszolhatatlan, hogyan állhat az Európai Bizottság által létrehozott munkacsoport jelentésében az, hogy a

„második anyanyelv” kifejezés egy *választott idegen nyelvet* jelöl, amelyet személyes vagy szakmai indíttatásból sajátítanak el a polgárok (IP/08/129 2008. január 31. Brüsszel). Véleményem szerint az anyanyelvet nem választjuk, hanem kapjuk, örököljük. S az anyanyelvünk nem idegen!³

Ha az „anyanyelv” fogalmának kérdését szociolingvisztikai szempontból vizsgáljuk, a fent már említett bővebb meghatározással találkozunk. Azonban óvatosságra intenek, hiszen még ha azzal egyetérthetünk is, hogy egy embernek több anyanyelve is lehet, azt, hogy anyanyelve többször meg is változhat (CZIBULKA 2008), már vitathatónak gondolom.

Skutnabb-Kangas az anyanyelv négy lehetséges definícióját fogalmazta meg:

- az elsőként megtanult nyelv,
- az a nyelv, amellyel: a) a beszélő mint anyanyelvével azonosul,
b) beszélőt anyanyelvi beszélőként mások azonosítják,
- a legjobban ismert nyelv,
- a legtöbbet használt nyelv (SKUTNABB-KANGAS 1997 idézi LESZ-
NYÁK 1996: 218).

A fentiek alapján az anyanyelv meghatározásakor lényeges szempont a szülők szerepe, a nyelvek sorrendisége, a nyelvvel való azonosulás. Ebből világos, hogy a világ nagy részén az anyanyelv nem mindenki esetében lesz a legjobban ismert, valamint a legtöbbet használt nyelv. Ezért lehet lényeges a különbség az anyanyelv, a főnyelv és a használt nyelv (CZIBULKA 2008) között. Milyen szerencsések is vagyunk mi, magyarok, hogy nálunk azért szinte mindenki esetében egy és ugyanaz a fenti három fogalom (FÖLDES 2010). Valószínűleg éppen ezért mondja Lőrincz László, hogy egy embernek az anyanyelvén kívül minden más nyelv idegen nyelvnek minősül (LŐRINCZ 2008). Ez a kijelentés azonban tagadja a családi két- és többnyelvűséget, vagyis azt, hogy valakinek lehet több anyanyelve is.

Véleményem szerint csak akkor tekinthető egy nyelv „anyanyelvnek”, ha a gyermek legalább a szülők egyikétől „örökölte”, és az első szocializáció során sajátította el. Vagyis abban az esetben, amikor egyik szülőnek sem anyanyelve egy bizonyos nyelv, az nem válhat a gyermek anyanyelvévé. (Talán éppen ezért alkalmazza az angol nyelvű szakirodalom igen gyakran az „első nyelv” meghatározást.)

³ „personal adoptive language” az eredeti szövegben – „második anyanyelv” a – véleményem szerint – nem túl sikeres magyar fordításban.

AZ ANYANYELVEK SZEREPE AZ EMBERRÉ VÁLÁSBAN

Hogyan tükrözik a nyelvek a világot? Miért fontosak a nyelvek a gyermek életében? Az idegen nyelvek oktatásánál – a legújabb ajánlások szerint – szerepet kap a nyelvet használó nemzetnek és kultúrájának a megismerése (American Council on the Teaching of Foreign Languages 1996; N. TÓTH 2001: 15; ROMAINE 1989; SCHLEICHER 1997: 132; Wikipedia, VÉGVÁRI 1998: 12). Ez az ajánlás érvényes lehet a többnyelvű családokra is. Mivel a szülők más-más anyanyelvűek, szinte elkerülhetetlen, hogy legalább egyikük ne „idegen” országban éljen. Az anyaországgal való kapcsolattartás elsődleges módja az adott ország nyelvének, a szülő anyanyelvének ismerete. Szociológiai, pszichológiai, valamint szocio- és pszicholingvisztikai szempontból érvek sokasága támogatja a többnyelvű családokat abban, hogy a gyermekek egyszerre ismerjék meg anyanyelveiket.

A nyelvismeretnek több szerepe is van egy ember életében. Befolyásolhatja azt például, hogy miként viszonyul az egyén az adott nyelvet beszélők országához, nemzetéhez, és mennyiben tudja megérteni, illetve elsajátítani kultúrájukat, értékeit. Hatalmas mérföldkő az, amikor egy gyermek megérti szüleit, s még nagyszerűbb, amikor anyanyelvén kifejezi érzéseit, tud kérni, el tudja mondani, ha örül, vagy ha bánatos, tud köszönni és megköszönni valamit, azaz beszél.

A KÉT- ÉS TÖBBNYELVŰSÉG FOGALMA

Az, hogy kit tekintünk két- vagy többnyelvűnek, a fogalom meghatározásától függ. Bloomfield (1933: 56) szerint amikor valaki olyan szinten beszél egy idegen nyelvet, mint saját anyanyelvét, s az idegen nyelven kívül anyanyelvét is használja megnyilvánulásaikor – kétnyelvűségről beszélünk (idézi GROSJEAN 1982: 231). Ez a meghatározás eléggé leszűkíti a kétnyelvűek csoportját. Véleményem szerint, bár nem lehetetlen, igen nehéz egy idegen nyelv tanulás útján történő anyanyelvi szintű elsajátítása.

Várady Tibor tapasztalata szerint például két- vagy többnyelvűeknél az „első nyelv” „köznyelvi szintű” ismerete sem mindig elegendő ahhoz, hogy valaki a szakmájában is érvényesülni tudjon. Hiába ismeri az illető jól az anyanyelvét, ha nem ismeri a nyelvnek a munkájához szükséges szakszókincset, stílusát (VÁRADY 2008: 11).

Haugen a kétnyelvűség definícióját az idegennyelv-tanulással köti össze. Szerinte a kétnyelvűség a nyelvi teljesítmény bármely fokán kialakulhat. Ő már akkor is kétnyelvűnek tekint valakit, ha a nyelvet tanuló képes a tanult nyelven gondolatait bármilyen módon megfogalmazni (HAUGEN 1972).

Ha Haugen meghatározását elfogadjuk, akkor a kétnyelvűek köre rendkívül szélessé válik.

A fenti nyelvészekkel ellentétben mások úgy gondolják, hogy a két- és többnyelvűség meghatározásához a szociolingvisztika tudományát kell segítségül hívni. Az előbbi meghatározások azzal kapcsolatosak, hogy valaki milyen szinten ismeri az adott nyelvet, s ennek alapján tekint valakit kétnyelvűnek. Hozzám közelebb álló meghatározás az, amely a nyelvek használatával kapcsolatos. Eszerint Weinreich, valamint Siguán és Mackey kétnyelvűnek tekintik azokat, akik felváltva használják az adott nyelveket (WEINREICH 1953 idézi LESZNYÁK 1996: 220; SIGUÁN, MACKAY 1987 idézi LESZNYÁK 1996: 220). Ehhez közelít Appel és Muysken (APPEL, MUYSKEN 1987: 7) definíciója, mely szerint ha valaki rendszeresen használ több nyelvet a kommunikáció során, az többnyelvű.

Egy harmadik típusú csoportosítás az, amely a nyelvek elsajátításának módjára és idejére teszi a hangsúlyt. Az angol meghatározások között az „anyanyelv” és az „első nyelv” szinonimák, ezért, mint már említettem, felvetődik a kérdés, ha a gyermek egyszerre sajátítja el a különböző nyelveket, melyik is az „első nyelv”? Az is előfordulhat, hogy a gyermek idegen nyelvként sajátítja el a második nyelvet pl. óvodában vagy iskolában. (Ez gyakran megfigyelhető Ghána többnyelvű társadalmában is az angollal kapcsolatban.)

Schleicher Nóra szerint a felsoroltak miatt a követendő út az, ha mind a három esetet egyszerre vizsgáljuk. Ezek szerint lényeges az, hogy az egyén:

- milyen szinten beszéli az adott nyelveket;
- milyen gyakorisággal használja őket;
- hogyan sajátította el az általa használt nyelveket? (SCHLEICHER 1997, 2000).

Jelen írás szerzője kétnyelvűnek tekint az, aki a családi szocializáció, illetve idegen nyelv tanulása során olyan szinten sajátította el a második nyelvet, hogy anyanyelvével együtt mindkét nyelvet *szabadon használja*. Természetesen előfordulhat, hogy az egyik nyelven (az anyanyelven) nagyobb szókinccsel rendelkezik a kétnyelvű. A fentiekből következik, hogy többnyelvű az, aki a már korábban említett második nyelv mellett még további nyelvet vagy nyelveket sajátított el.

Mivel e munka fő témája az anyanyelv és a családban előforduló többnyelvűség, így definíciónk kizárólag az elsődleges és korai másodlagos szocializáció során elsajátított nyelvek használatára vonatkozik.

ANYANYELV VAGY APANYELV?

Mint Lengyel Zsolt megjegyzi, két- és többnyelvű családokban kettős anyanyelv is lehetséges (LENGYEL 2008). Ilyenkor kialakul(hat) a két-nyelvűség, s az egynyelvűeknél sokkal több figyelmet kell fordítani az anyanyelvi nevelésre és beszédfejlesztésre.

Két- és többnyelvű családokban az anyanyelv egynyelvűek esetében használt definíciója nem alkalmazható. Elsősorban a sorrendiség az, amit a meghatározásból mellőzni kell. Egy két- vagy többnyelvű családban növekvő gyermeknél igen gyakori, hogy lehetetlen megállapítani, milyen nyelven szólalt meg először a pici. Amikor a baba magyarul kezd gügyögni, az érthetetlen szótagokban minden anyja keresi és megtalálni véli az olyan szavakat, mint *mama, baba, papa, dada* stb. A többnyelvű gyermeknél is hasonló az első „szavak” megjelenése, s ilyenkor a más-más nyelvű szülők vajon melyik nyelvet hallják a csöppség „beszédében”?

A másik érdekesség, hogy a magyar nyelv logikájának megfelelően könnyen megalkotható az „anyanyelv” szó mintájára az „apanyelv” szó is. A két szülő nyelve a többnyelvű családok nagy részénél teljesen egyenrangú, tehát ezért sem használható az „első nyelv” fogalma. Abban az esetben, amikor az anyja a magyar anyanyelvű, a fogalom ugyanolyan érzelemmel telítődhet, mint az egynyelvű magyarok esetében. Ilyenkor az „apanyelv” az édesapa nyelve. A vizsgált gyermekek esetében tehát megkülönböztetjük az „anyanyelvet” az „apanyelvtől”. Ez a meghatározás csak abban segít, hogy a magyart és a twit szét tudjuk választani. Nincs az „anyanyelv” és az „apanyelv” között fölé- vagy alárendeltségi viszony, ez a két nyelv egyenlő rangú a gyermekek életében. De mi van akkor, ha a két- vagy többnyelvű családban az apa a magyar anyanyelvű, s az anyja anyanyelve más?

A GYERMEKKORI KÉT- ÉS TÖBBNYELVŰSÉG

Dobrenov-Major Mária tanulmányában egy kísérletet ír le, amely azért érdekes, mert a világon gyakori az a helyzet, amikor a szülők anyanyelve nem azonos a környezetük nyelvével, s ilyenkor a szülők gyakran nem tudják eldönteni, melyik nyelven „tanítsák” gyermeküket (DOBRENOV-MAJOR 2008: 24).

Nem véletlen tehát, hogy Harding és Riley a gyermekkori kétnyelvűség vizsgálata során figyelembe veszi a szülők anyanyelvét, a környezet domináns nyelvét és a szülők szemléletét arra vonatkozóan, hogy milyen nyelven beszélnek a gyermekhez. Így öt kategóriát különböztetnek meg, melyek valamelyikébe – szerintük – az esetek többsége besorolható (HARDING, RILEY 1988).

Romaine egy hatodik kategória felállítását javasolja, ahová más számos, eddig kevésbé vizsgált eset tartozik. Ide sorolhatnánk azon családokat, ahol a szülők két- vagy többnyelvűek, a környezetben szintén lehetnek két- vagy többnyelvűek, és a szülők beszéd közben gyakran keverik a nyelveket. Ez az eset elsősorban olyan területeken fordul elő, ahol a társadalmi és egyéni kétnyelvűség találkozik, ahol kisebb, önálló nyelvű népcsoportok élnek. Ez a jelenség igen gyakori Afrika és Ázsia országaiban. Ez a magyarázata annak, hogy miért vizsgálták kevésbé ezt a családtípust (ROMAINE 1988). Esetünkben ez a hatodik kategória lehet segítségünkre.

A GYERMEKKORI KÉT- ÉS TÖBBNYELVŰSÉG KIALAKULÁSA A GHÁNAI–MAGYAR CSALÁDBAN

Munkám fő színhelye Ghána, Nyugat-Afrika egyik országa. Az anya a legidősebb gyermek születésekor (2000-ben) magyarul és oroszul beszélt. Az apa twi, angol és orosz többnyelvű. Ebből látszik, hogy a szülők közös nyelve az orosz volt. A szülők a gyermekek születése előtti beszélgetések során arra az elhatározásra jutottak, hogy gyermekeik ismerjék meg anyanyelveiket, s használják is őket a későbbiekben.

Ez több szempontból is lényegesnek tűnt. Az első – és talán legfontosabb – szempont volt a nagyszülőkkel és rokonokkal való kommunikáció. Másodikként a tágabb környezettel való kapcsolat kialakításához érezték elengedhetetlennek, hogy a gyermekek beszéljék a hazáikban használt nyelveket. (Ghána esetében kicsit összetettebb a dolog, hiszen ott nagyon sok helyi nyelv van.) A harmadik: hogyan is rangsorolhattak volna a nyelvekkel kapcsolatban?

Jelen esetben tehát a gyermekeknek két „anyanyelvük” van. Hogy könnyebb legyen a nyelveket megkülönböztetni, a szülők bevezették a már említett „anyanyelv” és „apanyelv” fogalmakat. Eszerint az anyanyelv az anya által használt s ily módon a gyermekek által elsajátított nyelv, míg az apanyelv a twi, mely az édesapa anyanyelve. Ezt a gyermekek az apával, illetve a közvetlen környezetükben élőkkel – itt is főleg a rokonokkal, családtagokkal – való beszélgetések során használják.

Az anya- és apanyelvet a gyermekek jól elkülönült szituációkban hallották és hallják, hiszen a szülők nem vagy alig beszéltek korábban egymás nyelvét. (Külön tanulmányban lenne érdemes foglalkozni azzal, hogy egy gyermeknek a családban kialakuló kétnyelvűsége milyen hatással van a hasonló helyzetekben lévő szülőkre, vagyis ha a szülő nem ismeri a másik szülő és a gyermek közötti kommunikáció nyelvét, milyen érzésekkel, gondokkal, problémákkal szembesül.)

Ghánában az állam hivatalos nyelve az angol, ezért a gyermekek ezzel a nyelvvel is nap mint nap találkoznak. Kétéves koruk óta bölcsődébe járnak, így az angol nyelvet ma már ugyanolyan gyakran használják, mint a magyart és a twit.⁴ Ezért többnyelvűeknek tekinthetők, hiszen 3 éves koruk óta angolul is jól beszélnek. Mivel a vizsgált családban az anya európai, a helyiek gyakrabban szólnak a gyermekekhez angolul, mint twiül. Ez főként a fehérek iránti tiszteletnek és annak köszönhető, hogy a vegyes házasságokban született és szocializálódott gyermekek nemigen beszélik egyik helyi nyelvet sem (JÁVORSZKY 2010: 20). Ez tehát azt jelenti, hogy akik nem ismerik az itt leírt gyermekeket, illetve a szülőknek a nyelvekkel kapcsolatos elhatározását, az angolt tekintik a gyermekekkel való kommunikáció nyelvének.

Felmerülhet a kérdés, milyen szerepet játszik a gyermekek életében a szülők által ma is használt orosz nyelv. Véleményem és tapasztalatom szerint az idősebb gyerekek értenek egyes szavakat és kifejezéseket. Ez abból látszik, hogyan reagálnak, amikor az őket érintő dolgokat vitatják meg a szülők, mellőzve az ún. internacionalizmusokat vagy jövevényszavakat (CSAJBÓK 1999). Egyesek szerint a gyermekek hasznára válna, ha szüleik oroszul is „tanítanák” őket. Az apa és anya ebben a kérdésben azonban nem állapodott meg, így úgy tűnik, az orosz nyelv ismerete megmarad a jelenlegi szinten, s a gyerekek nem fogják beszélni. (Persze, ha a későbbiekben úgy döntenek, hogy el szeretnék sajátítani, valószínűleg hasznukra válik majd az éveken át hallott orosz beszéd.)

A NYELVEK ELSAJÁTÍTÁSÁNAK SORRENDJE

Ebben a fejezetben talán kicsit ellentmondok a fent megállapítottaknak, melyek szerint családi két- és többnyelvű gyermekek esetében a nyelvek sorrendje igen gyakran meghatározhatatlan. Elképzelhető, hogy amennyiben az apa lenne a nyelvész a családban, akkor ő vélte volna felfedezni gyermekek első anyanyelvi szavait – twiül. De mivel az anya leste őket árgus szemekkel, ő aratta le a babérokat.

A legidősebb gyermeknél egyértelműen a magyar volt az első nyelv. Ezen a nyelven szólalt meg először, talán azért, mert 13 hónapos koráig a nap nagy részét az anyával töltötte. Ezalatt még volt egy közel három hónapos magyar út is, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a gyermek az első szavait magyarul ejtse ki.

⁴ Ghánában az oktatás nyelve az angol. A gyermekek óvodáskor előtt már a betűkkel és a számokkal ismerkednek, igen intenzíven, ugyanakkor játékosan. Tehát a ghánai gyerekek közvetlenül találkoznak az angol nyelvvel, amint bölcsődébe kerülnek.

A középső gyermeknél, ugyanúgy, mint az idősebbnél, magyarul hangzottak el az első szavak, ami egyedül annak volt köszönhető, hogy a gyermek viszonylag korán, alig nyolc hónaposan, Magyarországon ejtette ki első igazi szavát: „anya”.

Nézzük a legkisebbet! Lényegesnek tűnik megjegyezni, hogy ő fiú. Szemmel láthatóan lassúbb volt a beszédfejlődése, mint a lányoké. Kevesebbet beszélt, és nehezebben értették meg őt, mint a lányokat ilyen idős korban. A hasonló korú magyar, illetve ghánai gyerekekkel összehasonlítva azonban nem volt elmaradása. 2;4 éves korában magyar–twi kétnyelvű volt, de akkor ő is elindult a többnyelvűség felé, mert már gyakran kérdezett vagy válaszolt angolul, esetleg angol nyelven közölt valamit.⁵ (Haugen szerint tehát már többnyelvű.) A kisfiú ugyan a nővéreinél később kezdett el beszélni, de nála is magyar volt az első igazán érthető szó, pedig akkor több időt töltött ghánai környezetben. Igaz, a testvérei gyakran váltottak és váltanak ma is nyelvet az egymással való kommunikáció során.

A gyermekek beszédfejlődését nyomon követve a sinusgörbe hullámainak megfelelő színtingadozás figyelhető meg az anyanyelvek használatának gyakoriságával kapcsolatban. Az évente Magyarországon közösen eltöltött 2-3 hónap nagyban hozzájárul a gyermekek magyar anyanyelvi ismereteinek fejlődéséhez. Mind a szókincsük, mind a stílusuk sokat fejlődik ez idő alatt. Az első gyermeknél ez a fejlődés gyakran a másik anyanyelv rovására ment, olyannyira, hogy a még alig kétéves kislány 3 hónap alatt szinte teljesen elfelejtette a twi nyelvet. A középső gyermeknél ez nem történt már meg, mert neki mindig volt és van is kivel használni az összes általa ismert nyelvet, hiszen a lányok egymás között mindhárom nyelven beszéltek, beszélnek. Más a helyzet azonban a kisfiúnál. Amikor 2;7 évesen valamivel kevesebb mint 2 hónapot töltött a magyarországi nagyszülőknél az anyával, természetesen sokat tanult magyarul. Viszont ez idő alatt teljesen elhagyta mind az angol, mind a twi használatát, annak ellenére, hogy Ghánában korának megfelelően, teljesen folyékonyan beszélt twiül és viszonylag sokat angolul is. Ez azzal magyarázható, hogy nővérei akkor – életükben először – nem utaztak a szokásos májusi–júniusi magyarországi nyaralásra. Megjegyzendő, hogy amikor mindhárom gyermek egy évvel korábban Magyarországon tartózkodott, az akkor 1;7 éves kisfiú szótárából nem „esett ki” a twi nyelv.

Meg kell jegyezni a gyermekek beszédfejlődésével kapcsolatban, hogy az idősebbik lány a bölcsőde „elkezdése” után 7 hónappal – amikor a testvére 5 hónapos, ő pedig 2;7 éves volt – dadogni kezdett. Egyik napról a másikra. Először csak anyanyelven, később anyanyelven is. Magyarországon a szülők

⁵ A gyermek 1;11 hónaposan kezdett bölcsődébe járni.

pszichológust kértek, hogy vizsgálja meg az akkor 2;10 éves gyermeket. A szakember véleménye az volt, hogy a gyermek igen jó képességekkel rendelkezik, s nem kell kezelteni. A pszichológus a konzultáció megismétlését javasolta, amennyiben a panaszok 6 hónap múlva nem múlnak el. (Szerencsére nem volt szükség rá, 3;3 éves korára a dadogás valóban megszűnt.)

Dolgozatomban nem tértem ki a gyermekek beszédfejlődése szempontjából nagyon fontos szereplőkre: a nagyszülőkre. Több tanulmány szerzője – például Csiszár és Fodor is – arra a megállapításra jutott, hogy a gyermekek kétnyelvűsége szempontjából igen nagy szerepük van (CSISZÁR 2007, FODOR 2005). Bár általában főleg a nagymamákat említik, a mi esetünkben mindkét magyarországi nagyszülő fontos szerephez jut és jutott a gyermekek magyar anyanyelvi fejlődésével kapcsolatban. Mind a három gyermek számára nagy segítséget jelent a közösen eltöltött néhány hónap. Ghánában a twiül és angolul beszélő nagymama is két-három hónapot tölt el a gyermekekkel évente.

ÍRÁS ÉS OLVASÁS

Amikor a nyelvek használatáról családi két- vagy többnyelvűség esetén esik szó, elsősorban a beszédre és annak értésére gondolnak. Ezért aztán nagyon lényegesnek számító témát vet fel Velki Magdolna, aki szerint a fentiek mellett fontos szerepet kell kapnia az írott nyelvnek, azaz az írás-és olvasástudásnak is. Így az anyanyelvet mint rendszert tudatosíthatjuk a gyermekekben (VELKI 2001a), (VELKI 2001a). Ezzel kapcsolatban több kérdést is feltesz, melyekre munkájában próbál kielégítő válaszokat adni. Erre részletesen nem térek ki, de támogatom Velki azon véleményét, miszerint nem szabad túlságosan halogatni a magyar anyanyelv írásos formájának megismertetését.

A tanulmányomban szereplő kislányok a ghánai rendszernek megfelelően 4-5 éves korban kezdtek el olvasni tanulni. Az idősebb lány 5-6 évesen folyékonyan olvasott angolul, s a maga szórakoztatására közben magyarul is tanulni kezdett. Kérdezett – az anya válaszolt. Ennek az eredménye az lett, hogy az újabb magyarországi látogatásnál a nagymama nem cáfolta meg az anya azon véleményét, hogy az 5;10 éves gyermek jobban olvas, mint nagyon sok általános iskolát végzett magyar fiatal. Hogy az anya és a nagymama biztos legyen abban, hogy a kislány érti is, amit olvas, a szöveggel kapcsolatban kérdéseket tettek fel, amelyekre a válasz szinte minden esetben pontos volt.

Ahhoz, hogy a gyermek anyanyelvi szókincse ne álljon meg az iskoláskor előtti szinten, ösztönözni kell az anyanyelven való olvasásra, mellyel

nemcsak szókincse gazdagodik, hanem a nyelv szépségébe is mélyebben belelát a kétnyelvű fiatal.

A kisebbik lány nem volt olyan szorgalmas, és nem olvasott angolul sem olyan jól 5-6 évesen, mint olyan idősen a nővére. A kislány magyarul akkor egyáltalán nem olvasott. De mivel Magyarországon a kora szerint abban az időben még csak óvodás lett volna, nem is erőltették a dolgot. Az anya azt szerette volna, hogy amint a kislány eléri a Magyarországon hivatalos iskoláskort, ő is ismerkedjen majd a magyar írott nyelvvel. Ez sikerült is. Ismét megemlítendő az idősebb testvér szerepe, aki szívesen olvas magyarul. Ehhez még hozzájárul az is, hogy a kisebbik lány 7;5 évesen a magyar iskola második osztályában tanul néhány hétig. (Osztálytársai kb. egy évvel idősebbek nála, ami a magyar és a ghánai iskolarendszer különbségére vezethető vissza, s ami nagy kihívást és élményt jelent a kislány számára.)

Az írással kapcsolatban egy lényeges dolgot kell megjegyezni. A ghánaiak legnagyobb része nyomtatott betűkkel ír, aminek a magyarázata az lehet, hogy az írott betűket csak harmadik osztályban kezdik el tanulni és használni. Mivel ekkorra már sokaknál kialakul a sajátos írás, nem térnek át az írott formára, megmaradnak a nyomtatott betűknél.

Az idősebb gyermeket 7 évesen kezdték el tanítani írni a magyarra jellemző írott formában. Kézírása nem volt szép, nem szeretett írni. A rendszeres iskolai másolásokat sem szerette. A következő – írással kapcsolatos – véleményemmel talán Magyarországon sok kolléga nem ért majd egyet. Mégis úgy gondolom, elsősorban azért lényeges, hogy a gyermekek megismerjék az írott betűket, hogy el tudják olvasni az oly módon írt szöveget. Az, hogy a későbbiekben hogyan írnak, úgyis változik, s kialakul a minden embert jellemző sajátos kézírás. (Érdekességgént: a kislányok írásának külalakja s az idősebb gyermek írott betűs írása sokat javult, miután a gyermekek Ghánában új iskolába kerültek.)

A KÉT- ÉS TÖBBNYELVŰSÉG A GYERMEKEK ÉLETÉBEN

Mint Bart István írja: „a nyelv egyszerre a közlés és a rejtés eszköze is” (BART 2002). A nyelvek véletlennek tűnő választása a jelen tanulmányban vizsgált gyermekek esetében köthető a témához, a kifejezendő érzésekhez és sok máshoz. Előfordul, hogy a „titkos nyelv” használata intimitást fejez ki, vagyis amiről szó van, csak őket érinti, s ezzel tudatosan kizárják a körülöttük levőket, például a gyermekmedencénél, a boltban, esetleg az iskolában. Még a közös családi étkezések közben is előfordulhat, hogy nem véletlenül váltanak egyik anyanyelvükről a másikra. Egy-egy tudatos váltás után úgy érzik, túljártak a környezetük eszén. A kicsik hamar rájöttek arra,

hogy a nyelvekkel ügyeskedni, manipulálni is lehet. Sőt, azt is tudják, hogy a szülők csak keveset értenek egymás anyanyelvén, ezért néha „félrefordítással” próbáltak és próbálnak egy-egy számukra kedvező döntést kicsikarni tőlük. (Ez ma már elég nehezen megy nekik, mert az őket is érintő kérdésekben jelenlétükben a szülők angolul beszélnek.)

A kisebb gyermekek fejlődését nagyban befolyásolja a legidősebb gyermek, hiszen egyedül ő az, aki a többiek által is használt összes nyelvet érti. A közös játékok során leggyakrabban ő a „játékmester”, ezért ő „választja” ki a használandó nyelvet. Ő vált, ha úgy érzi, kell a váltás, s a többiek követik. A két kisebb közös játéka során szintén az idősebb a nyelvet választó.

Hogyan alakul az „anyanyelvekhez” fűződő érzelmi viszony? – kérdezi Fischer Eszter, talán nem megalapozatlanul (FISCHER 2000). Szerinte a kétnyelvűeket nem foglalkoztatja a hovatartozás kérdése, az, hogy mi a nemzetiségük, mi az anyanyelvük. Saját tapasztalataim alapján azonban az utóbbi kijelentést vitathatónak tartom. Az itt szereplő gyermekeket érdekli, kik ők, kikhez tartoznak. Amikor valaki megkérdezi őket erről, akkori hangulatuktól, érzelmeiktől, életükbeli fontossági sorrendtől függően válaszolnak. Büszkéek arra, hogy beszélnek magyarul, twiül és angolul. Azt a szót, hogy anyanyelv, anya nyelvének tekintik, tehát az egyértelműen a magyar. Az apa nyelvén ugyanolyan szabadon beszélnek, vagyis a magyar meghatározás szerint ez is anyanyelvük, hiszen a magyarral egy időben kezdték el használni, s a magyar nyelvvel együtt használják a mindennapokban.

Az én tapasztalataimhoz hasonlóan vélekedik Fodor Dóra is, aki belső és külső identitásként értelmezi azt, ahogy a gyermek önmagának szól, vagy a külvilág, a környezete felé fordul. Megjegyzi, hogy gyakran a gyermekek és a fiatal felnőttek annak alapján választanak identitást, hogy melyik szülőt érzik magukhoz közelebb (FODOR 2005).

A GYERMEKEK MAI „NYELVE”

Jelenleg a gyermekek Magyarországon tartózkodnak, iskolába és óvodába járnak. A legidősebb 9;7 évesen ötödik osztályos, a középső 7;5 évesen másodikos, a legkisebb 3;7 évesen óvodás. A csoportjaikban csak magyarul kommunikálnak velük a tanárok, tanítók, óvónők és dajka nénik, valamint osztály- és csoporttársaik. Előfordul, hogy a „külföldi” gyerekek és a többiek nem értik meg egymást. Úgy tűnik azonban, hogy napok, hetek múlásával az ilyen esetek egyre ritkábbak.

Az idősebbek sok olyan ismeretanyagot sajátítanak el magyarul, amelyben angolul már otthonosan mozognak. Azonban új ismerettel is gazdagodnak, hiszen más a magyar és más a ghánai tananyag. Annak ellenére, hogy

nem lehet egyszerű magyarul csinálni mindazt, amit ők angolul szoktak: olvasni, írni, számolni, játszani, mind az óvodában, mind az iskolákban helytállnak. Természetesen a nagyszülők szerepe ismét nem elhanyagolható. Sokat segítenek a gyerekek magyarországi nyelvi, iskolai és óvodai beilleszkedésében és a felzárkóztatásban.

ÖSSZEGZÉS

Az anyanyelv az ember életében meghatározó fontosságú. A gyermek az anyanyelvével együtt fokozatosan ismeri meg saját családját, népét, kultúráját, hazáját, annak szokásait. A többnyelvű családokban felnövő gyermekek számára rendkívül fontos, hogy egyszerre ismerjék meg a családban jelen levő nyelveket, s anyanyelveik révén a hozzájuk kapcsolódó értékeket. Az anyanyelv elősegíti azt, hogy a családi két- vagy többnyelvűek ne idegennek érezzék magukat a különböző nyelvek területén, hanem találjanak hazára, legyenek otthon bármely szülőhazában.

Ehhez fontos a szülőknek a nyelvekhez való pozitív hozzáállása. Lényeges, hogy támogassák anyanyelveik azonos mértékű elsajátítását. Emellett rendkívül hasznosak a nem a saját országában élő szülő hazájába való hosszabb-rövidebb időtartamú látogatások. Szintén segítenek a hang- és videóanyagok, gyermekkönyvek. Valamint a rengeteg türelem. Persze előfordulhat a Molnos Angéla által leírt történet. De kíváncsi vagyok, hogy tettleges-ségig sohase fajuljon a dolog: „Az asztalnál a kisfiú azt kérdezi, hogy ez mi. »Saláta«, szól a válasz. Mire ő: »Azt tudom, de ez mi?«, és ujjával egy salátalevél felé bök. Megint ugyanaz a válasz, és megint ugyanaz a nem tágitó kérdés. Segíteni akar a már-már türelmét vesztett szülőnek, és negyedszerre nem mutat, hanem két kis ujjával kiemeli egy zöld levelet: »De ez mi?« Erre elcsattan a nagy pofon pimaszságáért” (MOLNOS 2008).

Ha a szülők valóban kitartóan használják a különböző nyelveket a gyermekkel való beszélgetések során, a gyermek több nyelvet is képes hasonló szinten elsajátítani és használni. Ha viszont a gyermek csak kívülről részese a kommunikációnak, tehát csak hallja, amikor mások beszélgetnek, de hozzá nem szólnak ezen a nyelven, valószínűleg ért majd valamit, viszont azt a nyelvet beszélni nem fogja.

A két- és többnyelvű családoknál elsődleges szerep jut a szülők anyanyelvének. De miután megkezdődött egy harmadik nyelv elsajátítása, annak további tanulása érdekében azon a nyelven is kell beszélni a gyermekkel. Ez persze nem mehet az első szocializáció során elsajátított nyelvek rovására. Így a második szocializáció során könnyen kialakulhat a kétnyelvűség után a három- vagy többnyelvűség.

Kitüntetett szerepe van az azonos nyelveket beszélő gyermekek közötti nyelvhasználat szempontjából a környezet által beszélt nyelvnek. Kisgyermekkorban általában a gyermekek a környezetük által használt nyelven beszélnek egymással. A kétnyelvűség elősegítése és az anyanyelv megtartása szempontjából rendkívül fontos a nagyszülők szerepe.

IRODALOM

- American Council on the Teaching of Foreign Languages 1996. *Standards for foreign language learning: Preparing for the 21st Century*. <http://www.actfl.org/i4a/pages/index.cfm?pageid=3324>
- APPEL, R. and MUYSKEN, P. 2005. *Language contact and bilingualism*. Amsterdam Academic Archive. Amsterdam University Press, 228.
http://www.google.com/books?hl=hu&lr=&id=0Em6D7YAsKYC&oi=fnd&pg=PA1&dq=APPEL,+R.+and+MUYSKEN,+P.+1987.+Language+contact+and+bilingualism.+London:+Edward+Arnold.&ots=ciOKarZ4xI&sig=DRE3TLE7z0_IOJmVI4IS2UR4jW0#v=onepage&q&f=false
- BART István 2002. Új nyelvi váltópénz. *Népszabadság*, június 8. <http://www.valtozo-vilag.hu/t365/tux0612.htm>
- BARTHA Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- CSISZÁR Rita 2007. *A kétnyelvű családi kommunikáció különböző típusai a migráns eredetű bécsi magyar diaszpóra és az alsóőri (Burgenland) őshonos magyar kisebbség körében*. Kisebbségkutatás 2. sz. http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2007_02/cikk.php?id=1483
- CZIBULKA Zoltán 2008. *A nemzetiség, az anyanyelv és a nyelvismeret összeírásának népszámlálási lehetőségei és problémái*. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/Magyarorszag_i_nemzetisegek_kotetei/Nemzeti_es_etnikai_kisebbssegek_mon%20a%2020_sz/pages/009_nemzetiseg_anyanyelv.htm
- DOBRENOV-MAJOR Mária 2008. *Anyák és tanárok együtt a tanteremben* = *Létünk*, 4. 24–30.
- FISCHER Eszter 2000. *Kétnyelvűek között Németországban* = *Fordulópont*, 4. http://www.fischereszter.hu/irasok/ketnyelvuk_kozott.pdf.
- FODOR Dóra 2005. *Nyelvi attitűd, nyelvválasztás és nyelvcseré egy aranyosgyéresi kétnyelvű családban* = *Kisebbségkutatás*, 2.
http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2005_02/cikk.php?id=1263
- FÖLDES Csaba 2010. *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon* <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/adatbazisok/nemzetiseg.html>
- GAL Susan 1974. *Mi a nyelvcseré és hogyan történik?* = *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Szerk. Kontra Miklós. *Linguistica Series A*, 9. [1992.], Budapest, 46–59.
- GROSJEAN, F. 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 371.
- GÖRÖMBEI András 2008. *Anyanyelv, irodalom, tudomány, nemzettudat*
<http://www.mta.hu/fileadmin/szervezetek/hatarontuli/ATT00672.doc>
- HARDING, E. and RILEY, P. 1988. *The Bilingual Family. A Handbook for Parents*. Cambridge: Cambridge University Press.

- HAUGEN, E. 1972. *The Ecology of Language*. Stanford, Stanford University Press.
- HILKA Buza, DR. FAZEKAS Tiborné, KOMLÓSY Tamásné, KOÓSÉ MOLNÁR Márta, LACSNY Bálintné, MONOSTORINÉ PRÓGL Klára, SÓRÉS Klára, VIZI Andrea 2000. *Célnyelvi kerettanterv a két tanítási nyelvű általános iskolák részére*. Budapest. http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/kerettanterv_altisk_kettan.doc
- IP/08/129 2008. január 31. Brüsszel. <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/08/129&format=PDF&aged=1&language=HU&guiLanguage=en>.
- JÁVORSZKY Béla Szilárd 2010. *Ghánában fehér; itthon fekete* = Népszabadság, április 26., 20.
- LENGYEL Zsolt 2008. <http://www.kislexikon.hu/anyanyelv.html>
- LESZNYÁK Márta 1996. *Kétnyelvűség és kéttannyelvű oktatás* = Magyar Pedagógia, 3. 217–230. http://www.magyarpedagogia.hu/document/Lesznyak_MP963.pdf.
- LŐRINCZ László 2008. Az anyanyelv fontossága <http://debszem.unideb.hu/pdf/dsz2007-3/dsz2007-3-13Lorincz.pdf>.
- Magyar értelmező kéziszótár. 1992. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MOLNOS Angéla 2008. Hazatérés az anyanyelv bomladozó közösségébe. <http://www.net.klte.hu/~keresofi/alap/koznycikk.html>
- NAVRACSICS Judit 1999. *A kétnyelvű gyermek*. Corvina, Budapest
- NAVRACSICS Judit 2007. *A kétnyelvű mentális lexikona*. Balassi, Budapest
- AN. TÓTH Ida 2001. Nemzet, megmaradás és anyanyelv, GRÉTSY László az Európai Unió kihívásairól, a magyar válaszokról és közös kincsünkről. *Magyar Nemzet* szeptember 15. 15.
- <http://dragon.klte.hu/~tkis/mnemz01.htm>
- PETNEKI Katalin 2007. *Az élő idegen nyelv tantárgy helyzete az általános iskolai kérdőív felmérés alapján*. Országos Közoktatási Intézet. National Institute for Public Education. www.oki.hu
- ROMAINE, S. 1989. *Bilingualism*. Language in Society 13. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- SÁNDOR Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony
- SCHLEICHER Nóra 1997. Egyéni kétnyelvűség. *Jelkép*, 3. 129–136.
- SCHLEICHER Nóra 2000. A kétnyelvűség elméleti kérdései = *Szenvedélybetegségek*, 2. 121–146.
- SKUTNABB-KANGAS, T. 1997. Oktatásügy és nyelv. Többnyelvű sokféleség vagy egynyelvű redukcionizmus = *Regio*, 3., 11. 68–79.
- SIGUÁN, M. and MACKEY, W. 1987. *Education and Bilingualism*. Kogan Page, London.
- TÓDOR Erika Mária 2005. A kódváltás és az aszimmetrikus kétnyelvűség nyelvpedagógiai összefüggései = *Magyar Pedagógia* 1. 41–58. http://www.magyarpedagogia.hu/document/Todor_MP1051.pdf
- VÁRADY Tibor 2008. *Három feljegyzés a másik nyelvről* = *Létünk*, 4. 9–16.
- VELKI Magdolna 2001. *Anyanyelv idegen nyelvi környezetben* (Pszicholingvisztikai megközelítés). Elhangzott: Nádasdy Akadémia, Nádasdladány, <http://www3.sympatico.ca/mvelki/atelierhongrois/Magyar/Kutatas/Megkozelitesek/pszicholing.htm>
- VELKI Magdolna 2001. Az anyanyelv oktatásának problémája idegen nyelvi környezetben kisiskolás korban. (Megfigyelések, tapasztalatok módszerek) (Három előadás a 16. konferencia programjából) *Magyarságtudományi Füzetek*, 30. Kanadai Magyarságtudományi Társaság,) <http://www3.sympatico.ca/mvelki/atelierhongrois/Magyar/Kutatas/Nyelvek/anyanyelv.htm>

WEINREICH, A. G. 1953. *Languages in contact. Linguistic Circle of New York*, Den Haag, Monton.

<http://www.kislexikon.hu/anyanyelv.html>

<http://hu.wikipedia.org/wiki/Anyanyelv>

ВЕГВАРИ В. (VÉGVÁRI Valentina) 1998. Новые технологии в обучении русскому языку в Венгрии-М

КАСЬЯНОВА В.М. (KASYANOVA V. M.) 2004. Страноведение и лингвострановедение в методике преподавания РКИ. Художественные фильмы на занятиях по РКИ: от понимания к постижению образа страны. // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4-6 октября 2004 г.): Труды и материалы: / Под общ. ред. К. Р. Галиуллина. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С.169-170.

ЧАЙБОК Ильди́ко (CSAJBÓK Idikó) 1999: Английские заимствования в русском и венгерском языках, КД, М.

Многоязычная семья

Родной язык или первый язык? В английской литературе еще имеются и другие понятия для этого термина. Но в тоже время в венгерском языке есть лишь один термин – родной язык (в дословном переводе *мамин язык*). Это, скорее всего, объясняется тем, что в Венгрии не очень распространены браки разнорасовых людей. Однако в последнее время, благодаря глобализации, они встречаются все чаще. В статье представлена семья, которая живет в Гане, и где папа ганец, а мама венгерка. Так как родители встретились в Москве, они общаются между собой на русском языке. Кроме этого отец говорит на чи (его родной язык, и в том числе самый распространенный язык в Гане) и на английском, а мать на венгерском и на английском языках. В семье трое детей: две девочки и мальчик, которые в моменте подготовки статьи были в возрасте 9 с половиной, 7 с половиной и 3 с половиной лет. Некоторые наблюдения, о которых в статье имеется информация, были сделаны раньше. На сегодняшний день девочки говорят на трех языках – на венгерском, на чи и на английском, а мальчик на венгерском и на английском. (Причины отсутствия знания чи и русского языка описаны в работе).

Подготовленный доклад пытается ответить на следующие вопросы: Как влияет на развитие детей то, что они растут в многоязычной семье? Почему важно то, чтобы дети, которые растут не в Венгрии, но у которых один из родителей венгр, знали венгерский язык и общались на нем? Каким образом могут эти дети иметь две родины? Как они могут найти свое место в Венгрии, и как они могут общаться со своими окружающими и своей венгерской семьей? В статье также даются некоторые советы и рекомендации тем, кто живет вне Венгрии, но хотел бы, чтобы его дети чувствовали себя там как дома, а не чужими людьми.

The Multilingual Family

Mother tongue, first language or native language? In English, these are the terminologies used for the Hungarian word “anyanyelv”. In Hungarian, mother tongue, first language and native language describe the same thing in most cases. In a multilingual family the languages can characterize both the father’s and mother’s country. Through a language one can study the culture and tradition of a nation, as well as his or her own family. A child who knows both the father’s and mother’s languages may have two ‘motherlands’. This can expand his or her understanding of the world and their international social interactions, especially in situations where the parents come from different continents. In this article we assess a Ghanaian-Hungarian family where the children can speak three languages paying attention to the advantage and disadvantages of multilingualism in such families. We also stress on the efforts needed to raise children in multilingual families.

Keywords: bilingual and multilingual family, bilingualism and multilingualism in early life, mother tongue, first language, native language, culture, identity.

Rajšli Ilona

∴ Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
∴ rajšli@stcable.net

A VISELET STÍLUSFUNKCIÓI MIKSZÁTH KÁLMÁN NOVELLISZTIKÁJÁBAN

Tót atyafiak – A jó palócok

Stylistic Functions of Clothing in Mikszáth's Novellas
(Tót atyafiak [Slovak Kinsfolk] –
A jó palócok [The Good People of Palocz])

A dolgozat Mikszáth két korai novelláskötetében az öltözkészhez, a viselethez fűződő stílus-többletet kíséri meg számba venni. Azokat a szemantikai rétegeket keresi, amelyekben a ruhadarabok megnevezése, az anyagnevek túlmutatnak önmaguk jelentésén; szimbólummá, a képi ábrázolás részévé válnak, hasonlatokba, frazémákba épülve teremtik meg a mikszáthi novellavilág egy sajátos vonását.

Kulcsszavak: Mikszáth Kálmán, novella, népviselet és népi öltözkész, ruhaanyagok, stílus-funkciók, jelentéstöbblet

BEVEZETÉS

Mikszáth korai, már sikert hozó novelláiban jelentős helyet kap a szereplők öltözkészének, ruházatának körültekintő ábrázolása. A *Tót atyafiak* és *A jó palócok* (1881) szövegeiben a halina, a ködmön, a bunda szimbólummá, a rang és a tekintély jelölőjévé női ki magát, az egyénnek a közösségben betöltött helyét és vagyoni helyzetét is mutatja (vö. SZEREDI 2001). Ezek a leírások a novellák nyelvi struktúrájának minden részében fellelhetők. A ruhadarabok színe, formája, részletező minősítése fontos utalás a novellacselekmény folyamatában, ugyanakkor nyelvépítő jellegű is, hiszen beépül a jelzős szerkezetekbe, a hasonlatokba, a frazémákba. Az alábbiakban e témakör néhány jellemző vonását mint a nyelvi stílus egyik fontos építőelemét emeljük ki.

A HALINA ÉS A SZŰR ALAKVÁLTOZATAI

A palócokat megelevenítő¹ novellákban gyakran felbukkanó rekvizitum a bojtár vagy a bacsa cifra halinája, amely a tisztséggel járó viselet, a rang kifejezése is egyben. A *halina* szavunk a TESz² tanúsága szerint nem túlságosan régen került be valamely balkáni nyelvből, első előfordulása 1785-ből datálható. Az oszmán-török *hali* 'szőnyeg' továbbképzéseként jutott át (román nyelvi közvetítéssel) a szláv nyelvekbe, ahol azután más-más jelentésárralattal élt tovább a szó. A szlovákban³ *halena* változatban lelhető fel, jelentése azonban igen közeli a novellák szöveggörnyezetében használtéval: 'nemezelt gyapjűszövet, szűrféle felsőkabát'. Jellemző, hogy az anyagnév tapadással áttevődött lábbeli, csizma elnevezésére is: *halinacsizma*.

Kniezsa szótárában (KNIEZSA 1955: 210) csak 1881-ből való az első adat, s a jelentések megadásakor a szerző hozzáTESzi a *szlovák* jelzőt: 'abaposztóból készült szlovák parasztszűr', majd megjegyzi, hogy Jókai is a szlovák szűr megjelölésére alkalmazza a *halina* szót, jóllehet az *e*-s forma (*halena*) vált már ekkorra használatossá.

A *szűr* különféle elnevezései és fajtái a szövegekben: *szűrujjas* (Lapaj Istók leírásakor a vörös szegélyű halina szinonimája a szűrujjas említése); a *fiaszűr* elnevezés a még új (a szövegben „virágkorát élt”) ruhadarab megkülönböztetésére. Ez utóbbi szöveghelyen a halina a családgenealógia eszközeként kerül előtérbe; nemcsak az elmúlt nemzedékek jeles eseményeinek nyomait idézi, a nagyapától kezdve, aki mintegy száz évvel ezelőtt viselte, hanem feltérképezi az egyes korszakok lenyomatát (hasadás, egérrágás, zsírfolt, zöld szoknyaanyag betoldása stb.), egészen egy rejtélyes, különös kiegészítőig, amely a mikszáthi hiedelemvilág szép példája: „A hóna alatti zöld folt az édesanyja ünneplő szoknyájáról való, míg a zseb fölött alig látszó dudorodás ma is egy mélységes titok; azaz egy Szent György-nap éjszakáján talált kétfarkú gyík van oda aszaltan bevarrva, mely a halina gazdáját megörzi minden gonosztól és kísértéstől ezen az árnyékvilágon” (116).

Emellett a „guliba” homlokzatára kiakasztott vörös szegélyű halina a „görcsös bot” mellett a csősz igazi hatalmi jelvénye, mindenki elrettentésére szolgál.

¹ Akár valós, akár fiktív népiességre gondolunk itt.

² TESz: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának a rövidítése.

³ A Kiss–Pusztai szerkesztésű nyelvtörténet szerint a szó kettős úton: a szlovákból és a szerbből, valamint a horvátból egyaránt átjuthatott a magyarba.

A BUNDA

A korabeli Néprajzi Értesítő számos írása számol be arról, hogy a német szücs és a magyar szücs eltérő termékeket készít. A magyar szücs főként bundákat, subákat, ködmönöket és bekecseket készített, amelyeket „kicifrázott”, hogy ne csak a hideg ellen védjen, hanem ékességül is szolgáljon. Malonyay Dezső az Ipoly menti palócok népművészetét kutatva emellett még rámutat: „A bunda vagy suba tisztességet jelent, a férfi nyáron is felölti. A subáról, »a magyar demokrácia címeré«-ről itt is az a mondás járta, hogy hétköznapi viselő, vasárnap ünneplő, öregnek tisztesség, legénynek kényesség” (MALONYAY 1922: 41).

Az öreg Filcsik híres bundája ugyancsak központi helyet foglal el Mikszáth egy másik palócos novellájában. A „világ kilencedik csodája”, a „nevezetes ruhadarab” részletező leírása a novella elején található, mintegy cáfolatként azokra a vádakra, amelyek szerint e csodálatos darab talán sohasem létezett. A novellába az „idilli”, az emlékezet szerinti bunda leírása kerül; az öregebb gózoniak ugyanis még látták a híres ruhadarabot: a hosszú, sárga báránybőr bundát, melyen a báránylábak bojtaként lógtak, ezüstcsatok voltak ráerősítve; ám a legrészletesebb mégis a bunda díszítése: „A bunda két alsó csücskén egy-egy zöld tulipán kihímezve skófiummal. Távolabb különféle madarak valának láthatók, rendesen vörös színben, hátul pedig Miskolc város⁴ számtalan házával és valamennyi templomával: még a kálvinista kakas is ott áll az egyik tornyon. Igazi remekmű ez, melynél nem kímélt sem fáradságot, sem anyagot a szücs” (177). Autentikusságra való törekvés tapasztalható a részletben: a bundán a hímzés „rendesen vörös színben”, ahogyan a felföldi népi díszítőművészet máig megmaradt emlékei mutatják, az alkalmazott színek: fekete, a cinóber és a kármin skálája közötti színek, a zöld változatai, valamint a kanárisárga (MALONYAY 1922: 42). Más kérdés, hogy a korabeli szücsvirágokon főleg virág-, levél-, esetleg madármotívumok találhatók.

A *skófiu*m szó Mikszáthnál archaizmusként hat. A TESz adatai szerint 1470-től datált latin eredetű szó ’aranyzál’ jelentésű, vándorszóként bukkant fel több európai nyelvben, ám a magyarban már az 1800-as évek elején szörványos a használata; Mikszáth már ritka művelődéstörténeti stíluselemként él vele a bunda leírásakor – nyilván a szó hangzása is megfelelően választékos volt a selyem hímzőfonal megnevezésére.

Antonimikus jellegű kontextus alakul ki a nevezetes ruhadarab értékrendjének meghatározásakor, ahol az ellenpont egyszer a nótárius fiának *téli bekecse*, másutt pedig a túlzás eszközével alkot hasonlatot: „Egyszóval ehhez a bundához képest még a muszka császára is csak vattás lajbi” (178).

⁴ A miskolci szücscehek voltak ekkoriban a leghíresebbek, míg a palóc szűr javarészt Losoncon és Balassagyarmaton készült (vö. Malonyay 40).

A FONTOS RÉSZLETEK

A palóc férfiak (főleg pásztorok) öltözetének fontos tartozéka a *cifra tüsző*. A *tüsző* szó egyik jelentése táji vonatkozású: 'erszénnyel ellátott széles, csatos öv'. Az *a fekete folt* című novellában Olej érzelmi váltásait erőteljes képen hozza közel az író: „A bacsa felugrik, és a fejéhez kap. A sárga, nagy fésű, mellyel térdig érő haja le volt tűzve, lecsúszott a földre, s a haj végigfoly izmos vállain. Egy csomó odaszorul a cifra tüsző rézcsatja alá” (61).

A rövid részletből a korabeli palóc pásztorok hajviseletéről is képet kapunk, ahogyan a kétoldalt befont haját egy vagy két csattal hátul összefogták (BALASSA–ORTUTAY 1979: 302). A fésűsök készítményei között a horgas fésű, a nagy görbe fésű a férfiaknak szánt hajakasztó volt (PALÁDI-KOVÁCS 1997: 710).

Egy másik szöveghelyen, *A néhai bárány* című novellában Sós Pál leírásakor is kitér az író a hajviseletre: „megigazította hátul palócosan fésűre fogott, deres haját” (152).

Olej hirtelen támadt indulatának kifejezésére szolgál az öltözék aprólékos bemutatása is: „A bacsa egészen közel lépett a főúrhoz, és megrázta ökleit a levegőben. A bornyúszájú ing szétvált, s látni hagyta hatalmas izmait, füstös hangja dörgővé, viharossá vált.” (79). A *bornyúszájú ing* – amelyet Somogyban, Nógrád, Tolna megyében *lobogós ujjú ing*nek neveznek – széles és nagy gyolcsból készült, rendkívül bő ing volt, ráncolva eresztették a vállba. A novella szövegéből nem tudni, hogy díszítette-e színes varrás. A néprajzi leírások hangsúlyozzák, hogy ezek a nyitott ujjvégű ingek igen rövid derekúak, a hastáj fedetlen marad: „A pásztorok meztelenül maradt derekukra széles tüszőt, rejtekes, zsebes bőrvet csatoltak” (PALÁDI-KOVÁCS 1997: 597).

Az anyagnevek részletezése is figyelemre méltó: *bagariabőr* csizma, a cifra tüsző *rézcsatja*, *rása* szoknya, *patyolat* ingváll, susogó *selyem*, *karbunkuluscsat* a derékszíjon stb. Ez utóbbinál a 'vörös színű drágakő' jelentésű népnyelvi kifejezés a nyelvi archaizálás eszközeként szolgál, akárcsak az inkább szaknyelvi *bagaria* szó többszöri előfordulása.

KÖDMÖN, FARKASVIZITKE, CUCAJ

Mikszáth a női szereplők ruhaleírásánál is nagy gondot fordít a részletekre. A *Bede Anna tartozása* című novellában a bírák elé járuló lány délceg, arányos termetére jól simul a „kis virágos ködmönke”; itt a szó – főként a kicsinyítőbecéző jelentésárnyalatot kölcsönző *-ke* képző révén – egészen más hangulati töltetű, mint a novella alaphangulatát meghatározó „ködmön- és pálinkaszag”. A ruhadarabok megnevezése tehát a novella alaphangjának, illetve a szereplők

hangulatának a változását is jelzi; pl. a lány szoknyájának a suhogása, a fekete fejkendő folytonos igazgatása, a pruszlík felső kapcsának kigombolódása, a lepattanó kapocs, a hátracsúszó gyászkenő, amely a kioldódó hajzuhatagot Bede Erzsí arcára engedi. A novella oldódó feszültségét az elnök kevésbé szertartásos arca és sárga kendőjének mozdulása is előrejelzi.

A palóc nyelvjárásban egyéb elnevezések is élnek a női bekecs, ködmön használatára: ilyen a Nógrád megyei *cucaj* elnevezés ’báránbőrből készült mellény’, de főleg ’hímzett női bőrmellény’ jelentésben, amelyet hideg időben a menyasszonyi ruha fölött is viseltek.⁵

A női bekecs egyik elnevezése a palócoknál a *farkasvizitke*, amely különleges szabású, díszes holmi volt, s a dejtári palócoktól került az Ipoly mentére.⁶

FELSOROLÁS, HALMOZÁS MINT STÍLUSESZKÖZ

Ennek különleges előfordulása Baló Ágnes kelengyelajstroma, amely néprajzi szempontból is figyelemre méltó. *A néhai bárány* című novellában a Bágy folyó elsodorja a cselédlány tulipános ládáját, a nehezen összekészített ruhadarabokat, s vele együtt a hajadon jövőjét is. Mikszáth itt a szövegben kettőspont után sorolja fel⁷ a stafíring darabjait, ezzel is nyomatékosítva a lány veszteségét.

A felsorolt darabok közül a mai olvasónak feltűnik az anyagok, a színek, a minőség gondos leírása. A *perkálszoknya* összetétel jelzői előtagja egy kiveszőben levő anyagfajtát jelöl, amely szó nemzetközi vándorszóként egészen a perzsából érkezett, jelentése ’finom pamutszövet’; tehát itt a hangsúly a kiváló minőségű anyagon van.

Tájnyelvi, s egyben néprajzi vizsgálódást előfeltételez az *olajos kendő* szerkezet, ahol az *olajos* jelző a magyar női népviselet egyik darabjának: a derékra kötött, vagy pedig a nyakban viselt kendőt minősíti; a jelző egyben a sima tapintást, a jó minőséget is jelenti.

A kelengye egyéb darabjai még az *ezüstcsatos mellény* és a *tíz patyolat ingváll*. Itt a *patyolat* szó jelentése ’patyolatból való’, tehát finom, fehér lenvászonból készült női felső ruhadarab. A kelengyét egy mente és a vadonatúj rámas csizma egészíti ki. Mikszáth levonja a következtetést: „Gúnya nélkül nem léphet az oltárhoz szégyenszemre” (148). A *gúnya* szó itt a népi nyelvhasználatból vett mindennapi viseletet jelenti, s szélesebb jelentéskörben nemcsak a felsőruhára vonatkozik.

⁵ ÚMTSz.: Új magyar tájszótár I. kötet, 722.

⁶ Megjegyzendő, hogy a tájszó nem található az ÚMTSz-ban, hanem Tóth Imre *Ipoly menti palóc tájszótára* számol be róla.

⁷ A leírás pontosságát mutatja, hogy Mikszáth olyan sorrendben nevezi meg a ruhadarabokat, amilyenben azokat a kelengyeládában hagyományosan elhelyezték – jegyzi meg Szeredi Orsolya.

A novellákban külön hangsúly kerül a hétköznapi és az ünneplő ruha megkülönböztetésére. Az *a fekete folt* című novellában Anika hétköznapi ruhája hever az asztalon; Mikszáth itt is szívesen él a felsorolás, halmozás eszközével: „a fehér pettyes kendő, az olajos pruszli, a zöld rása szoknya és a skófiummal ki varrt, viseltes sárga ködmön” (86). A felsorolásból kiemelhető néhány táji elem: a *pruszli*, amely a *pruszlik* változata, ugyanazzal a ’testhez álló női mellény’ jelentéssel.⁸ A *zöld rása szoknya* szintagmában a *perkál*hoz hasonlóan a *rása* anyagnév is minősít; a szó ’szövetfajta’, majd később ’vászonféle, félvászon’ jelentésű. Vándorszóként került be nyelvünkbe, kevés előfordulása adatolható: a korai (főleg erdélyi forrásokban) előkelő, ünnepi alkalomra készült ruha anyaga lehetett, hiszen Apor Péter így oroszkodik a „náj módi” követőit: „Nézd meg most [...] még az paraszt leányokat is, mert ezek között is közönséges az rásaruha...”, jóllehet a memoáriró szerint korábban ezt csak a főnemes asszonyok hordhatták (Magyar emlékiratok 16–18. század 1982: 611). Itt a szó jelentése: ’félfinom lenvászon’, s még Rákóczi levelezésében is az előkelőbb ruhadarab jelölője: „A görögöknek nincsen selyemövek, se rásájok”.⁹ E szavunk ma már ritka nyelvjárási szónak minősül.

A népi gondolkodás és szokásrend keménysége villan fel a *Hova lett Gál Magda?* című novellában, amikor az anya megfeddi leányát, amiért ünneplőben megy a kútra:

„– Veted le mindjárt azt az ünneplő ködmönt! Ejnye, te, erdei gyík, hogy mered azt a selyemkendőt a nyakadba venni? Hát hétköznapra való az tisztességes emberek gyerekeinek? Hányd le, de mindjárt! Nem vettem én azt sem az alsó végnek, sem a felső végnek. Hanem vettem az Úr házába, vasárnapra” (251–2). Magda ezután kifonja hosszú fekete hajából a selyempántlikát, leveti a kis csizmákat, s – akár a zsellérlányok – úgy indul el mezítláb, vékony gyolcsvászon ingvállban a külvilágba, akár a számkivetettek vagy a vezeklők (SZEREDI 2001).

ÖLTÖZÉK A FRAZÉMÁKBAN, A KÉPI ÁBRÁZOLÁSBAN

Mikszáth ezekben a novellákban nem halmozza az élőnyelvi stílus jellemzőjét, a szólásszerű beszédmodort. Éppen ezért figyelhetünk fel azokra a szöveghelyekre, ahol hőseinek kiszólásába¹⁰ is belekerül a kiemelten fontos ruhadarab. Ilyen Filcsik István több novellában is felbukkanó „szójárása”: „FölTESzem a bundámat egy ócska lajbi ellen...” (169). Ez a szólássá alakult kevésbé mondat

⁸ A TESz megfelelő címszava.

⁹ NySz: A Magyar nyelvtörténeti szótár rövidítése.

¹⁰ Mikszáth a *szójárás* kifejezést használja.

találón egyedíti a hőst, így az öltözék válik a jellemzés és a metaforizációs folyamat középpontjává.

Frazémaszerű az ördöggel kötött kontraktus alapszövege is: „Eladtam magamat egy rámás csizmáért meg egy piros selyemviganóért...” – itt az *Eladja a lelkét valakinek valaki* általánosan ismert szólás variánsát találjuk (FORGÁCS 2004: 445). Érdekes módon a novellában a *lélek* szó helyébe a *magam* névmás került, de a kontextus teljes egészében erre asszociál.

Egy más helyen hasonlatba épül be az anyagnév: „Mudrik arca olyan vörös lett, mint a skarlátposztó, de annál halványabb az Imrée” (233). A *skarlát* szó vándorszóként került a magyarba, s eredetileg egy fajta bíborcsigából nyert vörös festékanyagnak a jelölője volt, amellyel a szövetet, selymet színezték. Az anyag égőpiros vagy élénkpiros színe megfelelt a novellabeli hirtelen színváltozás kifejezésére.

TULAJDONNÉVI EREDETŰ RUHANEVEK

A novellákban fellelt ritka öltözkénevek egy részének az etimológiája, szó-történeti vonatkozásai is sajátosak.

A *kis csizmák* című novellában Bizi apó „hosszú krispinben” vonul a kőművessel megtekinteni a széttört keresztet. Mikszáth a *krispin* kifejezést mintegy az öreg jellemzésére alkalmazza: a ’vállra kanyarítható rövid férfiköpeny’ itt nyomatékosan *hosszú* jelzőt kapott. A szó az olasz *Crispino* személynévből ered, gyér előfordulása folytán még a TESz sem veszi fel.

Egy másik szöveghelyen a hasonlatba beépített ruhaanyag is túlmutat pusztán jelentésén: „Köd gömörödik a sár fölött, átlátszó és fehéres, mint a muszlinruha” (165). A *muszlin* vándorszóként az arab *Moszul* város nevéből alakult, ez a hely ugyanis híres kelmegyártó hely és kereskedelmi központ volt.¹¹

Hasonlóképpen a már említett *viganó* is konkrét személyhez, egy Maria Medina *Vigano* nevű bécsi táncosnőhöz köthető, a ruhadarab a 19. század elején divatos, egybeszabott női holmi volt. Megjegyzendő, hogy a szóhoz már a kezdetektől (1793) hozzátapadhatott a ’divatos, drága ruhadarab’, sőt a ’divatozó’ mellékjelentés, hiszen már Csokonai (a *Dorottyában*), majd Arany János (a *Szőke Panni* című versében) is ilyen kontextusban használja a szót.

¹¹ TESz: *muszlin* címszó.

HELYSZÍN MINT RUHADARAB

A *Galandáné asszonyom* című novellában Palyus sírja olyan, „mint egy vadonat új, hímes szűr. (Szegény Palyus, egész életében egy ilyen szűrre vágyott.)” – jegyzi meg az elbeszélő (208).¹² A temetőben a „boszorkánydeputáció” Palyus sírján kendőből letépett kék gyolcsot, piros selyemdarabot talál – talán a kontraktusbeli piros viganó darabját, valamint durvább házi vászon (egy ingváll) foszlányait.

Az öltözkönek helyszínek meghatározó elemeivé válnak; pl.: a *Patyolat-ing* a zálogház neve, ahova Filcsik gyakorta betér, jelezve ezzel leszegényedésének stádiumait: „A múlt hetekben már az ezüstcsat is lekivánczozott a bundáról a Patyolat-inghez. Ott is van azóta a Száli szekrényében” (181).

A rideg tájelnvezések mellett – mint amilyen pl. a *Lopata* erdőség, a *Bogát* vagy a *Motika*, a *Szitnya* hegység, az *Ordas* nevű legelő – különös a Gyócsi család mezejének a neve: a *királyné szoknyája*: „Sokszor negyven-ötven boglya is lett a »királyné szoknyáján« (amint a Gyócsi had híres réjtét hívják), mert olyan széles a királyné viganója lehet (kivált vasárnap) a többi közönséges szoknyák között” (226). A jól termő rét szinonimái a novellában még a *selyemrét*, a *zöld ünnepi köntös* is. A Mikszáthnál előforduló ún. beszélő nevek csoportját nem részletezve most csak utalhatunk magának a családnévnek a különös táji ejtészváltozatára: (*gyolcs* > *Gyócs*)¹³, ebből eredően a jelentésére: ’finom (fehér) vászon’ (l. KÁZMÉR 1993: 433), valamint a *Csipke*-dülő megnevezésre, ami a gondos megmunkáltság, a rendezettség asszociációját kelti. A népi nyelvhasználatban a mai napig is használatos egy hasonlat: *olyan, mint a zsebkendő*, amit a szépen megművelt földterület jellemzésére mondanak.

ÖSSZEGZÉS

Mikszáth „palócos” novelláiban az öltözkö, a ruházat részletes leírása a szülőföld regionális színeit örökíti tovább. Ez a leíró módszer sokféle elemet összefog: néprajzi pontosságot, a szülőföld, a nép iránti hűséget, a gyönyörködő részletezést – mindezt a lélekábrázolás érdekében. A ruha és a népviselet darabjai sokféle funkcióban felbukkannak: hol szimbólumként, hol az egyén közösségben betöltött helyét, rangját jelzik, ugyanakkor fontos utaló szerepük van a novellacselekmény folyamatában, beépülnek a képi ábrázolás eszközeibe, s mindezen túl megjelennek a térszínnevekben, a tájak elnevezéseiben is.

¹² A novellákban gyakori a zárójel, idézőjel és egyéb interpunkciós jelek használata, amelyek többletjelentést hordoznak.

¹³ Az *l* kiesése, valamint a magánhangzó megnyúlása általános palóc nyelvjárási jelenség.

KIADÁS

MIKSZÁTH Kálmán 1978. *Tót atyafiak, A jó palócok*. Móra Könyvkiadó, Budapest

IRODALOM

- BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula 1979. (szerk.): *Magyar néprajz*. Budapest
 FORGÁCS Tamás 2004. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest
 KÁZMÉR Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára*. Budapest
 KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc 2003. (szerk.): *A magyar nyelv története*. Budapest
 KNIEZSA István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*. Budapest
 MALONYAY Dezső 1922. *A magyar nép művészete. A palócok művészete. V. kötet*. Budapest (Reprint kiadás, Helikon Kiadó, 1987.)
 NySz = *Magyar Nyelvtörténeti Szótár I–III*. 1890–1893. Szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest
 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1997. (szerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód*. Budapest
 SZEREDI Orsolya 2004. Néprajzi elemek Mikszáth: A jó palócok című novellaciklusában = *Honismeret*, 4. <http://www.vjrkft.hu/carus/honisme/ho010424.htm>
 STELCZER Árpád – VENDÉGH Imre 1973. (szerk.): *Szlovák–magyar kéziszótár*. Budapest
 TESz = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III*. 1967–1976. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest
 ÚMTSz = *Új magyar tájszótár. I–IV*. 1979–2002. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Budapest

Stylistic Functions of Clothing in Mikszáth's Novellas
 (Tót atyafiak [Slovak Kinsfolk] –
 A jó palócok [The Good People of Palocz])

The paper attempts to reckon with the stylistic surplus achieved through clothing in the two early volumes of novellas by Mikszáth. The author looks for those semantic layers where the names of clothes and materials are meant to convey more than their actual meaning: they become symbols, parts of the pictorial depiction and built into similes and phrasemes create the specific features of the world of Mikszáth's novellas.

Keywords: Kálmán Mikszáth, novella, and folk costume and folk wear, clothing materials, stylistic functions, surplus meaning

Csányi Erzsébet

· Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
· erzsebet.csanyi@gmail.com

A JEANS MINT STIGMA – SZÖVET ÉS SZÖVEG

Jeans as Stigma – Textile and Text

A tanulmány a farmernadrágos próza legfontosabb művelődés- és irodalomtörténeti vonatkozásait járja körül. Rávilágít a szubkultúra és a magaskultúra, a népi és a hivatalos kánon reneszánszkor előtti és 20. századi korrelációira, a köztük lévő szakadék újbóli felszámolására. Kiemeli a bahtyini karneváli nevetéskultúra, groteszk testfelfogás szerepét e folyamatban. Az 1950-es években felerősödő ellenkultúra a szubkultúrák tömegeket megmozgató közegében formálódott, ami eladdig a népi kultúrát jellemezte az elitkultúrával szemben. Az ellenkulturális mozgalmak azonban az ipari civilizáció körülményei között az archaikus, népi értékeket a modern, urbánus szemléletformákkal kombinálják. A modern kulturális kommunikáció és társadalomszerveződés feltételei közepette a fordulatot szinte magukkal hozták a tömegkommunikációs eszközök, az információátadás új technikái, a propagandagépezetek, a reklámpar, a divat kulturális mechanizmusai, s tömegeket vonnak be ebbe az egyezményes-szimbolikus és hatalmi játékba. Az ellenkultúrában megjelennek a művészeti neoavantgárd kifejezési eszközei is, amelyek elitista elidegenítés helyett az előadó és a néző közötti szerepeket felcserélhetővé teszik.

Az 1950-es években a munkásfiatalok a farmernadrág-trikó-dzseki munkaruhához provokatív módon kezdtek viszonyulni, munkaidő után is dacosan tovább hordták a „stigmát”, amely megjelölte alacsony osztályhoz való tartozásukat. A farmer mint viseleti, kulturális jel (a test médiuma mellett) a szubkulturális ellenmozgalmak megkülönböztető jele lett. A farmernadrág szimbolikus konnotációi a munka/pihenés, a hétköznapi/ünnepi, a gazdag/szegény, a férfi/női, a szabadság/rabság közti ellentétet viszonylagosítják.

A 20. század második felében a kommersz kulturális mitológiateremtő eszközök legfontosabb mozzanata a tárgytól való ironikus-játékos távolság, a stilizáló újrafelhasználás lesz. Ebben a sajátos légkörben születik meg az ötvenes évek egyik jellemző regénye: a materializmus, a konformizmus és a lelki sivárság ellen lázadó, az én legszemélyesebb problémáit feltáró lírai regény, az ún. farmernadrágos prózamodel, amely Amerika, majd Európa regényírói kohóiban jött létre a modern és posztmodern határán, a beatkultúra keretében.

Kulcsszavak: szubkulturális ellenmozgalmak, farmernadrág, kulturális jel, kulturális mitológiateremtés, divat, farmernadrágos próza, Salinger, Kerouac

A farmernadrágos, ill. jeans-próza elnevezés Aleksandar Flaker horvát irodalomtudóstól származik, akinek 1976-ban jelent meg *Proza u trapericama* (*Farmernadrágos próza*) című kötete (FLAKER 1976). Flaker kutatásai egyébként a horvát és az orosz irodalom, az orosz formalizmus, a komparatiztika

kérdéseire, az avantgárd irodalomra és kultúrára, valamint az intermedialitás és interkulturalitás problémaköreire irányultak, ez a műve pedig az alcím szerint adalék kívánt lenni a közép- és kelet-európai régió kortárs irodalmi anyaga prózai formációinak modellálásához. Flaker a hetvenes évek populáris irodalmi-kulturális összefüggéseire mint kiváló tipológiai analógiákat kínáló komparatistikai jelenségre érzett rá.

Kötetében a horvát, szerb, keletnémet, lengyel, cseh és szlovák szerzőket tartotta szem előtt. Témája egyben a 20. századi kulturális robbanást is érzékelteti, hisz az addig szigorúan elkülönülő elit és triviális kultúra immár egymást átminősítő folyamataira, egy határokat feloldó deltaszituációra hívja fel a figyelmet.

Maga a kiindulópont, a jeans mint viselet is határokat mos össze: a durva munkaruha szabad időben is divatossá lesz. Ez a törekvés a munka és a pihenés, a közönséges és az ünnepi közti ellentétet relativizálja, s egyben felfüggeszti az emberi társadalmi osztályok, sőt, a nemek közti különbségeket. „Az ilyen ruhával azt kívánják szuggerálni, hogy viselői akkor is dolgoznak, amikor pihennek, és akkor is pihennek, amikor dolgoznak. Mindenekfölött azt, hogy állandóan lezserek és lazák, és ez a legfontosabb nekik az életben. Úgy tűnik, az ember a magas társaságba is bekerülhet olyanként, amilyen, és mindig lehet olyan, amilyen” (WWW.MATICA.HR/VIJENAC).

A 20. század közepe táján végérvényesen eltűnt az az áthidalhatatlan szakadék, amely a magaskultúra és a népi kultúra közötti átjárást, szellemi ozmózt a reneszánsztól errefelé évszázadokon át lehetetlenné tette. A 14–15. századtól ugyanis a hivatalos kánon részéről kialakult egy merev, engesztelhetetlen elutasítás a népi szemlélettel szemben. A hivatalos és népi kánon kibékíthetetlen ellentétét Mihail Bahtyin (BAHTYIN 1982: 6) az idő, a világnézeti végérvényesség, a dogma másféle felfogásából eredezteti. A két kánon rendszerét ellentétes szemléletformák és vágyak mozgatják, de ez a kettősség hajdanán nagyon is egymásra szorult, paradoxális szimbiózist alkotott. A komoly és komikus kultuszok évezredes együttélését egy tapasztalati teljességigény indokolja. Az olasz reneszánsz Egon Friedell (FRIEDEL 1998) szerint anarchikus, fortyogó szellemi állapot volt, alkony és hajnal együttes jelenléte. A karneváli nevetéskultúrára, groteszk testfelfogásra épülő népi kánon visszaszorulásának drámája zajlott, amikor is a hivatalos, komoly kánon a kollektív szemléletformák helyett megszilárdít egy individuumközpontú szubjektumfelfogást. Az elkövetkező századok tabutémává teszik a testábrázolás örökös halódásban és születésben lévő vonatkozásait, a jövő képlékeny lehetőségei helyett a múltat, a hierarchikus pozíciókat kívánják rögzíteni. A népi kánon kollektív világképe kiszorul, s a tömeg- és elitkultúra közötti harc kérdése egy időre ezzel lezárul.

Az ipari tömegtermelés hatására majd a 20. században válik ismét relevánssá ez a jelenség, s a kulturális-irodalmi rendszerhalmazok periféria-centrum-

elmélete nyer igazolást, amikor a kommersz kulturális termékek a perifériáról elsöprő erővel kezdik kétségbe vonni a centrum megcsontosodott működési elveit. A kultúra szerkezete alapvetően megváltozik. A posztmodernizmus feltételei a posztindusztriális társadalmakban alakulnak ki, amikor is „a homogén nemzetet a heterogén és multikulturális nemzet váltja fel, azaz az etnikailag és kulturálisan egyközpontú társadalom többközpontúvá és többszörözött kulturálisává válik” (BOLLOBÁS 2005: 644).

Az 1970-es években felerősödő ellenkultúra a szubkultúrák tömegeket mozgató közegében formálódott. Bonyolult vonatkozásrendszerében az egyik alapvető megkülönböztető jegy a tömegesség, a közösségi jelleg, a csoportszellem, amely eladdig a népi kultúrát jellemezte az elitkultúrával szemben.

Az ellenkulturális mozgalmak azonban az ipari civilizáció körülményei között, ám a megtúrtság, a kirekesztettség állapotában keletkezve úgy hirdetik a közösségi szellemet, hogy az archaikus, népi értékeket a modern, urbánus szemléletformákkal kombinálják – a történetek a 20. századi nagyvárosi színtereken zajlanak.

E hibrid, diszkriminált kulturális peremjelenségek pusztá létükkel kihívják, megostromolják, átalakulásra kényszerítik az elitkultúrát, megnyirbálják hierarchikus pozícióit, kimozdítják a kánon statikus, stagnáló elemeit. A 20. század középso évtizedeiben a kulturális rendszerhalmazok megbolydult méhkasra hasonlítottak, amelyekben a központi és periferikus elemek kavargása, helycseréje hihetetlenül felgyorsult. A posztmodern kor fontos előrejelzője a „performance, jelenlét; a modernista distinkciók (élet és művészet, a »magas« és a tömegkultúra között) megszüntetése” (BOLLOBÁS 2005: 530). A cél, hogy minden művészet lehessen!

A régi és új, a hivatalos és népi, a központi és periferikus kulturális halmazok közti folyamatos küzdelem ezekben az években töréshez vezetett. A lázadó mozgalmak gyökerestül felforgatták a korábbi normarendszereket: zajlott a szexuális forradalom, a hippimozgalom, s a lázadás gesztusát hordta magában sok ehhez csatlakozó, kirekesztettségben, „marginalításban tenyésző” (KLANICZAY 2003: 21) szubkulturális jelenség. A munkáskultúra, a négerek emancipációs ideológiája és kultúrája, a jazz, a rock, a kommunamozgalom, a magyar táncmozgalom, a happening, a „környezetvédelem, feminizmus, a szexuális »kisebbségek« (homoszexualitás, transzvesztiták) egyenjogúsítása, antipszichiátria, a »könnyű kábítószer« legalizálása” (KLANICZAY 2003: 9) egyaránt kultúrkritikai élt kapott és gyakran politikailag tilos színezetet is.

Az ellenkultúra olyan tömegkultúra, amely rendelkezik ezzel a kritikai (romantikus) lázadó ideológiai töltettel, küldetésstudattal, világképi többlettel, képes kialakítani egy alternatív kulturális értékrendet, tehát lázad a tömeggyártás megrontó szelleme ellen.

A kommersz kultúráról viszont ugyanez nem mondható el.

A fogalmak tehát átértékelődnek, furcsa ötvözetek, szintézisek jönnek létre, s mindez az elit- és tömegkultúra közti határok visszavonását, módosulását, a jelenségek másféle vegyülését, tagozódását eredményezi.

„Már a hatvanas évek ellenkultúrájára jellemző a tekintély különböző formáinak megkérdőjelezése: a hagyományosnak tekintett értékrend elveszíti érvényességét, s az »új érzékenység« (Susan Sontag) szembefordul a modernitás elitistának tűnő szemléletével, határok átlépését és szakadékok megszüntetését követelve (Leslie Fiedler), amit az új »poszthumanista tudat« markáns igényének tekintenek (Malcolm Bradbury)” (BOLLOBÁS 2005: 645).

A modern kulturális kommunikáció és társadalomszerveződés feltételei közepette a fordulatot szinte magukkal hozták a tömegkommunikációs eszközök, az információátadás új technikái, a propagandagépezetek, a reklámpar. Az ellenkultúrában megjelennek a művészeti neoavantgárd kifejezési eszközei is, amelyek elitista elidegenítés helyett igyekeznek az előadó és a néző közötti szerepeket felcserélhetővé tenni. „Mint általában az avantgárd művészet, a posztmodern költészet nem az élet reprezentációja, hanem annak inkorporációja kíván lenni (Peter Bürger). Az avantgárd elveti a művészet autonómiájának modernista felfogását, s a művészetnek az élet praxisába való szublációját – beemelését, belesimulását – hirdeti. Az egyedi és egyszeri (nem ismételhető), esetleges és gyakran improvizatív előadás különös hangsúlyt kap... A »spontaneitás kultúrájának« (Daniel Belgrad) e performatív poétikája így az alkotás és az előadás, a szerző és az előadó közti határvonal elfeledtetésével az élet és a művészet közötti nagymodernista szakadékot is megszüntetni igyekszik, amennyiben sajátos szinkronicitást igyekszik teremteni az élet történései és a rájuk reagáló alkotói folyamatok között. A költői reflexió gyökere a figyelem és a percepció, s a külső történések és megjelenítésük közti egybeesés megteremti a radikális jelenlét megvalósításának lehetőségét, s egyúttal megszűnik a hétköznapi élménynek a művészi élménnyel szemben fennállt de-privilegizált státusa (Charles Altieri)” (BOLLOBÁS 2005: 530). A tömegkultúra és a magaskultúra közti különbséget az avantgárd és az ellenkultúra egyaránt a technológiai eszközök bevonásával rombolja le.

A kultúrtörténeti logikában bekövetkező alapvető változást azonban majd a műveket-termékeket meghatározó önreflexió, a tudatosság mint művészi alapállás hozza.

A 20. század második felében a kommersz kulturális mitológiateremtő eszközök legfontosabb mozzanata a tárgytól való ironikus-játékos távolság, a rájátszás, a stilizáló újrafelhasználás, a parafrázis szándéka lesz, amely a pop-artban és Andy Warhol kultúrafelfogásában jelent meg a 60-as években. A fogyasztói társadalom, a piac logikájával szembeni viszolygását nem gőgös elutasítás for-

májában fejezte ki, hanem tudomásul vette, és ironikusan játszani kezdett vele. Sorra vette a divat, a modern társadalmi szerveződés domináns jegyeit. A korábbi jelenségekkel való játék a fogyasztói társadalom szellemében nevezhető „kulturális parazitizmusnak” (KLANICZAY 2003: 39) is, de historizálásnak is, amikor is a korábbi divatokat (életstílusokat, identitásokat) hozzák vissza, gyártják újra – nemcsak nosztalgiahullámokat indít el, hanem egy kultúrtörténeti ciklikusságot is a jeltcserélődés, jeltermelés felgyorsult folyamatában. Az önreflexió gesztus, a stilizáló hozzáállás, a tudatos reciklálás a modern tömegkultúra sztereotip megnyilvánulásait veszi célba, ezekből teremt művészetet, sokszor megcseréli az előjeleket. A pop-art a hátrányból előnyt farag. Warhol a divatipar természetrajzát leleplezve és elsajátítva megteremti a 20. századi kulturális ikonokat, ráérez az image-teremtő allűrökre, a sztárcsinálás mechanizmusára, a szenzáció, az időszerűség, az itt-és-most hatalmára – legyen szó ruháról, emberi egyéniségről, identitásról, eszméről, testről.

A divat egyrészt hordozza az elsőkélyesítés, a sznobizmus és kommercializálódás veszélyét, másrészt egy egyezményes szimbolikus és hatalmi játékba vonja be azt, aki jelrendszereit figyeli, követi. „Az öltözködés jelrendszere minden ismert társadalomban a társadalmi különbség és összetartozás kinyilvánításának kitüntetett területe volt” (KLANICZAY 2003: 59). Az intézményes divat elutasításaként jelentkező ellenkultúrában a 60-as, 70-es években még spontán lázadó gesztusként volt jelen az emberi külső, az öltözet mint szimbolikus jelrendszer, az öltözködés mint ideológia.

De nem csupán az öltözködés lehet jel, hanem maga a test is: „E szubkultúrák egyik legjellegzetesebb médiuma, megnyilvánulási formája a test lett – a gesztusok, a hajviseletek, a sebhelyek, a tetovák, a különös vagy riasztó öltözetek hordozója” (KLANICZAY 2003: 109). Mint Klaniczay Gábor utal rá, a 19–20. század fordulóján a rongyok, a húszas években a meztelen-divat, a 30-as években a swingnadrágok, a 40-es években a viharkabátok határozták meg a kötelező divatot. Az 50-es években a munkásfiatalok a farmernadrágtrikó-dzseki munkaruhához provokatív módon kezdtek viszonyulni, munkaidő után is dacosan tovább hordták a „stigmát”, ami megjelölte alacsony osztályhoz való tartozásukat. A beatnikek hátat fordítanak a modern civilizációnak, ezt a kritikát folytatják majd a rockerek. „Az 1967-ben berobbanó hippí stílus megint csak furcsa keverék volt. A középosztály jólszituált csemetéi elfogadták és optimista vidámsággal dicsőítették a természetes testiséget... A szégyenlősség helyett az ideológiai szigorral megkövetelt meztelenségre szavaztak, szexuális forradalmat hirdettek... A hetvenes évekre a hippí optimista testkultusza átadta a helyét egy sokkal elkinzottabb testkultúrának. Jöttek ismét az »új undokok«, például a skinhead-ek. Rövidre vágták a hajukat, ismét stigmaként viselték a ruhát...” (KLANICZAY 2003: 113). Közben megfordul a tétel: Warhol szerint

a szexuális forradalom nem optimista testkultusról, szabadságról, katarziszról kell hogy szóljon, hanem a test gyűlöletéről, mert a nemi szerepek birtokukba veszik, uralják az egyént.

A farmer mint viseleti, kulturális jel a szubkulturális ellenmozgalmak megkülönböztető jele, egy különálló csoport „egyenruhája”. „Az emberek egy meghatározott csoportjával történő azonosulás igénye mindig a legerősebb motiváció egy divatjel átvételére...” (KLANICZAY 2003: 68). A generációs önérvényesítési küzdelemben a farmernadrág tüntető önkifejezési eszközzé válik. Mint minden divatjelenség, megtöri a fennálló hatalom egyeduralmát, szabályozó mechanizmusait, és a fennálló kanonikus rend képviselőit óhatatlanul védekezésre készteti.

A farmernadrág szimbolikus konnotációi a munka/pihenés, a hétköznapi/ünnepi, a gazdag/szegény, a férfi/női, a szabadság/rabság közti ellentétet viszonylagosítják.

A 20. században jórészt a divat kulturális mechanizmusainak kénytelenek engedelmeskedni a szellemi törekvések is. Intellektuális divatok áttekinthetetlen szövetségének meglétével kell számolni. A 60-as évek ellenkulturális mozgalmában a sajátos zenei és irodalmi műfajok „flaszterromantikus”, „szivárványos politikai-ideológiai” (KLANICZAY 2003: 108–109) üzeneteket hordoznak.

A farmernadrágos prózamodell Amerikában az ötvenes, Európában inkább a hatvanas–hetvenes évek regényírói kohóiban jött létre a modern és posztmodern határán, a beatkultúra keretében, a posztmodern előzményeként. Lenézett amerikai irodalmi irányzat tucattermékeként indult, de Salinger 1951-ben megjelent *Zabhegyező* című regénye egy csapásra világhírűvé, mintaadóvá tette. Nem kevésbé lett paradigmatickussá Jack Kerouac 1957-es *Úton* című kulcsregénye sem. A rock és a beat égisze alatt él és alkot egy egész lázadó nemzedék: Corso, Ginsberg, Kerouac, Burroughs, Kesey, Ferlinghetti, Bukowski, Snyder. Az ellenkultúra kultuszregényeinek sorába tartozik még Burroughs *Meztelen ebéd* (1959), Ken Kesey *Száll a kakukk fészkére* (1962) című műve. E regénymodellben az urbánus próza ölt testet, ám hangütése nem intellektuális, hanem spontán, lírai, mint ahogy a beatköltészet is élőbeszédszerű „projektív vers”, szürrealista automatizmus. Ütközteti a középpontban álló passzív, ösztönös, céltalanul bolyongó, de lázadó fiatal főhőst és az idősök képviselte (ál)rendet, elnyomó hatalmi gépezetet, „civilizációt”.

„A II. világháború utáni évtizedben az amerikai társadalom sajátos lelki mélypontra jut. A gazdasági fellendülés viszonylagos jómódot teremt, s általánossá válik a konformizmus, a befelé fordulás és az anyagiasság szemlélete. A milliók életét irányító értékek alapvetően konzervatívok – a család, az otthon és az érvényesülés –, ugyanakkor nagy közös ügyek hiányában a társadalom atomizált és irányvesztett lesz. A McCarthy-érában országos méreteket ölt a

paranoia és a gyanakvás. A reklámpar térnyerésével és a televízió elterjedésével sokan úgy érzik, hogy a művészetet megfojtja a tömegkultúra. Valójában a posztmodernitás első jelei ezek, a korhangulatot kifejező művek voltaképpen a posztmodern próza közvetlen előzményeinek tekinthetők...” (BOLLOBÁS 2005: 651). Mint Bollobás utal rá, Norman Mailer *A fehér néger* című esszéjében (1957) fejti ki, hogy mit ért a hipster fogalmán. A hipster szerint az ember sorsa „kiszakadni a társadalomból, gyökértelenül élni, felfedező útra indulni az én lázadó ösztöneinek feltérképezetlen birodalmába”. A hipster alakja a bohém, a fiatal bűnöző és a néger sorsát ötvözi. „E frigy »záloga« a marihuána, s a szövetség egyik terméke a *hip* nyelv és a *hip* gondolkodás. Mailer párhuzamba állítja az egyén és a társadalom (hatalom), a képzelet és a konformizmus, valamint a fehér és a fekete bőrszín közti ellentétet, s felmutatja a lázadó *hipster* alakját, aki rendre e dualizmusok szubverzív elemét választja. Ebben a sajátos légkörben születik meg az ötvenes évek egyik jellemző regénye: a materializmus, a konformizmus és a lelki sivárság ellen lázadó, az én legszemélyesebb problémáit feltáró lírai regény... A lírai regény kategóriájába sorolható az útregegy (road novels), a kamaszregény, a kalandregény és az egyes szám első személyben írt pikareszk regény (Moris Dickstein)” (BOLLOBÁS 2005: 651–652). A non-konformista beatnikék, a vándorló életmódot folytató hobók (vándormunkások, dühöngő örültek) és a kamaszok látszólag ok nélkül lázadnak, az anarchia hívei, s mindeközben „az ellenkultúra közösség-, szegénység-, kábítószer- vagy szexkultuszát” (BOLLOBÁS 2005: 652) is hirdetik. Bollobás Enikő szerint ebben a pikareszk regényben találkozunk az ötvenes évek amerikai ellenkultúrájának három nagy trópusa, a beilleszkedésre képtelen kamasz, a végtelen út és a bolond bölcs.

A modern és posztmodern határán születő művek, irányzatok immár nem a megismerhetőség, hanem a létezés kérdéseiben bizonytalanodnak el. „Sorra kérdőjeleződnek meg az ún. nyugati civilizáció tartóoszlopai – mindaz, ami a felvilágosodás hagyatékát felvállaló modernitás »befejezetlen programját« alkotta (Jürgen Habermas), és amiben a felvilágosodás óta hisz a nyugati gondolkodó: az univerzum objektív létezése és megismerhetősége, az emberi ágensség lehetősége, az emberi értelem, az igazság létezése, az emberi élet értelme, a nyelv hatékonysága, a kommunikáció lehetőségessége, a jelenlét transzcendenciája. A posztmodernizmus fogalmak sorát kérdőjelezi meg... ezek között említhető az autonómia, a transzcendencia, a bizonyosság, a tekintély, az egység, a totalizáció, az univerzalizáció, a középpont, a folyamatosság, az eredet, a cél, a zárlat, a hierarchia, a homogenitás és az egyediség (Linda Hutcheon)” (BOLLOBÁS 2005: 646).

Jerome David Salinger, Jack Kerouac lázadó hőseinek magatartásában ott derengenek e létfilozófiai fordulat elemei – egy gomolygó eszmei eklekticiz-

mus keretében. Salinger regényében a felnőtté válás bojkottja, a kamaszlétben rekedtség, a stagnáló személyiségfejlődés sejteti, hogy e társadalom családmoddellje és egész értékszerkezete szétesett. Kerouac hősei is ezt a válságos életérzést sugározzák: a normák-kötöttségek provokatív felrúgása, a romantikus nonkonformizmus, a civilizáció mélységes kritikája mellett a megalkuvásmentes őszinteséget, kitárulkozást, spontaneitást, intimitást – a farmernadrág viseleti stigmájával megpecsételve.

IRODALOM

- BAHTYIN, Mihail 1982. *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Európa, Budapest
- BOLLOBÁS Enikő 2005. *Posztmodernizmusok a regényirodalomban*. In: Uő: *Az amerikai irodalom története*. Osiris, Budapest
- FLAKER, Aleksandar 1983. *Proza u trapericama*. Liber, Zagreb
- FRIEDEL, Egon 1998. *Az újkori kultúra története I*. Holnap, Budapest
- <http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac277.nsf/AllWebDocs/MOLJAC> (Fordítás tölem.)
- KLANICZAY Gábor 2003. *Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években*. Noran, Budapest

Jeans as Stigma – Textile and Text

The study surveys the most significant cultural and literary-history aspects of jeans prose. It casts light upon the correlations between pre-Renaissance and 20th century sub-culture and high culture, folk and official canon, and the bridging of the gap between them. It accentuates the role of Mikhail Bakhtin's carnival laughter and the grotesque body perception in this process. The counter culture, which was boosted in the 1950s, was formed in the medium of subcultures which set in motion the masses, and which, up to then, characterized popular culture versus the elite culture. Counter cultural movements among the circumstances of industrial civilization combine archaic folk values with modern, urban forms of approach. Among the conditions of modern cultural communication and social organization, the turn was brought about by the mass communication devices, new technologies of information transfer, propaganda machines, advertising industry and cultural mechanisms of fashion, and they all engage the masses in this conventional-symbolic game of power. In counter culture, the means of expression of the neo-avant-garde also develop, which enable the inversion of the roles between performer and spectator instead of elitist alienation.

In the 1950s young working-class people started to take up a provocative attitude to their jeans-jumper-jacket uniform by defiantly wearing it after work as well, which "stigmatized" their belonging to the lower class. In this way the jeans as a sign of symbolic wear and culture (next to the human body as a medium) became the distinguishing sign of the sub-cultural counter movements. The symbolic connotations of jeans relativize the opposition between work/rest, workday/festive, rich/poor, men's/women's and freedom/oppression.

In the second half of the 20th century the most significant element of the means of creating commercial cultural mythology is the ironic and playful distance from the subject: the stylized reuse.

It was in this specific atmosphere that one of the characteristic novels of the 1950s was born: the Lyrical Novel which unveils the most intimate problems of the self that rebels against materialism, conformism and spiritual wasteland, the so-called jeans prose model, which was created within the frames of beat culture on the verge of modernism and postmodernism in America's and then Europe's literary, i.e. novel writing cauldron.

Keywords: sub-cultural counter movements, jeans, cultural sign, creation of cultural mythology, fashion, jeans prose, Salinger, Kerouac

Roginer Oszkár

Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
roginer@nadlanu.com

GLOBÁLIS, REGIONÁLIS ÉS PARCIÁLIS KONTEXTUSOK A KÉVÉBEN

Global, Regional and Partial Contexts in Kéve

A tanulmány az 1928-ban napvilágott látott, Csuka Zoltán által szerkesztett *Kéve* című versantológiát kíséri meg kontextualizálni. Azokat a kulturális, politikai, de elsősorban művészeti kódokat problematizálja, amelyek kihatottak a szerkesztéspolitikára, az egyes versek poétikai elveire, az alkotói progresszivitásra, továbbá a konkrét szövegek fáziseltolódásbeli sajátosságaira. A kötet kapcsolathálózatát a teljesség igényével igyekeztem áttekinteni, így nem zárhattam ki a fedőlap, illetve a szöveggel párhuzamos grafikai megoldások szerepét sem, egyrészt, mert Csuka Zoltán és Balázs G. Árpád szoros együttműködése fontos támpontja a kötetnek, másrészt viszont azért, mert a kor esztétikai áramlatai a művészeti ágak egymáshoz való közeledésével, az egymással való interferenciával, koegzisztenciával kísérleteztek, és ebben az értelemben kézenfekvő a textuális és vizuális kódok együttes elemzése.

A szerzőket elsősorban az európai és a világirodalommal való szinkrónia, valamint az attól való eltérés viszonylatában csoportosítottam. Igyekeztem arányosan kidomborítani a kötet előnyeit, hátrányait, azokat az erősségeket, de gyengéket is, amelyek meghatározzák. A vajdasági magyar irodalom egyik szélső határát kísérem meg dekonstruálni, rámutatni az antológia jelentőségére, a különféle kontextusok epicentrumához való viszonyára, a hatásmechanizmusok becsapódási görbéjére. Ezenkívül fel kívántam fejteni azokat a varratokat is, amelyek a kéve, illetve a kalangya szavak szimbolikus töltetét közrefogják.

Kulcsszavak: Kéve, vajdasági magyar irodalom, szerkesztéspolitikai, avantgárd, antológia

A vajdasági magyar irodalom 1928-as esztendejét egyértelműen a Csuka Zoltán szerkesztésében napvilágot látott *Kéve* című versantológia fémjelzi. Megannyi év távlatából jobb rálátásunk van azokra a hatásmechanizmusokra, melyek megnyilvánulási formáit egy szélesebb spektrumon pásztázva ítélnhetjük meg – kontextualizációjukat, a különféle kulturális átrendeződések során, egy mindegyre bővülő, alapelemeiben terebélyesedő hálózatba helyezhetjük. A két világháború közötti megannyi próbálkozás kordokumentumaként, az alig kilencvenoldalasra kerekedett kötet, egy olyan időszak szerkesztési lelete, melynek csiráit, útkereséseit, eszmei-művészeti irányait láthatjuk egyetlen viviszekált darabon. A vajdasági magyar irodalom ezen mérföldköve nem egy

hermetikusan elzárt térben, hanem különféle művészeti kontextusok kereszt-tüzében, Csuka Zoltán és Balázs G. Árpád irodalmi és képzőművészeti gondolkodásának összjátékaként, a kortársakkal vállvetve jelent meg, ugyanakkor hasznos elgondolkodni azon, hogy a *Kéve* mely halmazok metszetében jelent meg, hiszen tudvalevő, hogy a két világégés közötti vajdasági magyarság ide-jének és terének ismérvei bizonyos értelemben a nullpontról eredeztethetők. A valódi kérdés a nullpont dekonstruálásában, a nullpont szerteágazó, végtelenbe tűnő vonalaiban rejlik. A vajdasági magyar irodalom csak az 1950-es évektől centralizálódik, a háborúk között tehát egy több helyről (Szabadka, Újvidék, Zombor Szivác, Nagybecskerek stb.) irányítani, szervezni megkísérelt amorf újszülött képében tetszeleg. Ennek fényében a *Kéve* egy olyan többrendszerű – és mindenekelőtt tudatos – periferialításban jön létre, amely – bár erős hatások érik – mindennemű centrumon kívül kerül, és ezáltal vidékként jelenik meg a hajdani budapesti és a konstituálódó belgrádi kanonizáló erők szemében is. A kötet úgy akar helyet adni a szövegeknek, hogy minden betájolható irányból – akár a tükör felületéről is – legfeljebb egy kizárólagosan vidéki és egy többszö-rösen hátrányos helyzetű jelenség maradhat. A szövegek gyakorlatilag egy saját alakot nélkülöző, egy új, járható utat kutató közegben íródnak, amelyben egy új kódnak, mitológiának, identitásnak kell megnyilvánulnia. A *Kéve* már nem tudja használni a háború előtti kódokat (bár helyenként mégis megteszi ezt), de alakulástörténetének még nem része az a jugoszláv mitológia sem, amely a balkáni kocsmát, az Adriát, majd később a vörös útlevelet, a titóizmust tartal-mazza. A Trianon utáni magyar közösségek egymással párhuzamosan, egymás-ról többé-kevésbé tudomást is szereztve alakítják ki az új identitást, de a köztes állapot parttalan léte, a kiterjedés nélküli szakadékelmény, a még ma is bizonyos értelemben működő viszonyok újragondolása egy olyan méretű identitásválság árnyékában jelenik meg, amelyen minden kisebbségi létforma átesett a húszas-harmincas évek átrendeződésében. A háború után ez a multiperiferiális lét már átalakul, sőt Újvidék centrumának szabad orgánumai bizonyos értelemben vi-szonyítási ponttá is lesznek. 1928-ban azonban még korántsem ez a helyzet, és talán ezért is érdemes foglalkozni azzal, hogy – bár hatóköre csakis a belföldi magyar ajkú olvasói rétegre szorítkozhatott – az antológia teste, az általa ide-vonzott hatásmechanizmusokkal, egy kizárólag befogadói szövegvilágot meg-alkotva, kifelé tekintve, kizárólag befelé íródott.

Ha a szövegtesthez nem is nyúlva ítéljük meg a kötetet, egyértelműen hala-dó szellemiségű hozzáállásról számolhatunk be. Ezen a ponton egyrészt a fedő-lapról, másrészt a kötetben megjelenő, a szöveggel párhuzamosan jelentkező, pusztá mértani formákról kell szólnunk. A címlap és a kötet grafikai megoldásai a Nagybánya, Pest és Prága háromszögében mozgó Balázs G. Árpád nevéhez fű-ződnek, aki láthatóan része azoknak az áramlatoknak, amelyek meghatározzák a

két háború közötti művészeti gondolkodást. A címlap kimért volta, józan egyszerűsége: elfordulás, különbözni akarás a századelő és századforduló könyvkötészeti bravúraitól. A tíz kévét tartalmazó borító egyes kévéinek szimbólum volta, a kéve vonalainak jellé zsugorítása párhuzamban áll a kéve szó címben reprezentált absztrahált értékével. A tíz kéve alkotta illusztrációnak nincs organikus jellege, nincs szecessziós túldíszítettsége, amely tekervényes indákba, apró virágokba, orientális csillogásra emlékeztető arany, smaragdzöld vagy ezüst sujtások burjánzó hajtásaiba, esetleg szende szüzek elomló hajába fojtja az egyébként is cikornyás szedésű betűket. A tíz kévével (amelyek akár lehettek volna arany színűek is, itt viszont sárgák), minimális díszítésű (gyakorlatilag csak méretesebb és egy kicsit diszsonáns, árnyékot vető) címmel, és teljesen díszítetlen, egyetlen sárga vonallal aláhúzott egyenesen sorakozó betűkkel, az egyszerű formákhoz nyúlnak. A cím négy betűjének diszsonanciája is a tökélyhajszó századforduló ellenében áll. A betűk nem törekszenek szimmetrikusak lenni, száraik olyannyira különböző méretűek, hogy még az „É” és az „E” is eltér egymástól – nem a válogatott szépségelvek alapján készülő teljes kép látványa a fontos, hanem a grafémák egymáshoz viszonyuló idomai. Nem egyetlen kéve művészi kidolgozásáról, aprólékos, individuum jellegű cizelláltságáról, hanem a kéve szimbólumának sorozatszerű, mintaszerű, ismétlődő alkalmazásáról, az ábrázolás teljességének hatásáról van szó. Bizonyos értelemben politikailag is előremutatnak ezek a kévek, bár ez abban a korban talán nem volt annyira nyilvánvaló, hiszen az antimimetikus ábrázolásnak ezen ága, ebben az esetben a kévének, szimbólum szintű képi lecsupaszítása egyik oldalon és transzcendens, ikonszerű tartalommal való stilizált-eszmei feltöltése a másik oldalon, azon szocialista tömegművészeti elvek felé nyit kaput, melyeket például a moszkvai, vagy később a budapesti, a belgrádi, a bukaresti vagy a pekingi felvonulásokon láthattunk.

A kötet ornamentikáját is egy tudatos, jellegzetesen avantgárd hozzáállás, a konstruktivizmus, szuprematizmus, Bauhaus felé tájékozódó vonalak és telt négyzetek használata fémjelzi. A tíz évvel azelőtti, a Monarchia területén, még javában divatos iniciálédíszítésnek semmi nyoma. Az oldalak felső és belső határát grafikailag is egy-egy erőteljes vonallal jelzik, mégpedig úgy, hogy a belső az oldalszámra támaszkodik, figyelemterelőként, a felső pedig ugyanígy a nevet húzza alá. A két telt téglalap funkciót tölt be, ahogy a verseket elválasztó, telt négyzet is. Ezt a funkciót egy évtizeddel a *Kéve* megjelenése előtt még indák, virágok, csillagok alkalmazásával oldották meg (a ponyvairódalom területén még a harmincas–negyvenes évekig is), és a fejléc ilyenemű, egyszerű és vas-kos mértani alakzatokkal való kiemelése merőben újszerűnek számít.

A társadalmi viszonyokhoz, a kor nemzet-, világ- és irodalompolitikai valószínűségeihez, a művészet és anyagiak közötti arányok megoszlásához mérten hatalmas sikert tudhat magáénak a Csuka Zoltán szerkesztette *Kéve* című versan-

tológia. A vékonyka kötet lényegében azokat a szerzőket gyűjtötte egybe, akik igényt formáltak a publikálásra – megnyilatkozási teret, megszólalási módot keresvén egy olyan történetben, amelynek sem végét, sem hosszát nem láthatta át senki. A versek, a kötetstáblák súlya alatt, egyetlen szövegtestté, körülhatárolható nyelvi korpuszá váló összeolvadása, megjelenésük helyének és idejének fecsegő kontextusaivá, egy kényszeredett heterogenitás sokrendszerű anyagává állnak össze. A valószínűsíthető kortárs hatások közé sorolhatók a Kassák-os folyóiratok, a szintén Csuka Zoltán szerkesztésében megjelenő *Út*, a Zágrábban, majd Belgrábban megjelenő *Zenit* című folyóirat, ezeken kívül a még mindig erős *Nyugat*-hatás. Az irodalmi áramlatok is a lehető legsokrétűbb skálán jelentkeznek, a romantika, valamint a századforduló szecessziós-szimbolista költészetének parciális (utó)hatása, vagy a különféle, magyar és délszláv (de kisebb mértékben eredeti német, olasz, francia) utakon egyaránt közvetített izmusok. Itt elsősorban az expresszionizmus, a futurizmus, a dadaizmus és a szürrealizmus, valamint a *Zenit* által hirdetett zenitizmus említendő, amely valójában olyan egyvelege a régió izmusainak, mint a *Kévében* publikált szövegek java része. Az egymást átfedő regionális és parciális kontextusok ezáltal hol idejétmúlt – hol kortárs, hol magyar – hol jugoszláv, de mindenesetre globális kontextus(ok), vagy a globális felé törekvő kontextus(ok) labirintusába helyezik a füzetet.

A szerkesztéselvre minden bizonnyal a Szenteleky-féle program hatott leginkább, hiszen ha nincs egy konszenzuális kulturális identitás, mitológia, kód, akkor a legbiztosabb módszer mindazok sorjázása, amelyek jelen vannak. Az útkeresés dokumentuma ezáltal egy értelmiségi, alkotói, ideológiai demonstrálása annak, ami van, és egyúttal felhívás, körkérdés is az olvasóknak, hiszen a kor fogyasztói közegének irodalmi igénye is feltérképezésre szorult. A szerkesztés viszont ugyanennek a köztes helyzetnek esik áldozatul, amikor egyfajta gyűjtésbe, a *Kalangya* Szirmai-korszakának tűzzel-vassal irtott dilettantizmusába billen át. Ezzel a szerkesztésmóddal állítható párhuzamba a Szenteleky által hirdetett hagyománytalanságelv is, amely a vajdasági talajban működő taine-i erőket hibáztatja a művészi alkotás ellehetetlenítéséért. A heterogén korpusz tarkaságának oka ugyanerre a hagyománytalanságra épül. A szerkesztő a járható utak közül a legnépszerűbbet választotta, azt, amely az írók és olvasók tekintetében egyaránt, a legszélesebb köröket mozgathatta meg. Nem követ semmit, és látszólag nem épül semmire, így szerkesztése tekintetében sem zár ki magából semmit, hanem tárházát építi fel mindannak, ami itt megterem. Viszont, egy hagyományaiban gyökértelen felépítmény – a *Kéve* tekintetében – nem egy új hagyomány, egy új paradigma első eleme, hanem a nullpont – egyfajta leltár. Az antológia a vajdasági magyar irodalom születés előtti pillanata, a prenatális kor utolsó listája.

Ezen hatások fényében leszögezhetjük, hogy a világháborút követő irodalmi divatok nemcsak eljutottak a régióba, de követőkre is leltek. Az avantgárd

lírai gyakorlata elsősorban a szabadversnek kedvezett, egész pontosan az addig szabályszerű metrikai-ütemezési-rímelési technikák, a lineáris szöveg, a kizárólagos szöveg elhagyásának. A világirodalmi szálak a húszas, harmincas években pattanásig feszülnek, új megnyilvánulási formákban, új kódokban, kódok keveredésében gondolkodnak; a líraelméleti folyamatokba a képi és mozgóképi kultúrát is bevonják, és a beszéd-, valamint zenei hangokkal való viszonyt is újragondolják. Az antológia ugyanakkor, furcsamód egyet visszalépvén, Adymottóval indít („Vagy bolondok vagyunk, s elveszünk egy szálíg, / Vagy ez a mi hitünk valóságra válik.”), melynek tartalmi-tematikai töltete és irodalomtörténeti pozíciója, az előszóval egyetemben körvonalazza a címet, a szerkesztési elvet és az akkori orientálódási lehetőségeket. Összegyűjteni „egy kévére való termést” (CSUKA 1928: 5), ez volt a cél, és Csuka Zoltán tudatában is van annak, hogy irodalmi irányok nem szelektálódhatnak, és egy ekkora közösségben nem polarizálódhatnak egymással szemben, így azt válogatta be, ami volt – szem előtt tartva a versírás legtágabb kritériumait –, és a kötet, ezekből ítélve, rendeltetésének meg is felel.

A Kéve olvasásakor, lényegében, azzal a problémával szembesülünk, hogy bár az avantgárd, a klasszikus verselési szabályok elhagyására jogosítja fel a mindenkori lírikust, ő ugyanakkor – szembesülvén ezzel a joggal – a tetteben sok esetben a célt és nem az eszközt látja. Kissé talán sarkítva, de minden bizonyosságon belül kijelenthetjük azt, hogy néhány költőnél (pl. Gergely Boriska, Szenteleky Kornél), amennyiben ugyanazon szövegeket egy hagyományos tördelésben mutatnánk be, fel sem ismernénk avantgárd voltukat. Ugyanez fordítva is igaz, amikor egy teljesen prózai, minden ritmust nélkülöző szöveget versként olvashatunk. Líraesztétikai szempontból tévesztenek tehát célt azok a versek, amelyek bár nem ódák, himuszok vagy szonettek, viszont tematikájukban, szintaktikai felépítésükben, motívumaik sorjázásában – röviden: eszmei síkon – megmaradnak az izmusok előtti világban. *Szenteleky* szabadversei, például csak tördelésükben, valamint a rímek hiányában térnek el egy *Adytól*, a többi maradt: sok a melléknév, főneveket, igéket többszöri árnyalás, hangsúlyozott jelzős szerkezet nélkül, szinte nem is tartalmazhat a vers. Úton-útfélen avantgárd előtti jegyekbe botlunk. Kiolvasható a Baudelaire-szerű rút-ünneplés, ahogy a visszataszító vasútállomást, vagy a bácskai trágyaszagú éjjelt éneklir meg, vagy az esztéta-modernségben divatozó görög–latin mitológiai háttér az Olimposzhoz írt ódájában, az örök szépség elérhetetlen óhajta, vagy az önmagába visszatérő Én-kultusz.

Földi Ilonkánál már enyhén giccsbe fordulva, de erőteljesen jelen van a szecceszó cikornyás hatása: „Azúrfények derengnek át a fákon. / Táncoskedvű borostyáninda ing” (CSUKA 1928: 37), ezenkívül, bár visszafogja magát a több szótagos rímbravúroktól, nyilvánvaló a rím megtartásának és nem elhagyásának a vágya. Ehhez a sorhoz tartozik még Kovács Antal, F. Galambos Margit

és Gergely Boriska, akik a romantika hagyományához állnak nagyon közel, és bármennyire igyekeznek is levetkőzni a hagyományokat, szabadverseikben sokszor botlunk elrejtőzni igyekvő ütemhangsúlyokba, irodalmi toposzokba. Sokszor viszont el sem jutnak a szabadversig, megmaradnak az állandó szótagszám, az állandó sorszámú strófa mellett.

Ezek a versek rendre egy régebbi kor erkölcsi hagyatékán, egy javában megfásult polgári ízlés esztétikáján nyugszanak. A versek hierarchizált világában Isten mindig pozitív előjellel jelenik meg, a hagyományos autoritások nem kérdőjeleződnek meg, így az apa-, anya-szerepek is régi helyükön maradnak, és az Ember mint a világ ura sem veszíti el a centrális helynek kijáró tekintélyt. A gondolkodás predarwinianus és prefreudiánus elemei így megdöbbenő erővel nyúlnak bele a harmincas évekbe. Az egyházi terminológia által annak is a tanúi lehetünk, hogy például a pünkösöd, tömjén, oltár, gyász milyen fontos szerepet tölt be az emberi élet szegmentálásában, és hogy egy szekularizáltnak hitt Európában a szövegek konzerváló ereje ilyen hihetetlen erővel sújthat le ránk.

Ugyanakkor van egy nagyon merész, kortárs esztétikai gondolkodással megpatkolt csoportja is ennek az irodalomnak, és elgondolkodhatunk azon, vajon felfigyelt-e volna a magyarországi vagy délszláv irodalmi kritika, ha csupán ezen szerzők tollából szerkesztenek kiadványt. A szabadversek „szabadságát” félreértelmezőkkel szemben ők a kötet egy merőben progresszív áramlatát képviselik. Csuka Zoltán, Fekete Lajos, Ferenczy György, Haraszi Sándor, Mikes Flóris és Tamás István verseit elsősorban a futurizmus és expresszionizmus befolyása alá sorolhatjuk, de a szürrealizmus jegyei is utat törtek már maguknak.

Az újonnan közvetített tudást felhasználva, ők bánnak legkövetkezetesebben a szöveggel, és már egyetlen rávetett pillantással láthatjuk, hogy kísérleteikben valami új mutatkozik meg. Csuka Zoltán, Ferenczy György és Tamás István megbontják a lineáris szöveg diktálta vonalvezetést, és – bár nem beszélhetünk képversekről – a tipográfia több helyütt is a vizuális művészetek felé tolódik el. Többen nem is adnak címet (Haraszi Sándor, Tamás István), hanem számozva közlik a verseket. A leírt szöveg kifejező erejének hiánya, a határaitra való rákérdezés-rámutatás nyilvánul meg Tamás Istvánnál, amikor énekhangokat kísérel meg leírni: „.....ta-rá-la-lla-hó-o-ho-ho-hó!....” (CSUKA 1928: 88), majd azokat félkövér betűkkel külön ki is emeli, vagy amikor Ferenczy György a beszédbeli szünetet, a töprengő, egyre feszültebbé tevő hanghiátust egymást követő kipontozott sorokkal helyettesíti. Fekete Lajos úgy ülteti át a lihegés tördelte mondat-töredéket beszédhangból írott jeggyé, hogy kötőjelet tesz a hangok helyett álló grafémák közé : m-á-s-o-d-i-k e-m-e-l-e-t (CSUKA 1928: 25), ugyanígy írja le Mikes Flóris a szólamok kiáltását, a skandálás általi elhasználódás értelmetlenségét, amikor szavai egybeolvadnak a sorban: „»csapataink hangulatakitűnő« és »virágosbokréttádalolómenetek«” (CSUKA 1928: 60).

„Nagyon kevés kivétellel ezek a versek Spanyol- vagy Oroszországban is íródhattak volna” (SZENTELEKY 1999: 210) – írja Szenteleky, hol negatívumként, hol pozitívumként, de fontos tényként tüntetve ezt fel. Azt viszont nem téveszthetjük szem elől, hogy az avantgárd hátat fordít annak a hagyománynak is, amely majdnem minden művész tematikai fegyvertárának része volt a felvilágosodástól az izmusok kritikai kiéleződéséig, és amely lényegében a versek erős etnoszi polaritással való feltöltésébe torkolltak. A *Kéve* nélkülözi a nemzetben való gondolkodást, a korban rendkívül erőteljes taine-i faj-pillanatmiliő kategóriákat, és a legtágabb értelemben vett *couleur locale* is csak itt-ott jelenik meg (pl. Szentelekynél). Az irodalom ezen szempontú progresszivitásának lecsapódása a versekben, csakis az izmusok globális kontextualizációjának hatására, a receptív mechanizmusok valódi méretére, hovatovább bizonyos haladó körök olvasói igényére vallanak. A szövegek a világháború gyötrelmei, a véres tapasztalatok után a pacifizmus jegyében íródnak, rendre hiányzik belőlük a harcos kedv, és ez alól még a proletárlíra sem kivétel. Marinetti hatására optimisztikusan tekintenek a benzín, a gépkocsi, a helikopter, a repülőgép irányába, és előtérbe kerül már a mindenkori gép antropomorfizált alakja is. Az omnipotens mechanikai erő képében ünneplik a sebességet, és a gyorsulás hatására alakuló időt és távolságokat: „a motor elé bolond másodperc rohant, / megbotlott a szárnyakban, / és zuhant a gép” (CSUKA 1928: 14). A mondatok leegyszerűsödnek, Csuka Zoltánnál kimagasló jelentőségűek lesznek a hangulatfestő és hangutánzó szavak. Mikes Flóris és Tamás István lírájában már helyet kapnak a szürrealizmus jegyeit magukon viselő asszociatív képzettársítások és félálomszerű látomások. Az ébrenlét mondatai álmok tudatfolyamaivá terjednek, de néha egyetlen szóból is állhatnak.

Ezen csoport haladó gondolkodásához áll talán legközelebb *Somogyi Pál* neve, aki a proletárbánat első vajdasági kinyilvánítói közé tartozik. Az antológia érdekes színfoltjai ezek a forradalomban bizakodó munkásversek, amelyekből a kortárs politikai propagandaszólamokat halljuk visszhangozni: „Porszem a sivatagban, / csepp a tengerben, / egy atom a nagy tömegből / akit szintén úgylívnak: / Ember” (CSUKA 1928: 64). A társadalmi progresszivitás jegyében íródo sorok (szintén szabadvers formájában), a szocialista líra gyakorlatához híven, felvonultatják politikai mitológiájuk legjavát – színben, tettben, szereplőkben és lassan állandósuló szókapcsolatokban egyaránt, és itt érdemes megjegyezni, hogy a „haladó” szerzők többségére egyébként is jellemző – az esztéta modernség Én-kultuszával szemben – a közösségi, társadalmi halmazokban, az interakcióban való gondolkodás. Nem a lírai én viszonyrendszerébe illesztik bele a világot, hanem a szubjektumot felölölő ingerdús objektív valóságot teszik meg szövegeik tárgyául.

Amennyiben az antológiát a maga teljességében szemügyre sikerült vennünk, átgondolnunk a politikai vesztegzár alatt létrejött szerkesztési koncepciót.

ciót, ha fel tudtuk térképezni az elhullámzó hatásokat, ha értékítéletet hoztunk a szerzőkről: külön-külön, csak akkor láthatjuk előttünk igazán a teljes képet. A szerkesztő már az előszóban felhívja a figyelmünket arra, hogy a *Kéve* egy olyan dokumentum, amelybe úgy válogatta a verseket, hogy „a legáltalánosabb költészeti szempontok kereteibe beleállítva megüsse a mértéket és tegyen hitet a szerzője mellett” (CSUKA 1928: 5), a szerzőket betűrendbe állítja, majd átengedi az olvasónak. Sajátos életjel a kötet, és ebben a minőségben irányt jelöl ki, akaratot, vágyat. Inkább figyelemfelkeltő, mintsem szelektáló, és pusztán létében elsősorban az a fontos, hogy van, hiszen a jugoszláviai magyar irodalom antológiáinak eleven sorát nyitja meg, és valamilyen módon megalapozza a *Kalangya* szellemi tőkét is. A *Kéve* globális, regionális és parciális kontextusai részben átfedik, gazdagítják egymást, részben – a kortárs mozgalmakra kevésbé odafigyelők szövegeiben – egymás kárára válnak, viszont érdemes azzal a kérdéssel zárni a tanulmányt, melyet már említettem egyszer, nevezetesen, hogy a tudatosabb szerkesztésnek, az esztétikai lécc megemelésének, az avantgárd formabontó kritériumainak szem előtt tartásával, rostázással, vajon milyen eredményt értek volna el. A magyarországi vagy a jugoszláv kritika felfigyelt-e volna a nívumra, bekerült-e volna egyik vagy másik kánonába? *Kéve* lett volna a *Kéve*, ha az „értékalászok”-at egy nagyobb önbizalom tekintélyéhez méri?

IRODALOM

- BENCE Erika 2004. Antológiák kezdetben, később és most. In: *A Magyar Tanszék évkönyve, Tanulmányok*, 37. füzet
- CASSOU, Jean 1985. (szerk.): *A szimbolizmus enciklopédiája*. Corvina Kiadó, Budapest
- CSÁNYI Erzsébet 2000. Világirodalom és transzkulturalizmus. In: *Világirodalmi kontúr*. Forum Könyvkiadó, Újvidék – Iskolakultúra, Pécs
- CSUKA Zoltán 1928. (szerk.): *Kéve*. Képes Vasárnap, Újvidék
- GEROLD László 2001. *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- HÓZSA Éva 2004. A Symposion kulturális kontextusa. In: *Idevonzott irodalom*. Grafoprodukt, Szabadka
- KALAPIS Zoltán 2002–2003. *Életrajzi kalauz*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- KASSÁK Lajos 1972. *Az izmusok története*. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- PASSERON, René 1984. (szerk.): *A szürrealizmus enciklopédiája*. Corvina Kiadó, Budapest
- RICHARD, Lionel 1987. (szerk.): *Az expresszionizmus enciklopédiája*. Corvina Kiadó, Budapest
- SENTELEKY Kornél 1999. Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról. In: *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SENTELEKY Kornél 1999. Magyar gyarmatok. In: *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SENTELEKY Kornél 1999. Új életformák felé. In: *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék

- SZENTELEKY Kornél 1999. A vers a Vajdaságban. In: *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SZENTELEKY Kornél 1999. A vajdasági magyar irodalom elmúlt esztendeje. In: *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SZENTELEKY Kornél 1999. A vajdasági irodalom. In: *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SZENTELEKY Kornél 2000. Közönségünk öntudatlansága és szervezetlensége. In: *Új lehetőségek – új kötelességek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SZENTELEKY Kornél 2000. Szétforgácsolódás felé? In: *Új lehetőségek – új kötelességek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- UTASI Csaba 2007. Csuka Zoltán, a vajdasági magyar irodalom „örök kovásza”. In: *Ráadás*. Forum Könyvkiadó, Újvidék

Global, Regional and Partial Contexts in Kéve

The study attempts to contextualize *Kéve* (*Sheaf*), an anthology of poems edited by Zoltán Csuka, published in 1928. It tackles those cultural, political, but first of all artistic codes which influenced the editorial policy, the poetic principles of the poems, the creative progressiveness and in addition the phase-shift characteristics of particular texts. I aimed at a complete survey of the network of connections/relations in the volume; consequently, I was not able to exclude the role of the cover design and the graphical solutions parallel to the text either, on the one hand because the cooperation between Zoltán Csuka and Árpád G. Balázs is a vital supporting point of the volume, and on the other hand, because the aesthetic trends of the time were making an attempt at the drawing closer, interference and coexistence of various forms of art; in this sense the simultaneous analysis of textual and visual codes is self evident.

I grouped the authors according to their relation, synchrony to or deviation from, first of all, European, and then world literature. I tried to proportionally accentuate the advantages, shortcomings, and those strengths and weaknesses which mark the volume. I attempt the deconstruction of an outermost boundary of Hungarian literature in Vojvodina, point to the importance of the anthology, the relationship to the epicentres of the various contexts and the line of impact of the mechanisms of action. In addition to this I wished to rip apart the stitches which hold together the symbolic load of the words: sheaf and shock.

Keywords: Kéve, Hungarian literature in Vojvodina, editorial policy, avant-garde, anthology

778.53(497.113)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

929(497.113)Bosnyák Ernő

Janovics Mária

: Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

: maria.janovic@gmail.com

BOSNYÁK ERNŐ MUNKÁSSÁGA A VAJDASÁGBAN

Ernő Bosnyák's work in Vojvodina

Dolgozatom témája Bosnyák Ernő munkássága és jelentősége. A filmrendező egyszersmind produceri szerepet betöltő Bosnyák Ernő kulcsszemélyisége volt az egykori Zombornak – amikor és ahol virágzott a kulturális élet. Nevéhez fűződik az első zombori mozi, az *Aréna* megnyitása. Igazodva a lakosság műveltség iránti igényéhez, megkezdte első filmjének, a *Terpsichore Birodalmában* címűnek a forgatását. Kapcsolatot teremtett híres filmkészítőkkel, hogy megvalósíthassa álmát: Hollywoodot teremtsen Zomborból.

Kulcsszavak: Zombor, kultúra, mozi, Hollywood

A MOZI ALKONYA?

„Vajdaságban ma már csak húsz-egynéhány filmszínház működik, korábban 250 mozit tartottak nyilván... És mi van Zomborban, Bosnyák Ernő szülővárosában?” (NAGY–HAJNAL 2008). Zomborban a több mint száz évvel ezelőtt megnyíló, a Balkánon akkor még ismeretlenül hangzó filmszínház az első mozik egyike volt. Az 1910-es évekből két, Zomborban működő mozi nevét is meg kell említeni. A Hadseregóthosban és a Švrca nevű moziban is nézhetek filmeket a zomboriak és a környékeliek. „Három esztendővel ezelőtt már csak 11 ezren váltottak jegyet, tavalyelőtt 8 ezren, tavaly pedig már mindössze 4 ezren tartották érdemesnek az efféle kikapcsolódást. Mit szólna vajon mindehhez Zombor szülőltje, Bosnyák Ernő?” (NAGY–HAJNAL 2008). A Magyar Szóban közölt felmérés az olvasók véleményét reprezentálja, mely szerint a mozinak mint intézménynek a város kulturális értékeit kellene képviselnie, valamint a Zomborban működő mozit Bosnyák Ernőnek, a filmvárost megálmodó nevének kéne fémjeleznie. Dolgozatomban Bosnyák Ernő munkásságát, jelentőségét kívánom bemutatni. A zombori születésű Bosnyák Ernő filmrendező, operatőr és producer – Lifka Sándor és Totović V. mellett – vajdasági

úttörőként, 1907-ben már filmeket és híradókat mutatott be. Nevéhez fűződik az első vajdasági filmszínház megalapítása is. Eredeti foglalkozása szerint lapkiadó és nyomdász volt.

PÁLYAKÉP BOSNYÁK ERNŐRŐL, A DUNA MENTI HOLLYWOOD MEGÁLMODÓJÁRÓL

Deák Ferenc *Vajdasági magyar filmek* című írásában a következőket közli Bosnyákról: „Bosnyák Ernő 1876-ban született Zomborban, abban az észak-bácskai városban, melynek történelmi gerincét a népes polgári réteg jelentette, s érdekes mód, a mai napig megtartotta ezt az identitását meghatározó vonását, bár lakosságának (nemcsak nemzeti) összetétele az utóbbi évszázadban többször változott” (DEÁK). Már segédként elhagyta a szülői házat, a nyomdászmesterséget 1890-től 1892-ig Muzsika Antal műhelyében tanulta. Amikor megkapta a mesterlevelet, külföldre ment tökéletesíteni tudását. Tanulmányait Pesten, Bécsben és Zürichben folytatta.

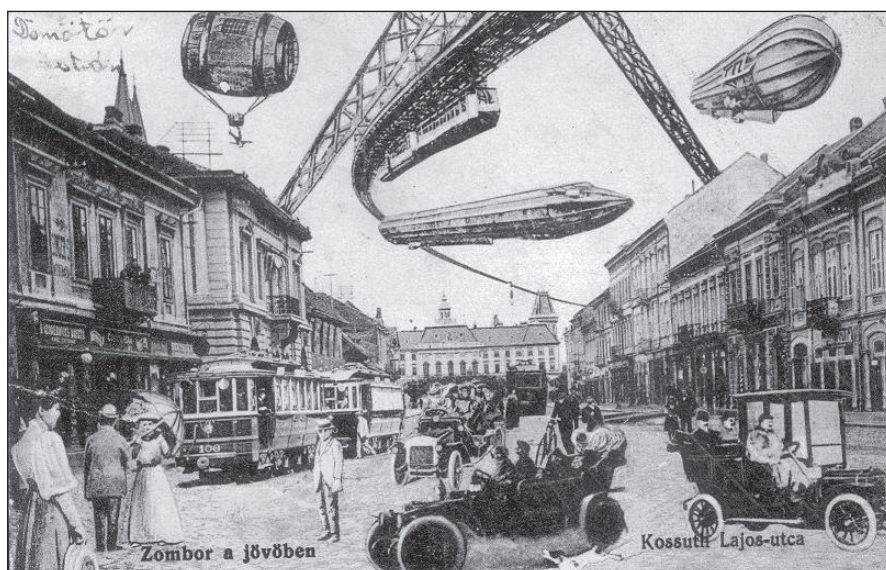
Ugyanebben az írásában Deák kiemeli Zombor város lakosságának műveltség iránti érdeklődését is, vagyis a város egyben gyűjtőpontja a szerb művelődésnek, amit bizonyít az a tény is, hogy akkor már létezett a zombori tanítóképző, a Monarchia első tanítóképzője. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni a korabeli magyarok életvitelét sem, akik a Magyar Polgári Kaszinóban és a Magyar Olvasóköriben fejtették ki tevékenységüket.

Zombor arculatát az ott megjelent lapok, irodalmi folyóiratok, könyvek és a szerb értelmiségiek, köztük például a szerb költészet első európeérje is, Laza Kostić is pozitív értelemben befolyásolták. Bosnyák annak ellenére, hogy ilyen intellektuális közegben élt, Párizsban folytatta életútját, ahonnan 1906-ban tért vissza ott vásárolt kameraival, Léon Gaumont vetítőjével, új módszereivel és technikai eszközeivel.

Kalapis így vélekedik a próbálkozó Bosnyákról: „Lehet, hogy ábrándos, légvárakat építő bohém volt Bosnyák Ernő filmgyáros, a Duna menti Hollywood megálmodója, s lehet, hogy másutt sikerrel kamatoztathatta volna szakmai elképzeléseit, de szinte bizonyos, hogy Zomborban nem a csapongó képzelet és a pénzhány törte kerébe lendületét, hanem az érdektelenség, az újdonsággal szembeni dölyfös szembeszegülés, a kezdeményezéseket törött ívű lendületté torzító kivagyiság. Bosnyák maga is önnön hamvába hullt, döcögő városként jellemezte Zombort, ahol nyomdászmesteri képzését követő európai tanuló-útjáról visszatérve 1906-ban mozit nyitott” (KALAPIS 2007: 29). Deák rekonstruálja Bosnyáknak a filmvetítéshez fűződő tevékenységét. A zombori vásártéren Zwirschitz Károly vállalkozóval megnyitotta első moziját, az *Arénát*. Ezzel Zomborban állandósította a filmvetítést, de csakhamar pénzügyi gondokba ütközött. Ekkor vette fel a kapcsolatot a Kristansen nevű forgalmazóval, akinek révén hozzájutott Max Linder francia komikus filmjeihez.

Hozzákezd első filmjének, a zombori megyeháza előtti parkban játszódo, érettségi vizsgát megörökítő, *Terpsichore birodalmában* című 120 méternyi alkotásnak a forgatásához. „A képek lírai ködösségét úgy érte el, hogy munkatársai a közelben avarcupacokat gyűjtöttek meg, a zápor effektusát meg, ahogy előzőleg, majd később is: fecskendővel oldotta meg” (DEÁK i. m.). A film jelentősége a Párizsban szerzett ismeret és tapasztalat realizálása folytán tűnik ki. Bosnyáknak volt egy elképzelése: Hollywoodot csinálni Zomborból. Ez a gondolat akkor fogant meg benne, amikor felkérték, hogy filmezze a zombori előjáróságot és az előkelőséget. Bosnyák kihasználta az alkalmat, s mihelyt lehetősége nyílt közelebb kerülni a városatyákhoz, ismertette tervét, álmát: Zomborból Hollywoodot akart varázsolni, filmgyárat létrehozni, de egyedül Weidinger Imre nagykereskedő mutatott érdeklődést.

A következő lapok kiadása fűződik nevéhez: a *Zombori Újság*, melyben közölte a pályakezdő Herceg János novelláit, *Sport, Sport és Film, Alkalmi Újság, Sport és Mozi*. Közülük a *Sport és Mozi* volt talán a legjelentősebb, mert magyarul és szerbül is megjelent, és minden cikkét maga írta és fordította. Mindenképp említést érdemel még a *Baromfi Újság*, amely komoly szaklapnak számított.

„Jelentős még, hogy a filmismertetők igen pontosak és időszerűek, frissek voltak, ami azt bizonyítja, hogy jó forrásokból merített, és hogy itt is kamatoztatta gazdag nyelvtudását” (uo.). Kalapis Zoltán (KALAPIS 2007) megjegyze-

sével kiegészíthető a Deák Ferenc által írt Bosnyák-életút: nagy álmodozónk plakátokat is tervezett, fa- és linóleummetszeteket is készített, valamint pecsét-metszőként és töltőtolljavítóként is jeleskedett.

Levélben fordulva az Európa nagyvárosaiban működő filmes cégekhez tovább próbálkozott, míg végül a *Kristansen* cég tulajdonosának segítségével sikerült kapcsolatot teremtenie egy párizsi céggel, a *Pathé*-val. Ezen felbuzdulva először Zombor előljáróságához folyamodott, hogy engedjenek át neki egy telket,

ahol megvalósíthatja terveit. Mivel elutasították, Újvidéken próbálkozott, s ott kérelmét elfogadták. Zombor polgármestere erről értesülve mégis úgy döntött, megadja Bosnyáknak a kívánt Párizsi utcai telket és a szükséges támogatást.

1923-ban megalapította a *Boer Film vállalatot*, és elkészítette a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban forgatott első játékfilmet *Bölcsőhelyem hazugságai*, avagy *Hazudj a kedvemért* címmel. A film létrehozása annak köszönhető, hogy megjelent nála Fábíán Béla filmrendező, Lukács Gyula festőművész és Wilhelm Randelstein, a Paramount lengyelországi operátöre. Amikor a film már szinte teljesen elkészült, egy éjjel eltűnt a három férfi, és elvitték a filmet is. A filmtörténet-kutatók szerint Bécsben bemutatták. Ezután az Apatin környékén játszódó *A faun* című film forgatásába kezdett. *A faunt* Nagy Imre alakította, az ijedt leányt, akit a faun üldöz, és aki később beleszeret, Bosnyák felesége, Novák Irén alakította.

KÖVETKEZTETÉSEK A BOSNYÁKKAL FOLYTATOTT INTERJÚK NYOMÁN

A Bosnyákkal készített interjúk során az eddig körvonalazott Bosnyák-intenció csak teljesebbé válik: vagyis a filmgyáros Zombort gazdag filmvárossá akarta tenni, magát álomgyárossá. Mint megjegyezte, 1908-ban megnyílt Ljubomir Bikar Edison mozija, de a zombori közönség jóval ezelőtt már élvezte a Narten vándormozi előadásait. Említést tett az első Svenkről, a mozgó kameráról is, amellyel *A Rákóczi Ferenc-élmű leleplezése* című filmet rögzítette. Ennek során a fő szakmai kérdés az volt, miként érzékeltethető kamerával a lovasok felvonulása, az ünnepi díszmenet, a tűzoltózenekar. A mozgó kamera működési elve az állvány vízszintes és függőleges mozgathatóságának létrejöttében nyilvánult meg. A belgrádi *Filmska kultura (Filmkultúra)* című folyóirat erről a filmről a következőket írta: „...1912-ben forgatta le Rákóczi Ferenc

emlékművének leleplezését. A film teljes egészében fennmaradt, így megállapítható, hogy Bosnyák avatottan kezelte a felvevőgépet, és hozzáértően fényképezte az ünnepség legfontosabb mozzanatait. Érdekes az a jelenet, melyben megörökítette a hölgyek tolongását a tribünön és a pillanatot, amikor a szoborról lehullott a lepel.”

A Miért nem lett Zombor Hollywooddá kérdésre a következő a válasz: „Talán mert nem lehetett segíteni rajta, a városon, hogy bekapcsolódjon a világba. Nem lehetett, mert kitört a háború, az emberek nem mutatták ki hajlandóságukat a segítségre.

Ennek ellenére Bosnyák nem érzi úgy, hogy kihasználták volna. Így zárja mondandóját: *„A világérzés szembesül a személyes integritás és a választás autonómiájának személyességével” (ZRNIC).*

Bosnyák és Laza Kostić 1909-ben beszélgetnek a zombori megyeháza parkjában. A beszélgetés az arisztokratikus szellemiség jegyében zajlik a *Terpsichore Birodalmában* című film kapcsán. A film a görög mitológiát idézi meg, bemutatva, hogy a mítosz tragikus műzsája, Zeusz és Mnemosz lánya mint ölti magára a szirének véres tróféáját. Kostić Hellász megszállottjaként említi Bosnyákot, de mint a beszélgetésből kikerekedik, a megszállottság nem elég, a görög szférát, a kecses istennőket és a csörgedező patakokat, az ókori édent túl nehéz a zombori megyeháza elé varázsolni. Tehát Bosnyák a lehetetlenre vállalkozott. Arra a kérdésre, hogy miért nem vált Zombor Európa Hollywoodjává, maga

adta meg a választ: „Tudom, és már akkoriban sejtettem, hogy ilyen lesz a film sorsa Zomborban, hogy a »fény és az árnyék játékának« varázslatos jelensége senkit sem érdekel majd komolyabban. Hogy a film világa iránt elkötelezett kevesek elmennek majd a nagyvilágba. A zomboriak, ez közismert dolog, mérhetetlenül élvezik a múltat. Ezen nosztalgiájuk, poétikus és melankolikus emlékezésük belső világuk személyes filmje. Egyeseknek a múlt a jelenük. És mindig minden jobb nekik, ami hajdanán volt! Betegesen a hajdani, elmúlt időkbe fordulnak. És nem szívelik, ha valaki megzavarja életvitelüket. Na most, ezek néha engem is emlegetnek, de amíg jelen voltam, hitetlenül fogadták azt, amit csináltam. Biccenésük mögött óvatosság, észrevehető tartózkodás és rejtett rosszindulat rejtezett, míg munkáimat, vállalkozásaimat szemlélték. Egyszerűen ahhoz, hogy Zomborban vagy bárhol is élhess, előbb meg kell halnod!” (ZRNIC)

A belgrádi Kinoteka (Filmarchívum) halála előtt életműdíjjal és elismerő Díszoklevéllel jutalmazta az agg mestert, így tisztelgett gazdag munkássága előtt.

VÉGSZÓ HELYETT: MEGEMLÉKEZÉS

A százéves zombori mozi kapcsán kiállítást rendeztek Bosnyák Ernő munkásságáról a zombori Laza Kostić Művelődési Központ galériájában. A rendezvényt Biljana Keskenović, az intézmény igazgatója nyitotta meg. A közönség Bosnyák Ernő, az ország film-doyenje által forgatott filmekből láthatott válogatást. Megnézhette Zombornak mint megyeszékhelynek a romantikájáról készült alkotásokat, sor került a rendező játékfilmjeinek a vetítésére is. Ezt követően Cirkel Rudolf megnyitotta a Bosnyák Ernő munkásságát reprezentáló film-, mozi-, fotó- és sajtókiállítást, majd méltatta munkásságát, kiemelte emberiségét, óriási szaktudását. A megemlékezésen elhangzott, hogy mellszobrot kell neki állítani, és egy utcát is ell kell nevezni róla.

Bosnyák Ernő, aki megálmodta Hollywoodot, 1876-ban született és 1963-ban halt meg Zomborban, a Szent Rókus-temetőben nyugszik. Jelentős munkát végzett a fekete-fehér és a színes grafikában, s kiválóan értett a kameramozgáshoz is. Végül jegyezzük meg: Gobby Fehér Gyula író, publicista az 1980-as évek végén *Duna menti Hollywood* címmel musicalt írt Bosnyák Ernőről, de csupán pár alkalommal láthatta a közönség az újvidéki színészek előadásában.

IRODALOM

DEÁK Ferenc: *Vajdasági magyar filmek*, www.filmintezet.hu

H[AJNAL] Á[rpád] 2007. *Százéves a zombori mozi*. archiv.magyarso.com. január 3.

KALAPIS Zoltán 2007. *Bosnyák Ernő* = K. Z. *Emlékezzünk régiekről*. Jeles elődeink Nyugat-Bácskában. Publikum, Zombor, 29.

KALAPIS Zoltán 2001. *Lentégi arcképcsarnok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék

ZRNIC, Miljana: Beszélgetés Bosnyákkal, www.zombor.hu

NAGY Magdolna – HAJNAL Árpád 2008. A mozi alkonya? www.magyarso.com, november 26.

Ernő Bosnyák's work in Vojvodina

This work is about Bosnyák Ernő and his work in Vojvodina. I would like to present the scope of his activities and the significance of his achievements. He was both an editor and a producer in his hometown, Sombor, where culture flourished in those days. Since he had strong connections he managed to open the first cinema, which was called the Arena. He started to make his first film in Sombor *Terpsichore's Empire*. He wished to create a second Hollywood from the small town of Sombor, and consequently, he wrote letters to famous film producers.

Keywords: Sombor, culture, cinema, Hollywood

.....
*A Szabadkai Magyar Főkonzulátus Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából
 kiírt 2009. évi tanulmány pályázatán III. díjjal jutalmazott pályamű*

77:75(497.113)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

929(497.113) Pechán József

Boldizsár Anna

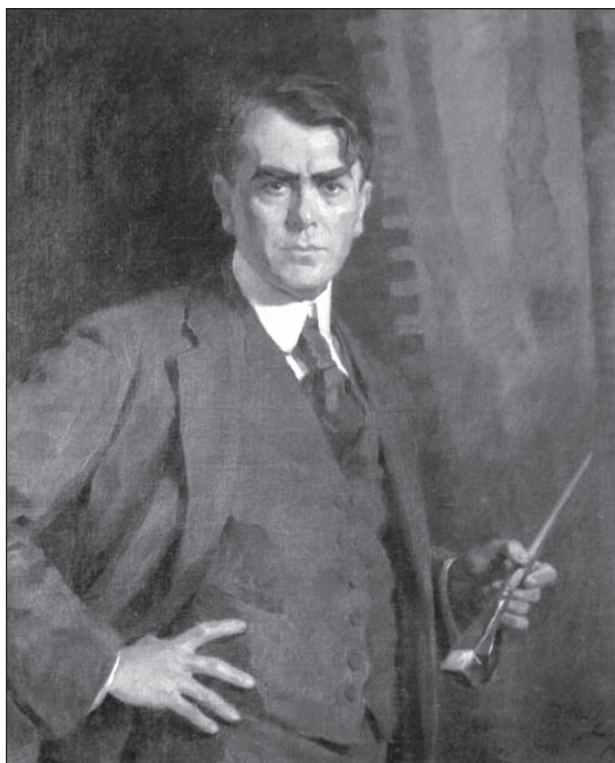
∴ Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
∴ anguirelin@gmail.com

PECHÁN JÓZSEF, A FESTŐ ÉS FÉNYKÉPÉSZ

József Pechán, the Writer and Photographer

Dolgozatom tárgya Pechán József vajdasági festőművész élete és életműve, azoknak a stílusoknak az áttekintése, amelyek hatást gyakoroltak művészetére, valamint a festményei és fényképei közötti szerves kapcsolat vizsgálata.

Kulcsszavak: Pechán József alkotásai, impresszionizmus, Nagybánya, fénykép, festmény, recepció

Pechán József: Önarckép

Pechán József 1875-ben született Csében. Nem sokkal ezt követően szülei elváltak, s a gyermek anyjával Palánkára került. Palánka akkoriban az iparosodó kisvárosok közé tartozott, a fiút lakatosinasnak szánták, ám őt inkább a zene és a festészet vonzotta.

Szenteleky írja róla: „Bámulatosan sokoldalú volt. Már kora gyermekkorában hegedül, és önmaga képezi ki magát jó, nívós hegedűssé. Önálló zeneszerzeményei vannak tele melódiával és mondanivalóval...” (SZENTELEKY 1999: 47).

Pechán pedig így vall önéletrajzában: „Már egészen fiatal koromban nem tudtam ellenállni azon ösztöneimnek, hogy érzéseimet, benyomásaimat vagy kisebb történeteket a mindennapi életből szénnel, ceruzával vagy ecsettel meg ne örökítsem...”¹ Érdeklődése a zene és a festészet iránt egy ponton kapcsolódik, nevezetesen a történetiség fogalmában. Igyekezett mélyebb, másodlagos jelentéssel feltölteni műveit, ezzel akarva mélységet, értelmet adni nekik. A későbbiekben rávilágítok arra is, hogy a történetiséghez való ragaszkodása miként gátolta a szabad kibontakozásban.

Palánkának, mint ahogy több vidéki kisvárosnak is, volt ún. ünnepelt festője: Eisenhut Ferenc. Münchenben tanul és híres orientalista festővé válik. Ő lesz az, akinek bemutatják az ifjú Pechánt, majd ezt követően gyűjtést szerveznek a fiú számára, hogy tanulmányait anyagilag fedezni tudja.

Még mielőtt Pechán belekezdett volna tanulmányaiba, tudnia kellett, hogy a kisvárosi hivatalnokok körében a helyi művészek nem túl sokat jelentenek, akkor támogatták őket, ha már a „fővárosi festők” rangjára emelkedtek, tehát szélesebb körben váltak ismertté és elismertté. A művészek sorsa nagyban függött a közönségtől és a közönség elvárásaitól. Emellett a müncheni iskolát még mindig értékmutatóbbnak tekintették, mint a párizsit, holott Párizsban ekkortájt néhány festő már valószínűleg forradalmasította a festészetet. Pechán a Bajor Művészeti Akadémián elért sikereinek köszönhetően ösztöndíjat is kapott. Nikolaos Gysis görög származású professzor osztályába járt. A professzor ragaszkodott a hagyományokhoz, a klasszikus szabályokhoz. És itt tanult Pechán akkor, amikor már megszülettek az impresszionisták első vibráló, levegővel és fénnel teli képei. A fiatal festőt egy olyan merev és múltban élő sémába kényszerítették, amely nem engedett feltörő szabadságvágyának. Sikerei ellenére nem maradt sokáig az akadémián, Bécsbe ment, és két évig tengette ott életét, immár ösztöndíj nélkül, sokat nélkülözve.

Önéletrajzában ír erről az időszakról: „Bécsben nagy nyomorban éltem hosszú ideig. Csakhamar kellett észrevennem, hogy az önállóság nem olyan könnyű dolog, mint azt én értetlen fejemmel elképzeltem magamnak. Két és fél hónapig kávé volt az egyedüli táplálékom, mert másra nem futotta ki. Egyszer, amidőn

¹ Pechán József = *Hét Nap*. Művelődési körkép, 2007. 6. 6.

még erre sem volt pénzem, és három napig már nem ettem semmit, semmi kilátásom pénzkeresésre és semmiféle ismeretségem nem volt, elkeseredettségemben komoly öngyilkossági gondolatokkal foglalkoztam” (BORDÁS 2008: 12).

Miután Bécsből hazatért, kitanulta a fényképésmesterséget és megházasodott. A család átköltözött Verbászra, ott nyitottak fényképésműhelyt.

1899-ben *Az utolsó gyufa* című festményével részt vett az Országos Magyar Képzőművészeti Társaság Tavaszi Kiállításán, azonban képét a kritikusok levegőtlennek minősítették, a negatív kritika egy időre elvette kedvét az alkotástól, később azonban *Póttartalékos* című képe nagyobb sikert ért el. Rima József álneven mutatta be.

1904-ben visszatért Münchenbe, ekkor Hollósy Simonnak, a nagybányai művésztelep alapító mesterének magániskolájába jelentkezett.

A művésztelep ötlete azon alapult, hogy olyan kulturális, művészeti intézményt kell létrehozni, amely ugyan a nemzetközi művészettel van kapcsolatban, be is ágyazódik abba, mégis meg tud valósítani egy olyan irányvonalat, amely hazai, nemzeti karakterű alkotások teremtésére képes. Ebbe a szabadiskolába kezdtek tömörülni azok a művészek, akiknek már a müncheni akadémiának a szellemisége túl konzervatív volt, azaz valami másra, modernebbre vágytak.

Hollósy Simon fő műfajának a tájképet tekinthetjük, az impresszionizmus jegeit is használta festészetében. Egyik alapelve az volt, hogy a természetben jelen van a harmónia, emellett a tárgyias szemlélet nála lírai értelmezéssel párosult.

Nikolaos Gysis tanítása után Pechán egészen más szemlélettel találkozott. Körülbelül olyan fordulatot hozott a festészetébe, mint mikor Van Gogh először látta az impresszionisták festményeit. Pechán az új környezet hatására elment Nagybányára és Párizsba is. Később Budapesten bérel műtermet, és a Művész-ház alapító tagjai közé lép. A budapesti, nagyvárosi légkör dinamizmust hoz az életébe, jelentős művészekkel, kritikusokkal tartja a kapcsolatot. Az 1904 és 1914 közötti időszakot tekinthetjük kiteljesedésének, ekkor hozta létre a rá legjobban jellemző alkotásokat, tiszta színei, különös formaérzéke és komponáló tehetsége nyilvánul meg ekkor festményein.

1915-ben katonai behívót kapott, Szabadkára kerül, azonban szívbetegsége miatt nemsokára leszerelik. Ennek ellenére Belgrádba megy, vázlatokat, fényképeket készít a háború okozta pusztulásról. A háború után kapcsolatai csaknem teljesen megszűntek Pesttel.

A határon túli pécsiek hoztak a húszas években új, avantgárd szemléletet, ez azonban Pechánt már nem nagyon érintette. Mint sokan, valószínűleg őt is foglalkoztatta a Pestre való kivándorlás, egy amerikai út gondolata is megfordult a fejében. Lehet, hogy a *couleur locale* szellemisége tartotta mégis itt, nem tudhatjuk, mert 1922-ben váratlanul szívrohamban elhunyt.

Pechán József: Haditanács

Szenteleky Kornél mondott sírjánál búcsúztatót, sírkövét később Medgyessy Ferenc faragta ki, valószínűleg Szenteleky megemlékezése is jelentős szempontnak számított ebbéli elhatározásában: „Pechán József nagy lélek a mi bágyadt, balog, örömtelen életünkben... hajtunk le fejünket a falusi temető egyszerű sírhantja előtt, és lelkünkben a szomorújátékok nemes, zsongító borúja foglal helyet. Az a lapos, sivár sírhalom pedig kiemelkedik a dermedt, ólszagú síkságból, nagyra nő, hegyvé csúcsosodik, melynek ormát a magasságok örökös napja aranyozza be, melynek szikár sziklái a megbecsülés, az elismerés ragyogó sugarai cirógatják, mint hosszú, puha, illatos női ujjak, melyek bókölös babért helyeznek a hősies, hatalmas homlokra” (SZENTELEKY 1999).

STÍLUSVIZSGÁLAT

Mielőtt Pechán József képeit, illetve stílusát vizsgálnám, szükségesnek tartok egy rövid stílusáttekintést, amelyben vázolom, hogy az adott korban mely áramlatok hatottak és melyek voltak a jellemzőik. Pechán 1875-ben született, az akkori Párizsban már teret hódítottak az új áramlatok, és megváltoztatták a művészetről addig kialakított képet. Immár nem realizmusra, a természet és az

ember részletekig pontos ábrázolására törekedtek. Fontossá vált maga a szubjektum és a szubjektív láttatás. A pillanatnyi benyomásokat, hangulatokat kívánták megragadni a művészek. Ez a fajta látásmód először a festészetben kapott teret, de természetesen áthatotta később az irodalmat, a zenét is.

A művészek, ha tehették, nem műtermekben alkottak, mesterséges környezetben, hanem kivonultak a szabad ég alá, és ott festették meg fénnel, levegővel teli képeiket. A szabad ég alatt való festésről kapta a XIX. század második felében uralkodó áramlat a *plen air* nevet. Színárnyalatok sokaságát alkalmazták, és elhagyták a formai részleteket. Magyarországon ezt az irányvonalat a nagybányai és a Hollósy-iskola képviselte, amelynek Pechán is tanítványa volt.

Az impresszionizmus 1874-től a XX. század elejéig tartott, Monet-nek *A felkelő nap impressziója* című festményéről kapta a nevét. A fény, a levegő ábrázolása és a színek optikai sajátosságai foglalkoztatták a festőket. A tárgyak felületén felbomlanak a színek, kisebb színelületek jönnek létre. Felfedezték, hogy az árnyék is színes, továbbá a kontraszt színeknek tulajdonítottak nagy jelentőséget. A színeket nem keverték, hanem közvetlenül a tubusból vitték fel a vászonra, gyors, apró, laza ecsetvonásokkal dolgoztak. A festményeken hiányzik a kontúr, a kép igazi tárgya a fény maga és a pillanat megragadása. Művészei Manet, Monet, Renoir, Degas, Pissarro...

A neoimpresszionizmus a XIX. század végére tehető, az impresszionizmusból kinövő irányzat. Tudományos alapra akarták helyezni a színek elemzését, a színek viszonyát egymáshoz. A művészeket foglalkoztatta a látás pszichológiája.

A pointillista festők a színeket apró pöttyökben vitték fel a vászonra, hogy azután ezek bizonyos távolságból egy másik színné olvadjanak össze. Kék és sárga pöttyök zöld, kék és piros pöttyök lila színt eredményeztek. Seurat volt e módszer követőinek egyik fő képviselője.

A posztimpresszionizmus a XIX. század utolsó harmadában jelentkezett. Habár az impresszionizmusból alakult ki, meghaladta azt, s a képeken nagyobb színfoltok, vaskosabb formák jelennek meg. A színek erőteljesekek, nem pasztell-szerűek, mint az impresszionista fényszínek. Kedvelték a sárgát, pirosat, zöldet, kéket. Ide sorolhatjuk Paul Cézanne, Paul Gauguin, Vincent Van Gogh, Henri de Toulouse-Lautrec képeit.

Az impresszionizmus és mellékhatásai után az avantgárd hozott még radikálisabbat formabontó és építő törekvéseivel, mivel azonban ez Pechán művészetét már nem érintette, itt nem tárgyalom részletesebben.

A fent vázolt stílusok magyar iskolája a nagybányai művésztelep volt, legjelentősebb művészei pedig Koszta József, Hollósy Simon, Réti István, Iványi Grünwald Béla, Fényes Adolf, Rippl-Rónai József, Thorma János, Ferenczy Károly.

Pechánra kezdetben az orientalista Eisenhut Ferenc, majd Nikolaos Gysis és a müncheni iskola hatott. Az *utolsó gyufa* című festménye még ezeket a hatásokat mutatja. Az igazi festőművész Pechán József akkor „születik meg”, amikor Hollósy iskolájába kerül.

„Kínlódik, küszködik, bízik, harcol, javítgat. Megérti a nagy franciákat: Manet-t, Monet-t, Lepage-t, de nem szegődik csatlósukul. Hollósy a mestere, de nem bálványa, a nagybányai iskola erős hatással van rá, de azért nem hűséges és elvakult tanítvány. A Művészházban nagy, szimbolista irányú vásznakat állít ki, de mellettük nyugodt, előkelő portrék, meleg, hangulatos és eleven színű csendéletek is az ő nevét viselik” (SZENTELEKY 1999) – írja mindezt Szenteleky a Pechán Józsefről írt megemlékezésében.

Pechán megismerte, megértette a kor művészeit, igyekezett azonban stílust kialakítani. Ebben segítségére voltak a francia művészek, valamint a fent említett Hollósy-iskola. Mint már említettem, Pechán kiteljesedett alkotói korszakát az 1904 és 1914 közötti időre tehetjük, hogy az előtte keletkezett műveket mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, azt Bordás Győző Pechán-monográfiája (BORDÁS 2008) is mutatja. Jelen van ugyanis egy tényező, amely későbbi festményeinél is meghatározó szerepet tölt majd be, hogy általa formálódjon ki az igazi Pechán művészete. A fényképről van szó.

Az *utolsó gyufa* című festménye volt az az alkotás, amelyet először küldött kiállításra, és ezt a művet jellemzik levegőtlennek a kritikusok. Pechán egy beállított fényképről, vonalháló segítségével festette meg a képet, a harmadik szem láttatásával. Kép a képről, mondhatnánk, és felvetődik a kérdés, vajon ez a művészet szempontjából milyen etikai kérdéseket rejt? Művészet-e az ilyen, vagy csupán másolás? A szubjektív láttatás mennyire kaphat szerepet ilyen esetben? A kép levegőtlenységét a dolgozat elején említett történetiség problematikájával akarja megoldani, egy „lapos” festménybe a szimbolikus jelentésség által mélységet adni. A gyufát meggyújtó inasgyerek jellegzetes motívumnak számított, de még egy ilyen keresett és népszerű motívum sem volt elegendő, hogy a festménybe életet leheljen. Rajztechnikája kitűnő, realista ábrázolásmódja is megnyerő. Paradoxon azonban, hogy egy pillanatot, az utolsó gyufa meggyújtását hivatott ábrázolni a festmény, ennek ellenére beállított jelenettel szembesülünk.

Póttartalékos című képe még mindig nem lépte át azt a határt, amely az új művészet felé vitte volna.

A Hollósy-iskolában megismert festők hatására azonban már ő is neoimpresszionista stílusban kezd festeni, csak hogy a fényképtől nem válik meg, és sokszor előre elkészített fotó alapján dolgozik. Ez Pechán sajátossága. Azonban nem minden képe készült fénykép alapján. A *Győzelem*, a *Fürdőzők*, a *Pöstyéni táj*, továbbá sok rajza, akvarellje, vázlata nem kötődik a fényképhez.

A neoimpresszionista festőknél, így Pechánnál is megfigyelhető az egyszerűsítés elve. Nem ábrázol mindent részletes pontossággal, mint a naturalista-realista festők. Igyekeznek a lényegre koncentrálni, és csak azt hangsúlyozni, díszíteni, stilizálni. Több ponton eltér az impresszionista festménytől, például méreteiben nagyobb műveket hoz létre, és ezáltal mintegy lemond a pillanatnyi benyomás ábrázolásáról. Nem a hangulatot, sokkal inkább egy jellemző vonást kíván megragadni. Az impresszionisták számára szinte minden jelenség a festmény tárgyát képezhette, míg a neoimpresszionisták figyelme inkább az emberi formákra, valamint állatokra terjedt ki, és ezeket leginkább tájképbe helyezték. Ilyen jellegzetes képe Pechánnak a *Szüret Bácskában* és a *Vén kópé*. Szívesen festettek továbbá aktokat is. Pechán fényképezett, festett és vázlatolt is ilyen tárgyú képeket.

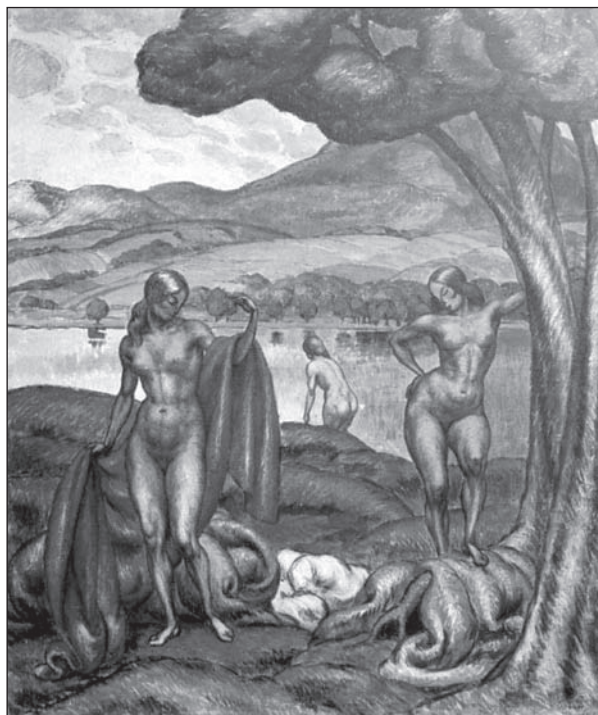
Pechánnak az *Ülő akt*, *Fekvő akt*, *Álló akt* című képei némi szecessziós melankóziával társulva, kárpit-, faliszőnyeg-háttérrel nyújtanak nagyszerű látványt. A festők vékony rétegben való felvitele pedig a kárpit hazai mintázata ellenére franciássá teszi ezeket a festményeket. Az impresszionisták színes árnyékait is felfedezhetjük, Cézanne formalitását és egy enyhén Van Gogh-os vonalkázást. A színek és formák mellett sokkal tömörebbek, mint a tisztán szecessziós alkotásokon. A kacskaringós ívek helyett realisztikusabb formák bontakoznak ki. A festő összegyúrta minden ismeretét, és egyfajta harmonikus stíluslekticizmust hozott létre a festményein. „Az impresszionista egykor egyetlen egységben látott embert, állatot, növényt, házat, ahogy az e föld hátán fejlődött s a szemnek adódik. Az új művészet kiragadja az embert az adottság köréből, absztrakciót csinál belőle, nem adja elő, hanem értelmezi” (LYKA 1913).

Pechán József: Fekvő akt

„Ha az alak kritika alá kerül, a festő (ismét szubjektív felfogása szerint) szinte rendszerbe foglalja benne a fontosnak felismert részeket, illetve megállapítja rangsorukat, s ezt rendszeresen úgy interpretálja képén, hogy a neki feltűnőbb jel-

lemvonásokat több-kevesebb túlzással kiemeli, a mellékeseket elhanyagolja, így keletkeznek oly alakok, amelyeken a festő a karcsúságot az alak szokatlan megnyújtásával és vékonyításával, az izmok funkcióját erősen kidomborodó, szinte anatómiai preparátumra emlékeztető formaadással fejezi ki” (LYKA 1913).

Pechán József: Fürdőzők

FÉNYKÉP ÉS FESTMÉNY

Miután megjelent a fénykép és a fényképezőgép, önkéntelenül felvetődött a kérdés: mi szükség van már a festőkre? Hiszen a fénykép segítségével tökéletesen lehet ábrázolni embereket, tárgyakat, természetet. Megragad egy pillanatot, és nem kell félni, hogy eltűnik, mielőtt a festő vászonra vihetné. A fénykép mégsem szorította ki a festményeket, szimbiózisban éltek tovább, és ez napjainkban teljesedett ki. A digitalizált világban együtt hat a két művészeti ág, mindkettő a valóságot kívánja láttatni, még a fotó esetében is a szubjektív szemmel. A kapcsolat szerves és nyilvánvaló közöttük. Legszorosabb a festményről készített digitalizált kép esetében, ahol a festmény mégsem válik fotóvá. Térbeliségéből vesz ugyan némit így egy műalkotás, azonban a befogadók szemszögéből ugyanúgy

festményként hat. Egy olyan látásmód szükséges ehhez a felméréshez, amely jellegzetesen XXI. századi. Az internet segítségével ugyanis rengeteg festményrel találkozhatunk, kevesebbet járunk galériákba, hiszen egy festménynek lehetséges gyorsabb megtekintési módja is. Megszoktuk, hogy az elénk kerülő jpg formátumú képeket olaj-, pasztell-, akvarellfestményekként értelmezzük. Általánosítunk, egy, valaha megismert technikai eljárást vonatkoztatunk minden egyes olaj-, pasztell- stb. képre. Kategóriákat hozunk létre, és ezáltal a festmény veszít egyediségéből. Nem érezzük a felvitt festék vastagságát, az ecsetvonások irányát, a fény játékát a képeken. Mindazonáltal festményeknek tekintjük őket...

Pechán József esetében a fénykép és a festmény szoros, szerves kapcsolatról van szó. Nem egy művét előre beállított, egy vagy több fényképből összeollózott, megkomponált, vonalhalóval ellátott előtanulmányról festette. Egy későbbi, jelen esetben XXI. századi művészetben az ilyen kimunkált fényképeket photshopos képeknek nevezhetnénk, melyeken fényképről készült, a valóságtól mégis eltérő, izzó és tisztább színeket alkalmazhatunk; digital artnak pedig a festményszerű, festett kép látszatát keltő digitális technikával készült képeket foghatjuk fel.

Pechán korában nem volt számítógép, ő a fényképeket úgy formálta saját valóság látásához, hogy át-újrifestette őket, ragyogó színű olajfestményekbe ültetve át a lencse által rögzített képet. Ilyen előtanulmányok által készült festményei közé tartozik *Az utolsó gyufa* (1898), *Szüret Bácskában* (1911), *Vén kópé* (1911), *Szarajevói bazár* (1913), *Énekes gitárral* (1921) stb.

A festmények nem tökéletesen hű másolatai a fényképeknek, Pechán sokszor elhagyott részleteket, amelyek számára és a kép mondanivalójának számára nem tűntek lényegesnek, néha átrajzolta a fotón szereplőket, hogy karakteresebbek legyenek, betoldott egy-egy részletet más fényképről, megváltoztatta a táj arculatát, mindezt a kompozíció érdekében. Volt, amikor nemcsak egy, hanem több fényképről dolgozott, mint a *Szüret Bácskában* című kép esetében is. Mintha a camera obscura-féle festészet tért volna vissza a vászonra... kevésbé részlethűen és sokkal modernebben.

A *Vén kópé* című kép esetében felfigyelhetünk arra, hogy egy egész embert eltüntetett a padon ülő nő és férfi mellől, ugyanakkor a legkisebb szakadást is hűen ábrázolta a föléjük kifeszített ponyván. A háttérbe ugyancsak más, vásáriasabb hangulatú emberkompozíciót festett. Színei melegek. Barnák, sárgák uralják a képet, a piros színfoltok kontrasztjaként nagyobb felületű zöld színt alkalmaz.

Az *Énekes gitárral* című kép Wilhelm-figurája a vásári, falusi bolond énekes asszociációját hozza magával. Valószínűleg kedvelt modellje lehetett Pechánnak. A festményen az előtanulmányhoz képest kevesebb részt látunk a figurából, viszont jellegzetes „vicsorát” és tekintetét még látványosabbá teszi a művész.

Pechán József: Énekes gitárral

A szarajevói bazár a *Vén kópé*hoz hasonló színárnyalatokat hordoz, de míg az a kép vajdaságias, vidéki hangulatot áraszt, addig ez a másik kép, bár színkezelésében hasonló, mégis szinte mediterrán hatású, és turbános figuráival inkább egy tengerparti város napsütötte délutánjára emlékeztet.

PECHÁN MAI RECEPCIÓJA

Pechán képei manapság széles körű érdeklődésnek vannak kitéve, nem kell figyelmen kívül hagyni az aukciósházak ajánlatait és a képek leütési árát sem. Hiszen itt, a ma vérkeringésében mutatkozik meg, hogy van-e érdeklődés, kereslet a képek iránt, és milyen a befogadók, műgyűjtők viszonya ehhez a vajdasági festőhöz. Pechán József *Leány cicával*, 1899-ben készült képének kikiáltási ára 1 800 000 HUF, a *Kikötő* kikiáltási ára 380 000 HUF, az *Akt a pataknál* kikiáltási ára 480 000 HUF, leütési ára 500 000 HUF.

2008-ban jelent meg róla újabb monográfia: Bordás–Duranci–Németh *Pechán József* (Forum, Újvidék). Újabb, eddig figyelmen kívül hagyott megfigyelések lépnek elő festészetével kapcsolatban, a festő Pechán mellett fontos sze-

repet kap a fényképész is. Átjárhatóságokról beszélünk, művészetágak közötti kapcsolatokról, mai értelmezésről és befogadásról. Át- és újraértelmezések korát éljük, nemcsak Pechánnal és művészetével, hanem minden mással kapcsolatban is, legyen szó akár irodalomról, zenéről vagy festészetről.

Pechán képei és az irodalom Tolnai Ottó és Bordás Győző írásai révén kapcsolódnak. Tolnai Ottó 1992-ben megjelent *Wilhelm-dalok, avagy a vidéki orfeusz* című verseskötetében a festő Pechán József képei alapján, illetve ihletésére született. Wilhelm, a falusi bolond áll mind Pechán lencséje majd ecsetje, mind Tolnai előtt. Tolnai kötete a bolond perspektívájából láttatja a világot, ciklusba rendezett szerepversek által.

Bordás Győző két regényének pedig Pechán József, illetve Pechán Béla a (fő)-szereplője: a *Fűzfasíp* és a *Csukódó zsilipek* című regényekről van szó. A *Fűzfasíp* előbb a Hídban jelent meg folytatásokban, majd később könyv formájában is. A művészregény keretein belül nemcsak művelődéstörténeti anyaggal találjuk szembe magunkat, hanem egyfajta életmód- és életvitelregényt is olvashatunk. A regényben szereplő Pichler József név mögött Pechán rejtőzik. A *Fűzfasíp* folytatásának tekinthető a *Csukódó zsilipek* című, címében is jelképes regény. A regénybeli narrátor Pichler József fia. Azt az időszakot jeleníti meg a mű, amely 1923-ig tartott, zűrzavaros világgal szembesülünk, háború utáni kavargás tanúi lehetünk. Pichler József a kivándorlás lehetőségével foglalkozik. Nemcsak a narrátor fiú lelkében, de a mindennapokban is bizonytalanság uralkodik.

IRODALOM

- BERGER, René 1977. *A festészet felfedezése II.* Gondolat Kiadó, Budapest
- BORDÁS Győző 2007. Képzőművészetünk mozaikkockái = *Híd*, [2007.] 6–7.
- BORDÁS Győző 2007. Pechánt meghamisító színvilág = *Híd*, [2007.] 8.
- BORDÁS Győző 2008. A Szenteleky–Pechán-kapcsolatokról = *Híd*, [2008.] 8.
- BORDÁS Győző 2008. *Pechán József.* Forum Könyvkiadó, Újvidék
- BORI Imre 1998. *A jugoszláviai magyar irodalom története.* Forum Könyvkiadó, Újvidék
- DURANCI, Bela 1972. A vajdasági magyar képzőművészet a második világháborúig = Külnyomat. *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, [1972.] 3.
- GOMBRICH, H. 1974. *A művészet története.* Gondolat Kiadó, Budapest
- HAZEL, Harrison 2000. *Rajzolás és pasztellfestés.* Gloria Kiadó, Budapest
- LYKA Károly 1913. A neoimpresszionisták stílusa = *Művészet*, XII. évfolyam, III. 86–91.
- SZENTELEKY Kornél 1999. Pechán József = Sz. K.: *Új életformák felé.* Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SZENTELEKY Kornél 1999a. Pechán József hátrahagyott műveinek kiállítása = Sz. K.: *Új életformák felé.* Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SZENTELEKY Kornél 1999b. Színek és szenvedések = Sz. K.: *Új életformák felé.* Forum Könyvkiadó, Újvidék
- SZENTELEKY Kornél 1999c. Törekvések és irányok a magyar művészetben = Sz. K.: *Új életformák felé.* Forum Könyvkiadó, Újvidék

Internetes források:

www.nagybanya.ro

www.nagyházi.hu

www.kiselbach.hu

www.verslista.hu

József Pechán, the Writer and Photographer

The subject of my paper is the life and oeuvre of József Pechán, a painter from Vojvodina, and a survey of the styles which influenced his art, as well as the study of the organic relationship between his paintings and photographs.

Keywords: works by József Pechán, impressionism, Nagybánya, photograph, painting, reception

*A Szabadkai Magyar Főkonzulátus Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából
kiírt 2009. évi tanulmány pályázatán dícséretben részesített pályamű*

Tüskei Vilma

· Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
· wiklaj@gmail.com

A JELÖLETLEN SZÓÖSSZETÉTELEK ÉS A ZÉRÓ MORFÉMA

Unmarked Compounds and Zero Morphemes

A tanulmány a jelöletlen alárendeléseket mutatja be vázlatosan a XX. század második felétől napjainkig készült nyelvtanok alapján. A kutatás arra a kérdésre igyekszik választ találni, hogy a jelöletlenség zéró morfémát takar-e minden esetben.

Kulcsszavak: szóösszetétel, alárendelés, jelöletlenség, zéró morféma.

Az alábbiakban bemutatott kutatás célja a jelöletlenség terminusának megállapítása a szóösszetételek szempontjából. A vizsgálat tárgyául a következő nyelvtanok szolgáltak: *A mai magyar nyelv rendszere* (szerk. Tompa József, 1961.; rövidítése MMNyR), *A mai magyar nyelv* (szerk. Rácz Endre, 1968.; rövidítése MMNy), *A magyar nyelv könyve* (szerk. Jászó Anna, 1999., rövidítése: MNyK), *Strukturális magyar nyelvtan 3.* (szerk. Kiefer Ferenc, 2000., rövidítése: SMNy), *Új magyar nyelvtan* (szerk. É. Kiss Katalin, 1998.; rövidítése: ÚMNy), *Magyar grammatika* (szerk. Keszler Borbála, 2000.; rövidítése: MG) és Károly Sándor *Szóalkotás. A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek* című 1969-es tanulmánya (ÁNYT VI.).

1. A SZÓÖSSZETÉTEL

A szóösszetétel (compositum) definíciója minden szerzőnél többé-kevésbé megegyezik: benne két¹ önálló alakú és jelentésű szó található, amelyek szerkezeti vagy szórendi okokból sűrűn előfordulnak egymás mellett (BOKOR 1998: 273) (LENGYEL 2000: 318).

Az új lexikális egység szintaktikailag kötött (önkéntesen nem változtatható meg) (LENGYEL 2000: 320). Az összetétel jelentése más, mint az elemeké, bár az elemek jelentéstartalma meghatározza az új szó jelentését.

¹ Kiefer Ferenc az ÚMNy-ban leszögezi, hogy mindig csak két szó összeillesztéséről beszélhetünk, akkor is, ha az összetétel több mint két szóból áll. Elemzéskor mindig két tagra bontunk (pl. *könyvtár + tan*; *könyv + tár*) (KIEFER 1998: 263).

I. A JELÖLETLEN SZÓÖSSZETÉTELEK

A szóösszetételek lehetnek szervetlenek és szervesek. Az utóbbiak úgy keletkeztek, hogy tagjaik gyakran szerepeltek együtt, jelentésük egységesült, majd egyetlen szóvá tapadtak össze. A szervetlen összetételek mondaton kívül jöttek létre két szó tudatos összekapcsolásával.

A szerves összetételeket csoportosíthatjuk az elő- és az utótag közötti viszony alapján. Eszerint az összetételek lehetnek alárendelők vagy mellérendelők. A mellérendelő szóösszetételek esetében azonos mondatrészek forrtak össze, és a két szó között nincsen nyelvtani viszony (*dehogy*). E nyelvtani viszony hiánya miatt a mellérendelő összetételek nem képezik e vizsgálat tárgyát.

Az alárendelő szóösszetételekben az egyik összetételi tag alá van rendelve a másinak (*hétvége*). A tagok közül az egyik az előtag, a másik az utótag. Az előtag az utótagnak alárendelt bővítménye, valamely mondatrésze. Az utótag a főfogalmat jelöli, tehát ez az alaptag. Az előtagra az utótaggal kérdezhetünk rá, a feleletből megláthatjuk, hogy milyen viszony van közöttük (pl: *igazmondó – mit mond? igazat* – a tárgy a kérdő szó, tehát tárgyas alárendelésről van szó) (DARNAY 2004).

Az alárendelő összetett szavak fajtái:

- a) alanyos: *mennydörög* (mi dörög?), *madárlátta*, *hőfödte*, *dércsípte*;
- b) tárgyas: *favágó* (mit vágó?), *egyetért*, *semmitmondó*, *igazmondó*, *rovarirtó*;
- c) határozós: *földönfutó* (hol futó?), *tejbedara*, *fülbevaló*, *visszajön*;
- d) jelzős: *citromízű* (milyen ízű?), *napkelte*, *asztalterítő*, *városháza*, *háromszög*.

Csak egyetlen szerző beszél állítmányi, illetve értelmezői összetételekről, ezért itt nem említem őket.

Ha az alárendelés megőrzi a köztük levő viszony ragját (amely az előtagon található), akkor jelölt szóösszetételről beszélünk (B. LŐRINCZY 1961: 327). A jelöletlen összetételek vagy azért jelöletlenek, mert a két tag viszonya olyan, hogy nem kíván semmilyen jelet, vagy azért, mert valamilyen oknál fogva elhagyjuk a különben alkalmazandó jelet.

Csak egyetlen tanulmányban találhatjuk meg a szóösszetételek olyan taglálását, amelyben külön vannak bemutatva a jelöletlen és a jelölt szóösszetételek (B. LŐRINCZY 1961).

II.1. A MAI MAGYAR NYELV RENDSZERE (MMNyR)

Ebben a nyelvtankönyvben B. Lőrinczy Éva foglalkozott a szóösszetételekkel.

A mondatbeli együttes előfordulásuk hatására az összeforrt összetételek közé sorolja az alanyi, a jelölt tárgyas és határozós, a jelzős szerkezeteket és az (összetett) határozószókat.

A mondaton kívül létrejövő összetételek közé a jelöletlen tárgyas, a jelöletlen birtokos, a jelöletlen határozós, valamint a szintaktikailag pontosan nem elemezhető (a későbbi szakirodalomban jelentéssűrítő) összetételek tartoznak.

II.1.1. Az alanyos összetett szavak mindig jelöletlenek, mivel az alanynak nincsen testes ragja. Az ezekben a szavakban az előtagon levő harmadik személyű birtokos személyrag nem a két összetevő szó közötti viszony jelölője, hanem az összetevődéstől teljesen független birtokviszonyra utal (B. LŐRINCZY 1961: 446).² Egyetlen igei utótagú alanyi összetétel a *mennydörög*.

II.1.2. A minőségjelzős összetett szavak rokonok a szintaktikailag pontosan nem elemezhető (jelentéssűrítő) összetett szavakkal, mert komplex határozójelzős szerkezetet helyettesítenek: *bőrkabát* – bőrből készült kabát.

II.1.3. A jelöletlen birtokos jelzős összetett szavak közé tartoznak az *égzengés*-féle összetételek. Ezek hasonlóak, mint a latin genitivus subiectivus (az *anya szeretete* – az *anya szeret* – alanyi összetétel is lehet). Birtokviszonynak is felfogható (az *anyának a szeretete*). Az *-ás/-és* és *-tal/-tel* képzős deverbális főnevek (*bútorgyártás*) pedig a latin genitivus obiectivushoz hasonlítanak.

II.1.4. Értelmezői típusú összetételek nem nagyon vannak nyelvünkben, de ilyennek tarthatjuk az *önmaga* nyomatékosító funkciójú névmást, és egy pár elavulóban lévő szót: *asszonyéném*, *urambátyám*.

II.1.5. A jelöletlen határozós összetett szavak közül a *-mentes/-ellenes/-forma* utótagú összetett szavak (*problémamentes*, *háborúellenes*, *majomforma*) átmeneget képeznek, mert az utótagok már megindultak a képzővé fejlődés útján.

A határozószói előtagú határozós összetételek (pl. *ittlét*) mindig jelöletlenek, mégis a jelöltek között tárgyalja őket a szerző (B. LŐRINCZY i. m.: 443–444, 448), akárcsak a *-való* utótagú kapcsolatokat is (*ennivaló*) (B. LŐRINCZY i. m.: 447).

II.1.6. A szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavak között olyan alárendelő összetételeket találhatunk, amelyekben az alárendelő viszony minőségét nehezen lehet meghatározni. Jelentéstartalmukat csak valamilyen alárendelő szerkezettel bonthatjuk fel (*vámvizsgálat* – vámmal kapcsolatos vizsgálat). Ilyen szóösszetételek nagyobb számban ma is keletkeznek, és mindig két ragtalan/jeltelen szó összekapcsolásával jönnek létre. Ebben a csoportban sok az idegenből fordított (tükör)szó is, pl. *könyvkereskedés*. Több olyan is van, amely-

² A tárgyalt nyelvtanokban nincs egyetértés abban, hogy birtokos személyragról vagy birtokos jelzőről kell-e beszélnünk. Mivel ennek a dolgozatnak nem tárgya ennek a kérdésnek az eldöntése, mindegyik nyelvtannál a szerző saját terminológiáját használom.

nek elő- vagy utótagja – vagy mindkettő – idegen szó (*agrárpolitika*), a kultúr-előtagú szavak: *kultúrotthon*; a *-technika* utótagú szavak: *méréstechnika*).³

II.1.7. A jelöletlen jelzős és a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavakban leginkább főneveket, a jelöletlen tárgyas összetételekben viszont inkább deverbális (*-ás/-és, -tal/-tel* képzős) főneveket, melléknévként vagy főnévként használt melléknévi igeneveket alkalmazunk (*adatszolgáltató, életunt*).

Az alárendelő összetett szavak összességükben legtöbbször – szófajukat tekintve – deverbális névszók (főnevek, melléknévi igenevek), ritkábban melléknévek, számnevek, határozószók, határozói igenevek.

II.2. A MAI MAGYAR NYELV (MMNy)

A mai magyar nyelv című nyelvtanban Velcsov Mártonné a szerzője az alaktanról szóló résznek. Kiemeli, hogy az elő- és utótag szófaji hovatartozása másodlagos kérdés, a legfontosabb a közöttük lévő mondattani viszony (VELCSOV 1968: 153). Ő a transzformációs levezetés segítségével történő besorolást tartja megfelelőnek (VELCSOV i. m.: 154). Az eljárásnak a lényege az, hogy megalakítjuk azt a mondatot (vagy mondatokat), amely(ek)ből levezethető az összetett szó: *A madár gázol.* (kiinduló mondat) – *gázló madár* (transzformált szerkezet) – a *gázlómadár* az összetétel. Ennek segítségével a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetételeket is helyesen lehet tipizálni. Mivel a magyar összetett szók rendszerét ilyen módon még nem osztályozták teljes egészében, ő is szintaktikai szempontok szerint tekinti át az összetételeket (154).

Az osztályozása az elő- és az utótag közötti mondattani viszony alapján történik, és megegyezik az előzővel.

II.2.1. Az alanyos összetételeket lényegében ugyanúgy dolgozza fel, mint a MMNyR. A különbség a két nyelvtan között az, hogy az MMNy nem említi a határozószói utótagokat.

II.2.2. A tárgyas összetett szóknál a főnévi igenevet, valamint a *hitehagyott, fékevesztett*-típusú összetételeket – amelyeket az MMNyR megemlít – kihagyja.

II.2.3. A jelzős összetételeket is az MMNyR-hez hasonlóan dolgozta fel.

II.2.4. A határozós összetételeknél a szerző kifejti, hogy az előtag az utótag valamely körülményét jelöli meg. A tárgyas összetételek esetében a két tagot nem különíti el élesen egymástól (valószínűleg azért, mert a többségük jelöletlen), a határozós összetételeknél azonban már külön-külön tárgyalja a jelölt és a jelöletlen szavakat.

³ Az angol szakirodalomban azokat a szavakat, amelyeknek egyik vagy mindkét tagja latin vagy görög eredetű (tehát idegen szó), neoklasszikus összetételeknek nevezik (*grafológia*). Újabb összetételekről van szó, amelyek a tudomány és a technika fejlődése során jönnek létre (CONTI, Sara 2004–2006: 16–17).

Az MMNy-ben elhangzik az is, hogy (az MMNyR-hez hasonlóan) a szerző miért sorolja a jelöletlen határozószói előtagú összetételeket a jelöltek közé: azért, mert eredetileg ezek előtagján is volt határozórag, pl. *általút* (VELCSOV 1968: 157).

II.2.5. A szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szók elnevezésére bevezeti a jelentéstömörítő terminust. Ezek az összetételek jelöletlenek, legtöbbjük főnév, nem régi szóalkotás.

Összességében ez a nyelvtan az előzőhöz hasonlóan, de nem egészen azonosan mutatja be az összetételeket.

II.3. A MAGYAR NYELV KÖNYVE (SZERK. JÁSZÓ ANNA)

Ebben a nyelvtanban Bokor József foglalkozott a szóösszetételekkel. Az alárendelő szóösszetételek fölosztása megegyezik az MMNy-ben találhatóval, akár csak a leírások és a példák nagy része. Itt csak néhány különbséget emelek ki.

Az alanyos összetett szavak között nemcsak egyetlen igei utótagú szerepel, mint az előző két tanulmányban.

Az eddig tárgyalt nyelvtanok egyike sem beszél külön az előtag lehetséges szófajáról. Csak a példák alapján szűrhetjük le, melyik micsoda.

A tárgyas összetett szóknál az eddigi tanulmányok említették, de nem hoztak példát a *-tal/-tel* képzős deverbális főnévű utótagra, itt találunk ilyen szót is: *elégítétel*.

A minőségjelzős összetételek esetében nincs számba véve a melléknévi utótag (valószínűleg azért, mert [mint az MMNy-ben olvasható] sok a melléknévi igenévi eredetű).

Az egyéb típusokról csak annyi van említve, hogy névutós kapcsolatból összeforrt határozószókról van szó, és hogy miért képeznek átmenetet a szerves és a szervetlen összetett szavak között (ezeket a fent említett nyelvtanokban is olvashatjuk).

II.4. KÁROLY SÁNDOR TANULMÁNYA

Károly Sándor az ÁNyT VI. számában megjelent tanulmányában a lexikológiai egységeket (szintagmákat) és a szóösszetételeket osztályozta. Feldolgozásának alapja elsősorban a szemantika volt, nem a mondat (csakúgy, mint Szilasi Mór 1896-os nyelvtanában). „*A struktúra és a szemantika együttes, egymásra vonatkoztatott vizsgálata tudja a nyelvhasználati szabályt megadni*” (KÁROLY 1969: 281). Erre azért van szükség, mert nincs minden összetétel mögött szintagmatikus viszony (ezeket a szóösszetételeket az előző nyelvtanok a szintaktikailag nem elemezhető szavak osztályába sorolták).

A kiinduló mondatokra támaszkodó elemzést ő is felhasználja, akárcsak az MMNy (VELCSOV 1968: 153).

Károly Sándor csak a főnévi utótagú, vagy főnévként használt más szófajú utótagos összetételeket vizsgálta.⁴ Nem osztotta föl őket jelöltre és jelöletlenre, de példái alapján a legtöbb szóösszetétel jelöletlen (az alkalmi szókapcsolatoknál sokkal több a jelöltség).

II.4.1. Az előző nyelvtanokkal ellentétben az állítmányi szóösszetételek is bekerültek az osztályozásába.⁵ Az állítmányok a szóösszetételben -ás/-és denominális (*oroszlánbátorság*) vagy deverbális főnévként (*hóesés*) realizálódhatnak. A *mennydörög* szóösszetételben igei utótaggal találkozunk. A többi nyelvtan ezt a szót az alanyos összetételekhez sorolja.

II.4.2. Az alanyos összetételeknél – a példák alapján – a főnévi elő- és utótagok fordulnak elő a leggyakrabban (*erdőőr, sajtkukac, fagyöngy, hegyoldal*).

Az alanyos összetételek egy része melléknévi igeneves előtagú (*úszóbajnok*). (Mindkét összetételt az előző nyelvtanokban a minőségjelzősök között találhatjuk meg.)

II.4.3. A tárgyi összetételek példái közül az utótag mindenhol főnév. A befejezett melléknévi igenévű előtagos szavakra szintagmákat, nem pedig szóösszetételeket sorol fel. Az előtag lehet főnév is (*asztalosmunka, fazekaskorong*). (Ezek az előző nyelvtanokban a birtokos jelzős összetételek közé vannak sorolva.)

II.4.4. A határozós szóösszetételek nagy részének utótagja főnév. Két melléknévi igenévi utótagot is találunk a példák között: *tetőfedő, bajusznövesztő*. (Ez utóbbi más nyelvtanokban tárgyas szóösszetétel lenne.)

Az előtag lehet főnév: *képeskönyv, barackfa, rózsakert*. Ezek közül például a *barackfa* az előző nyelvtanok szerint birtokos jelzős összetétel lenne.

II.5. ÚJ MAGYAR NYELVTAN (ÚMNy)

Az *Új magyar nyelvtan* című könyvben Kiefer Ferenc foglalkozott a szóösszetételekkel. Két nagy csoportra osztja őket: endocentrikusakra (ahol az alaptag az utótag) és exocentrikusakra (ezeknek az összetételeknek nincsen alaptagja – ide tartoznak a szervetlen összetételek és néhány mellérendelő összetétel. [KIEFER 1998: 263]). Csak a termékeny szóösszetételeket vizsgálja (ezek az alárendelő endocentrikus szóösszetételek). A termékeny szóösszetételek azok, amelyek mintái szerint ma is sok összetett szó keletkezik.

⁴ Ezek a szóösszetételek minden nyelvben produktívak, és az összetételek legnagyobb része közülük kerül ki (CONTI, Sara 2004–2006: 12).

⁵ Ritka az a nyelv, amelyben van igei utótagú szóösszetétel, ilyen a mai görög nyelv (RALLI, Angela 2003: 103).

Termékeny összetételi minták:

N+N	ADJ+N	N+ADJ	ADJ+ADJ	ADV+V
<i>háztető</i>	<i>kisautó</i>	<i>kőkemény</i>	<i>sötétzöld</i>	<i>újraválaszt</i>
<i>tökmag</i>	<i>hidegfront</i>	<i>méregdrága</i>	<i>világoskék</i>	<i>továbbmegy</i>

- Néhány nem termékeny összetétel, amely nem képezte a vizsgálata tárgyát:
- a határozó és főnév kapcsolata (ADV+N), mert az utótag nominalizációval főnév helyett igéből jött létre – ez pedig az ADV+V minta termékenységet bizonyítja;
 - a NUM+ADJ (*egyértékű*) összetételű szavak sem termékenyek, mert szóképzéssel NUM+N szintagmákból vezetjük le őket;
 - az ADV+ADV minta nem termékeny, csak néhány példa van rá. A többi határozószó alaptagú összetételre nincsen példa. Ugyanezt mondhatjuk az ADV+ADJ és a V+ADJ összetételekre is.

Tipikus összetételeknél vagy mindkét tag főnév, vagy mindkét tag melléknév (1998: 273). Két főnév összetétele a leggyakoribb, ilyenek szinte korlátlanul képezhetők. A két melléknévből képzett összetett szók csak néhány szemantikailag meghatározható melléknévosztályra korlátozódnak (színek).

II.5.1. Alanyos összetételek jönnek létre minden esetben, amikor az alaptag tárgyatlan. Az alanyi összetételek a genitivus subiectivusnak felelnek meg (eseményjelentésűek). Az alany nem cselekvő, vagy nem tipikus cselekvő (a tipikus cselekvő individuumként szándékosan cselekszik egy cél eléréséért) – *gyermeksírás*.

Nem alanyi összetételek a *darázscsípés*, *kutyaharapás*, *kígyómarás*. Ezek az igék élő tárgyat vonzanak. Nem a darázs valamely tulajdonsága fejeződik ki, hanem az, hogy megcsíp valakit a darázs. Az utótag eredmény jelentésű. Az értelmezés alapja nem a szintaxis, hanem a szemantika (1998: 282).

II.5.2. A tárgyas összetételeknél szintén előfordulnak az *-ás/-és* képzős deverbális főnevek.

II.6. MAGYAR GRAMMATIKA (MG)

Ebben a kötetben Lengyel Klára írta a szóösszetételekről szóló részt. Megemlíti, hogy az összetételek jelöletlensége kiválthatja a nehéz vagy nem egyértelmű elemezhetőséget (2000: 321). A szintagmákból származó összetett szavak tagjainak viszonya a grammatikai jelentésből is egyértelmű, ezért ezeknél a jelöltség fölösleges. A jelöltséget – ha van – az előtag viseli, mert az utótagon a szó egészére vonatkozó toldalékok találhatók. A jelöltség inkább ragszilárd-

lás, mint az elő- és az utótag közötti szintaktikai viszony jelölője (LENGYEL 2000: 327).

Szerves és szervetlen összetételekre tagol, ami aszerint történik, hogy van-e grammatikai kapcsolat a szókapcsolatok között (LENGYEL i. m.: 324).⁶ A szerves összetételeknek két nagy csoportja van: az egyikbe a morfológiai típusú összetételek tartoznak (ezek egy fogalomszót és egy morfémaértékű viszonzyszót tartalmaznak, és nem két fogalomszót: *csillagközi*), a másikba a szintaktikaiak (szintagmából származók). Ez utóbbiak bonthatók alárendelő és mellérendelő összetételekre. Az ez után következő fölosztás azonos az első három könyvben szereplővel. A jelentéssűrítő összetételeknél az elő- és az utótag közötti viszony minőségét nem lehet pontosan megállapítani, mert nem szintagmákra, hanem egész mondatrészekre vezethetők vissza (*hangulatlámpa* – hangulatot teremtő lámpa).

A szerző megemlíti, hogy mind a hazai, mind a külföldi nyelvtanok a szóösszetételeket tagjaik szófajisága szerint osztályozzák, de szerinte ez csak leírásukra jó, a létrejött összetételek bemutatására nem alkalmas.

Egy szófaji áttekintést mégis elvégzett. Kevés az ige az alárendelő szóösszetételek között (az összetételek 1-2 ezrelékét alkotják), főnevek továbbképzéséből vagy elvonásából keletkeztek (*görkorsolyázik*).

II.6.1. Az alanyos alárendelések között egyetlen olyan igei utótag van, amely alanyával összekapcsolódva vált összetétellé, ez a *mennydörög*, az igenévi utótag azonban gyakori. A személyragozás nélküli melléknévi igenevek nem vonzanak alanyt, mégis ide soroljuk őket (*hajótörött*).

II.6.2. A tárgyas alárendelések alaptagja ige vagy igenév (esetleg igéből képzett más szófajú szó), mert ezek vonzzák a tárgyat (*családalapító*, *zenekedvelő*). Amikor főnévi értelemben használjuk őket, kétféle elemzési módot tesznek lehetővé: lehetnek birtokos jelzős és tárgyas alárendelések is (*diódaráló*, *bélyeggyűjtő*).

II.6.3. Kevés határozós alárendelésű szó van. A főnevekre nem jellemző a határozói bővítmény, ha mégis van nekik, jelzői értékben tűnnek föl (*holdutasítás*). Az ilyeneket a viszonyjelentés komplex volta folytán jobb a jelentéssűrítők közé sorolni.

A határozók közül előtagként megtalálhatjuk a helyhatározót (*óceánjáró*, *ittlét*), az állapothatározót (*férjjelölt*), a módhatározót (*magasugrás*) és az eszközhatározót.

II.6.4. A jelzős alárendelések utótagjai főnevek (leggyakrabban) vagy főnévből képzett melléknévek: *ezüstlakodalom*.

II.6.4.1. A minőségjelzős alárendelések közel állnak a jelentéssűrítő összetételekhez is: *hólapát* (az előtag melléknévi jellege miatt tartoznak ide).

⁶ Kiefer Ferencnél és Károly Sándornál nem találjuk meg ezt a fölosztást.

II.6.4.2. A birtokos jelzős alárendelések nemcsak a birtoklás tényét fejthetik ki, tartalmazhatnak rész–egész viszonyt (*faág*); rokoni, társadalmi összetartozást (*családanya*); cselekvő–cselekvés, illetőleg állapothordozó–állapot viszonyt is: *vonatfüty, madárdal, kutyaugatás*.

II.6.5. A jelentéssűrítő összetételek elliptikus szerkesztésűek és jelentésűek. Vannak olyan fajtáik, melyekben csak egyszeres ellipszis található – egyetlen szó hozzáadásával mondatrészzé alakíthatók: *szélmalom* – széllel működő malom. Vannak sűrűbb összetételek, melyek csak több szó vagy szintagma hozzáadásával alakíthatók mondatrészzé: *lépcsőház* – a háznak az a része, ahol a lépcső található.

Szófajlag a leggyakrabban főnevek vagy mellénevek lehetnek: *hullámlóvas, názzút*. Ezek képezik az egyik leggyakoribb és legtermékenyebb szóalkotásmódunkat.

II.6.5.1. Külön csoportot alkotnak a jelentéssűrítő összetételeken belül azok az összetételek, amelyek hasonlító jelentést fejtenek ki. Ezek nem alakíthatók át szintagmákká. A hasonlítás kétféle módon jelenhet meg: hasonlító–hasonlított módon (*bárányfelhő*) és hasonlítótulajdonság módon. Az utóbbiak termékenyek és gyakoriak, a legtöbbjük főnév és melléknév: *harmatgyenge, koromfekete*.

II.7. STRUKTURÁLIS MAGYAR NYELVTAN 3. (SZERK. KIEFER FERENC)

Kiefer Ferenc írta itt is a szóösszetételekről szóló részt. Az előbbi tanulmányához viszonyítva néhány változtatást iktatott be. Az első a termékeny minták számbavételénél történik: az ÚMNY-ban még hat termékeny csoportot különböztet meg (N+N, ADJ+N, N+ADJ, ADJ+ADJ, N+V, ADV+V), innen viszont kimaradnak az N+V és az ADV+V (tehát az igei alapú) összetételek (nem is tartja őket összetételeknek, mert közéjük további elemek ékelődhetnek be) (KIEFER 2000: 533).

III. A ZÉRÓ MORFÉMA (Ø)

A morféma a legkisebb formával és jelentéssel bíró szóelem, nyelvi egység, nyelvi jel (KÁROLY 1961: 295); (VELCSOV 1968: 87); (BOKOR 1999: 236); (LACZKÓ 2000: 38).

A zéró morfémát „*nulla elements*” néven már időszámításunk előtt az V. században Panini is említi szanszkrit nyelvtanában (TRASK 1993: 191). Mai használatát Ballytól (BALLY 1965) és Bloomfieldtől (BLOOMFIELD 1933) származik. A generatív grammatikában a GB (a kormányzás és kötés) elméletben lelhető föl. Üres kategóriaként ismert, és a legelterjedtebb talán az orosz nyelvtanban,

ahol például Charles Bally (BALLY 1965) az alanyesetben álló szokat elsősorban egymás között veti össze, és csak másodsorban a más esetekben létrejött alakjaival (tehát a *ház – vár* összehasonlításra fekteti a hangsúlyt, nem a *ház – ház – ház – házban* stb.). Az orosz nyelvben az első összehasonlításnak is van értelme (a nőnemű és a semleges nemű főnevek alanyesetének is van ragja).

A zéró N. V. Vasziljeva és mások szerint „*egy már fonetikailag jelölt nyelvi egységnek [...] az olyan hiánya, amely önállóan jelentést fejez ki...*” (VASZILJEVA 1995: 68–9).

Ahmanovánál (AHMANOVA 1966) a zéró jelentés odaértett, implicite kifejezett jelentés – pl. az alapfok jelentése szemben áll az expliciten kifejezett középfokkal.

A zéró morfémanak nincsen önálló hangteste (LACZKÓ 2000: 48). I. A. Melcsuk kiemeli, hogy a zéró nemcsak valaminek a hiánya, hanem valamilyen rendszerben funkcionális, szemantikai oppozícióban van egy nem zéró nyelvi elemmel (MELCSUK 2006: 470–2). Pete Istvánnál is hasonló a zéró morféma definiálása: egy már jelölt, azonos kategoriális viszonyok alapján határozhatjuk meg (PETE 2004: 332).

Laczkó Krisztina megállapítja, hogy a magyar nyelvben a zéró morféma a jelek és a ragok rendszerében jelenik meg (LACZKÓ 2000: 48–9), Pete István pedig felsorolja, hogy mely paradigmákban kell vizsgálnunk jelen(nem)létét: személy, szám, kijelentő, felszólító és feltételes mód, alanyi és tárgyaz ragozás, a kijelentő mód ikes és iktelen ragozása (PETE 2004: 332).

III.1. A ZÉRÓ MORFÉMA A JELÖLETLEN SZÓÖSSZETÉTELEKBEN

A mennyiségjelzős és a minőségjelzős szóösszetételekben nincsen olyan mondattani viszony, amely jelének elhagyásával zéró morfémaival kellene számolnunk. A következő szóösszetételekben viszont van: alanyos, tárgyaz, birtokos jelzős és határozós.

III.1.1. A legnagyobb problémát az alanyos összetételek jelöltsége jelenti. Štekauer (ŠTEKAUER 1996: 29, 38) szerint csak akkor beszélhetünk zéró morfémairól, ha nem abszolút, hanem relatív zéróról van szó, tehát ha van testes allomorfja (vagy ahogy Melcsuk nevezi [MELCSUK 2006: 473]: szinonimája [pl. lehet a *-t* tárgyaznak az allomorfja]).⁷ Ezzel összhangban Pete István azt

⁷ Štekauer a Ø morféma létezése ellen a homonimitással is érvel (ŠTEKAUER 1996: 40). A magyar nyelvben ennek alapján pl. az igei személyrag (jelen idő, egyes szám, harmadik személy) és az alanyeset zéró morfémajának homonimitásáról beszélhetünk.

állítja, hogy mivel az alanyeset egyáltalán nem jelölt, zéró morfémája sincsen (PETE 2004: 332). Ő a zérók létét három feltételhez köti (PETE 2004: 332):

- 1) A zéró forma valamilyen kategória funkcionális rendszertagjának határozott jelentésű jelölője.
- 2) Egy lineárisan már jelölt viszonyít egyik alakjának jelölő nélküli tagja.
- 3) Egy jelölt paradigmatablázat egyik tagjának saját jelölő nélküli jelentése.

Szerinte itt nem teljesül a második föltétel: a zérónak nincsen lehetséges jelölt párja (mint például a tárgyrag esetében, ahol egyes helyzetekben elhagyhatjuk), így zéróról sem beszélhetünk. Ezzel ellentétben áll Melcsuk kijelentése, miszerint a rag hiánya zéró ragot jelent (tehát a raghiánynak is van jelentése) (MELCSUK 2006: 469). Ez a helyzet az alanyesetnél is.

A főnevek esetei tulajdonképpen a szók szintaxisban elfoglalt helyét, a mondat részeinek egymáshoz való viszonyát tárják föl. Ha ezt a paradigmarendszert vizsgáljuk, akkor az alanyeset megkülönböztető jegye az, hogy nem kap toldalékot, tehát számolnunk kell a zéró morfémával.

III.1.2. A tárgyas összetételek nagy része jelöletlen. A tárgyrag elmaradása mindig a zéró morféma jelenlétét jelenti (pl. *gondviselés*).

III.1.3. A birtokos eset ragja a *-nak/-nek*. Hiánya mindenképpen a zéró morféma jelenlétét implikálja. A szóösszetételekben az esetrag mindig hiányzik attól függetlenül, hogy jelölt vagy jelöletlen szóról van szó (tehát jelen van a zéró morféma), mert ha a birtokos eset jelölve van, ezt az utótagon található birtokos személyjel tanúsítja, nem az esetrag (B. LŐRINCZYI 1961: 452).

III.1.4. A határozós jelöletlen összetételek esetében is beszélhetünk zéró morfémáról, ám nem minden jelöletlen határozós szóösszetétel tartalmaz zéró morfémát: ha a határozói bővítmény főnévi igenév vagy határozószó, a viszonyítás nem tekinthető jelöltnek, mert a határozói jelentések kifejezéséhez nincsen szükség viszonyragokra (*ennivaló, együttérés*). Csak a főnévi, melléknévi és melléknévi igenévi előtagú szóösszetételek esetében beszélhetünk zéró morfémáról.

Meg kell említenünk, hogy főnévi igenévi előtagot csak a MMNyR-ben találhatjuk meg, az *ennivaló* van példaként említve (B. LŐRINCZYI 1961: 447).

A szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavak esetében olyankor lehet szó zéró morfémáról, amikor a fent említett (zérókat tartalmazó) összetételek valamelyike valószínűsíthető (legtöbbször az ilyen jelentéssűrítő szavak a jelzős és a határozós szóösszetételek határán vannak) (B. LŐRINCZYI 1961: 443).

ÖSSZEGZÉS

Nyelvünkben vannak alanyi és tárgyas összetételek. A jelzős és határozós szóösszetételeket azonban már nem minden tanulmány fogadja el. Ám mivel ez utóbbiak nagy részükben megtalálhatók, a szóösszetételeket megvizsgáltam a jelöletlenség szempontjából is.

Meg kell említenem, hogy Kiefer Ferenc nemcsak az összetételeket, hanem a szintagmákat is tanulmányozta (mint ahogy pl. ezt az angol nyelvtenok teszi). A szintagmák vizsgálatával ez a dolgozat nem foglalkozott. Annyit itt megjegyzünk, hogy amikor valamely szóösszetétel jelölt, az a magyarban ritkán szóösszetétel jellegű, gyakrabban válik szintagmává. A rag ugyanis a magyar nyelvben az esetek túlnyomó többségében szétválasztja a két szót. A strukturális nyelvtenokon kívül egy sem sorolja a szintagmákat a szóösszetételek közé, ehhez tartotta magát ez a dolgozat is (az előbb említett formai viselkedés is ezt a nézetet támasztja alá).

A jelöletlenség és a zéró morféma jelenléte nem jár szükségszerűen együtt. Az alanyos, a tárgyas és a birtokos összetételek esetében igen, viszont a határozós szóösszetételeknél már nem. A minőség- és a mennyiségjelzős összetételeknél nem beszélhetünk zéró morfémáról, mivel a minőség- és a mennyiségjelzőnek a magyarban nincsen jele, így hiányról nem lehet szó.

Természetesen ez csak a nyelvtenok álláspontja, a mai helyzetet egy nagy korpuszon végzett vizsgálat mutathatná be (ami persze nem jelenti föltétlenül azt, hogy az eredmények szükségszerűen különböznenek).

IRODALOM

- AHMANOVA 1966. *Словарь лингв. терминов*. М. Сов. энциклопедия
- BALLY, Charles 1965. *Linguistique generale et linguistique française* 4e ed. Berne: Francke.
- BOKOR József 1999. *Szóalaktan* = A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor, Budapest, 234–271.
- CONTI, Sara 2004–2006. *Compound Adjectives in English A descriptive approach to their morphology and functions* Doktorátus, Pizzai Egyetem
- DARNAY László 2004. *A szóalkotás módjai*. Magyar Grafika Budapest: Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület XLVIII. évf. 4. szám
- KÁROLY Sándor 1969. *Szóalkotás. A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek. A főnévi összetételek* = ÁNyT. VI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 271–328.
- KIEFER Ferenc 1998. *Az összetételek* = Kiefer Ferenc (szerk.): *Új magyar nyelvten. Osiris*, Budapest, 262–288.
- KIEFER Ferenc 2000. *A szóösszetétel* = Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvten* 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 519–567.
- LACZKÓ Krisztina 2000. *Az alaktan tárgya és alapkategóriái* = Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 37–50.

- LENGYEL Klára 2000. *A szóösszetétel* = Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 321–336.
- B. LŐRINCZY Éva 1961. *A szóösszetétel* = Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 421–458.
- MELCSUK, Igor 2006. (Мельчук И.А.) *Zero Sign in Morphology* = Melcsuk, Igor (2006). *Aspects of the Theory of Morphology* Berlin; New York : Mouton de Gruyter, 469–516.
- PETE István 1999. *A szó szerkezeti és derivációs elemzése*; MNyR 123. évf. 4. sz. 483–495.
- PETE István 2004. *Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban*. MNyR 128. évf. 3. szám: 326–339.
- RALLI, Angela 2003. *Morphology in Greek linguistics* = *Journal of Greek Linguistics* 4, John Benjamins Publishing Company, 77–129.
- ŠTEKAUER, Pavol 1996. *A Theory of Conversion in English*. Peter Lang, Frankfurt (Main)
- R. L. TRASK 1993. *A Dictionary Of Grammatical Terms In Linguistics*. New York: Routledge.
- N. V. VASILJEVA 1995. (Васильева Н. В. и др.) *Краткий словарь лингв. терминов* М. Рус. яз.
- VELCSOV Mártonné 1968. *Alaktan* = Rác (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 85–204. p.

Unmarked Compounds and Zero Morphemes

The study shows in outline unmarked subordination, basing it on grammars from the second half of the 20th century up to the present. The research endeavours to find an answer to the dilemma of whether there is always a zero morpheme under the cover of unmarkedness.

Keywords: compounds, subordination, unmarkedness, zero morpheme

Sági Varga Kinga

AZ IRODALOM RÖVID TÖRTÉNETE II. KÖTETÉNEK LEHETSÉGES OLVASATA

A possible reading of Az irodalom rövid története II.

Gintli Tibor – Schein Gábor: *Az irodalom rövid története II. A realizmustól máig.* – Pécs: Jelenkor Kiadó, 2008

1. AZ IRODALOMTÖRTÉNET MINT IRODALOMTUDOMÁNYI DISZCIPLÍNA

Az „irodalomtudomány: a közvetlenül vagy közvetetten a (művészi értelemben felfogott) irodalom vizsgálatára irányuló tudományok gyűjtőfogalma” (VIL 5. 1977: 360). Az irodalmi mű megközelítésének számos módszere és még több perspektívája lehetséges. Az alkotások „tudományos” vizsgálatát három diszciplína körében szokás tárgyalni: irodalomelmélet, irodalomkritika és irodalomtörténet (WELLEK–WARREN 1972: 56). Az irodalmi mű viszonyrendszerként való szemlélete a kutatások kezdeti fázisától elfogadott tény. Az irodalomtudomány különböző fejlődési fázisaiban azonban eltérő viszonyítási pontok mentén képzeltek el, ami hol az elmélet, hol a kritika, hol pedig a történeti folyamatként való értelmezéshez sodorta közelebb az irodalomkutatókat. Voltak kísérletek, amelyek a részterületek éles elszigetelődését célozták meg, ám a tapasztalatok azt bizonyították, hogy a különböző módszerek kölcsönös használata gyümölcsözőbb lehet a tudomány számára (WELLEK–WARREN 1972: 57).

Az irodalomtörténet-írás mikéntje, fontossága és jogosultsága az irodalomtudományban állandó polémia tárgya. A szigorúan a textus vizsgálatára irányuló, az elmélet „szinkrón” berkein belül gondolkodó irodalomkutatók kontextuális és diakrón volta miatt egyértelműen elutasítják az irodalomtörténet létjogosultságát. A pozitivista és idealista iskolák alkotási módszerei megfosztották az alkotásokat a hatás és a befogadás dimenzióitól, és ezáltal az olvasóközöniséget háttérbe szorították. Hans Robert Jauss, a 20. századi irodalomesztétika, pontosabban az olvasáseztétika egyik elméletalkotója rávilágít az irodalomtörténet-írás gyengéire, és ajánlatot tesz az irodalmi művek egy elfogadhatóbb megközelítési módjára és rendszerbe sorolására. *Az Irodalomtörténet mint az*

irodalomtudomány provokációja (JAUSS 1999) című tanulmányában olvashatjuk azt a megállapítást, hogy az irodalomtörténet hanyatlásának korában élünk. Az irodalomelméleti kritika a hagyományos irodalomtörténeteket csak látszólag sorolja a történetírás formái közé, ugyanis nem tartalmaznak esztétikai megalapozást. Nem tekinti történetinek a kronologikus besorolást és a műfajok szerinti besorolást sem, amely csupán arra hivatott, hogy az irodalmi tények magyarázatához a korszellemből és politikai eseményekből merítsen. Egy-egy irodalmi mű értéke nem az életrajzi és nem is a történelmi körülmények következménye. Az irodalmi mű elsősorban az olvasóhoz szól, aki ezáltal aktív részévé válik a recepció és interpretációs folyamatoknak. Az irodalomtörténet kommunikációs jellege feltételezi az író-mű-olvasó hármast, amelyből az olvasó történelemalkotó energiává válik. Jauss szerint tehát az irodalmi mű elképzelhetetlen lenne olvasójának aktív részvétele nélkül. Ezek szerint a recepcióesztétika lehetővé teszi a szövegek aktív befogadását, újfajta problémafelvetések lehetőségét, és ezáltal egyfajta tapasztalati háttérű folyamatosságba való beemelését. A szerző úgy látja, hogy az irodalom és történelem közötti szakadék csak akkor hidalható át, ha az irodalomtörténet felfedezi az irodalmi fejlődésben a társadalmi funkció fontosságát (a történelmi mellett), és kiszabadítja az emberi elmét a természet, a vallás és a társadalom kötöttségeiből. A diakronikus besorolást Jausshoz hasonlóan Takáts József is helyteleníti, és megállapítja, hogy az irodalomtörténetírás a „történet” kifejezés miatt téves értelmezésekhez vezethet: „...ha irodalomtörténettel foglalkozom, akkor beszélgetőpartnerem majdnem biztosan az elsőként említett értelemben érti: diakronikus sorral (például művek, szerzők vagy korszakok sorával), amely egészen a jelenig érhet” (TAKÁTS 2003: 733). Szerinte az irodalomtörténész feladata korántsem merül ki a jelenségek sorával, hanem „igyekszik fölépíteni az elsődleges kontextust a szövegek köré, arra tesz kísérletet, hogy újra hallhatóvá tegye az »implikációk döngicsélését«, legalább egy keveset belőlük, a sokféle szándék, hit, tevékenység és érzelem zaját, amely valaha a szöveget körbevette és érthetővé tette” (TAKÁTS 2001: 323).

Németh Zoltán a maszk-szituáció posztmodern irodalombeli jelenlétét vizsgálva, kitér az irodalomtörténet-írás rendeltetésére is: „Az irodalomtörténet-írás egyik talán legfontosabb feladata a szépirodalmi beszédmódok közötti különbségek láthatóvá tétele, s ezáltal az irodalmi folyamatok természetéből adódó változáskategóriák megragadása” (NÉMETH 2009). Három stratégia mentén lehetséges az egyes szövegek helyének meghatározása az irodalomtörténeti folyamatok rendszerében: „az ún. első posztmodern az imitáció, addig az ún. második posztmodern a szimuláció, az ún. harmadik posztmodern pedig a valóságra utaló, gyakran politikai, tranzitív stratégia által van jelen a maszkírában és -prózában” (NÉMETH 2009). Németh szemlélete a tematikaszzerű megközelítési módhoz áll közel, amely részint a Gintli–Schein-féle irodalomtörténet szer-

vezőelvére is reflektál. Mindebből következik, hogy az irodalomtörténet-írás nemcsak a múlt irodalmának tudományaként definiálható. Kutatási tevékenysége nem merül ki a múlt produktumainak tanulmányozásában, a közelmúltnak és a jelennek is teret kell biztosítania. Ennélfogva rendszerező tevékenységében nem kell törvényszerűen megállnia az utolsó lezárt korszak határánál, sőt „lényege nem a valahová való eljutás, hanem a folytonos működés, az érzékelés és értelmezés összjátéka” (GINTLI–SCHEIN 2008: 322).

2. AZ IRODALOM RÖVID TÖRTÉNETÉNEK IRODALOMTÖRTÉNET-ÉRTÉSI HORIZONTJA ÉS KRITIKAI ASPEKTUSA

2.1. A KÖTET FELÉPÍTÉSE

„[Ö]sszeállt egy új, kézikönyvszerű, eredeti és jól olvasható, az utolsó oldalakon erősen metaforizált nyelvű irodalomtörténeti áttekintés” (VÁRI 2008). Nyelvezetét, fogalmazását és gondolatmenetét tekintve valóban jól megkomponált és közérthető mű. Tartalomjegyzéke tükrözi a szerzők áttekinthetőségre való törekvését. A négy nagy fejezeten belül (*A 19. század második fele, A 20. század első fele, Az 1970 utáni évtizedek*) bemutatásra kerülnek az egyes korszakokat képviselő szerzők. Az első kettő és az utolsó fejezetben az elsődleges alfelosztás a műnemek (epika, líra, dráma) szerint történik (kivéve *A századközép irodalmában*, ahol a műnem a nemzeti irodalmaknak alárendelve jelenik meg), míg a másodlagos az egyes nemzeti irodalmak alapján érvényesül (értelemszerűen: kivétel *A századközép irodalma*), amelyeken belül pedig elkülönülnek a szerzők. *Az 1970 utáni évtizedek* című fejezet eltér az előzőektől, ugyanis témakörök mentén szerveződik, és nyelvezetét tekintve erős metaforizáltságot¹ mutat.

Az egyes fejezetekben lapszéli jegyzetek, pontosabban „kulcs-kifejezések” olvashatóak, amelyek mentén az egyes esszék felépülnek. A kiemelések még inkább megkönnyítik az olvasó dolgát, vázlatos térképet kap ezáltal a szerzők által felkínált perspektíváról.

2.2. IRODALOMTÖRTÉNET-ÉRTÉSI HORIZONT

„A könyv mint gesztus mégiscsak arra szavaz, ha láttatja, és el is mondja, hogy mind kevésbé van így, és tán sose volt, hogy valamilyen módon egysé-

¹ Az erős metaforizáltság, a Vári-féle (VÁRI 2008) indokok mellett, magyarázható még az utóbbi évek irodalmának metaforizált nyelvezetével is, vagy a kortárs irodalom irodalomtörténetben való elbeszéléséből adódó bizonytalanság is szerepet játszhat az irodalomtörténet nyelvezetének alakulásában.

gesnek és elbeszélhetőnek (sokféleképpen, de elbeszélhetőnek) láttassa az irodalmat, mint kulturális rendszert, amelynek van, de legalábbis lehet kitüntetett mondanivalója közös dolgainkról anélkül is, hogy prelegálna, tanítana vagy utat mutatna, a beszélgetés terepeként” (VÁRI 2008). Az irodalomtörténet-írásnak a lehetséges diskurzusok terepeként és metakommunikációs térként való értelmezése, az irodalomtörténet-írókat az „ezerbejáratú” (BARTHES 1997) irodalmi párbeszéd egyik résztvevőjévé avatja. Az irodalomtörténet kommunikációs jellegéből adódóan a szerző, mint az egyik lehetséges olvasó, szubjektív interpretációt hoz létre, ezáltal egy potenciális irodalomtörténeti fejlődésirányt jelöl ki. Jauss szerint fel kell ismerni a művek egykori és jelenkori értelmezése közötti különbségeket, ez tudatosíthatja a mű befogadásának történetét. Az irodalomban felmerülő összefüggéseket kortársi és későbbi olvasók irodalmi tapasztalatának elvárásai horizontja közvetíti. Minden pillanatnyi tapasztalathoz hozzájárul egy előzetes tudás (tapasztalat), amely lehetővé teszi az adott textusok egy korábbi kontextusban való olvashatóságát. Az irodalmi mű nem hermetikusan lezárt információsomag, hanem összefüggések és utalások szövevénye. Ilyen módon meghatározhatjuk egy-egy alkotás elvárásai horizontját. A valamikori szövegek lényegét azonban csak akkor lehet feltárni, ha az elvárásai horizontokat egymásba olvasztva tudjuk szemlélni, vagyis a szövegeket újra kell olvasni, aktuálisá kell tenni, és ezáltal egy új esztétikai tapasztalatot létrehozni.

„A régebbi irodalomtörténetek [...] tulajdonképpen nem is az irodalom, hanem az írók történetét tárgyalják. [...] Az újabb irodalomtörténetírók elsősorban nem az író érdekli, hanem maga az irodalom. [...] Nem az egyszeri [...] író-ember érdekli, hanem az a mélyebb, a mindennapi életbe át nem lépő személyiség, aki a művek mögött áll, az alkotó ember” (SZERB 1935: 8–9). A *Magyar irodalomtörténet* csakúgy, mint *A világirodalom története*, a szellemtörténeti² aspektusú irodalomtörténet-írás legnagyobb hatású művei. A Gintli–Schein-féle irodalomtörténet a szellemtörténeti irodalomtörténetek szerkezetében hasonlóságok mutathatóak ki. Egyik sem tartalmaz bibliográfiai utalást, vagy szövegközi és/vagy szövegvégi jegyzetet. Mindkét alkotás sajátossága az esszészerű írásmód. A szerzők hivatkozás nélkül próbálják a hatalmas mennyiségű ismeretanyagot szubjektív prizmájukon átengedni. Minden irodalominterpretáció magán hordozza a szubjektivitás tulajdonságát, fokozottan igaz ez abban az esetben, ha a bibliográfia teljes elhagyása jelenik meg. Ezáltal egy adott perspektívát tükröz, és nem túlzás állítani, hogy „zárt” információcsomaggá teszi a szöveget, megszünteti az „ezerbejáratúságát”. Nemcsak az irodalomtörténeti textusokat, hanem az

² „Az eszme- és stílustörténetet és azt az előkészítést a megértő intuícióra, melyet az eszmék és formák mivoltának az ismerete ad, nevezi az irodalomtudomány együttvéve szellemtörténetnek” (SZERB 1935: 11).

alapanyagként szolgáló irodalmi alkotásokat is béklyóba köti. Azáltal, hogy saját recepciójával és interpretációjával szeretne a meglévő kánonból kitörni, újabb kánonalkotó gépezetté válik. A bibliográfiai utalások biztosítanak az olvasó számára a kitekintés lehetőségét, és egy újabb megközelítési lehetőségnek nyitnának teret. Mindemellett az egyes részekre vonatkozó szakirodalom a szerzők gondolkodásának irányát is reprezentálná. Az utalások hiányától eltekintve, felfedezhetőek a szerzői szempontokat alátámasztó elméleti tanulmányok nyomai, és hihetetlen nagy mennyiségű ismeretanyagot közöl. A Gintli–Schein-féle kötet ugyanannyira tekinthető irodalomtörténetnek, mint recepciótörténetnek, amely kortársi és mai befogadásról ad képet. És ez az a pont, ahol a Szerb-féle irodalomtörténetek és *Az irodalom rövid története* között tátongó szakadék felismerhető. A Szerb Antal által felállított eszme- és stílustörténet meghatározó mérföldkő a magyar nyelvű irodalomtörténet-írásban, és az irodalom társadalmi jelenségként való megközelítéséből adódóan az irodalomtörténet-írás is társadalmi színezetet kap. A Gintli–Schein-féle irodalomtörténet erős elméleti vonulatot interpretál, valamint a műalkotások recepciómetszeteit jeleníti meg, és nem az „író-ember érdekli”, nem is „az a mélyebb, a mindennapi életbe át nem lépő személyiség, aki a művek mögött áll, az alkotó ember” (SZERB 1935: 8–9).

2.3. KRITIKAI ASPEKTUS

Szerb Antal szerint „új irodalomtörténetnek sokkal inkább kritikus és kételkedő attitűdöt kell felöltenie, semmint azelőtt” (SZERB 1935: 15). *Az irodalom rövid története* nem tartalmaz semmiféle bevezetést, és a kötet szempontrendszeréről sem kapunk semmilyen összefoglalást. Az említett idézet azonban ugyanúgy reprezentálná a Gintli–Schein-féle irodalomtörténet szempontjait, ahogyan Szerbét is teszi. A kötet lerombolja a nagy kultuszokat. Ady Endre, Babits Mihály és a többi nagy irodalmi hős már nemcsak az irodalmi kultusz tárgyai, mára a kultuszromboló törekvések fókuszpontjává váltak. „Az Ady-kultusz korszaka után az utóbbi két évtizedben az olvasói érdeklődés jelentős csökkenése tapasztalható” (GINTLI–SCHEIN 2008: 359). Költészete nincs túlstylizálva, és inkább a költemények befogadásának történetét vizsgálja. A „divatossá vált” megközelítési perspektívák súlypontjának önkényes áthelyezése, így a szerzői szólam szűrőjén átengedett új interpretáció jön létre, mint pl. amikor „a korai, kísérletező Babitsot (tünteti ki) a kultúrkonzervatív Babitscsal szemben” (VÁRI 2008). Viszont, meglepő módon, olyan szerzőkről beszél hosszú oldalakon keresztül, akik az irodalmi köztudatban, a kultivált szerzők mellett jóval kisebb helyet vívtak ki maguknak. „Illyés Gyula [...] poétikai és társadalmi szemléletének, illetve konkrét helyzetekben tanúsított magatartásának elemzése nélkül az egész korszak csak töredékesen érthető. Még akkor is így van ez,

hogya hatásának kortársi és mai megítélése között óriási távolságot érzékelhetünk” (GINTLI–SCHEIN 2008: 542).

„[A] könyv (a szöveg) piknik, melyhez a szerző hozza a szavakat, az olvasó a jelentést” (RADNÓTI 2000: 48). A szerzőpáros mint olvasó és mint interpretátor, részint a kritikai olvasás (és írás) vizeire evez. „Egyetlen korszak kritikai alaphangja sem vész el a következőkben, hanem módosulva és megújulva megőrződik a kritikai lehetőségek repertoárjában, s egyetlen korszak sincs, amelyben ne volnának nyomai a többinek” (RADNÓTI 2000: 10). *Az irodalom rövid története* felhasználja a kritikairás termékeit (receptiómetszeteket), és döntően e metszetek szubjektív besorolása vagy elmozdítása figyelhető meg. „A kritika nem függetleníthető az időtől, egy adott kor jelenbeli történetisége hatja át, s az irodalomtörténet mi más lehetne, mint műértékelés, a múltban keletkezett mű jelenbeli olvasata. Történetiség és kortársi értékelés nem játszható ki egymás ellen, mert bármennyi erőfeszítést teszünk is annak érdekében, hogy a múltat a maga saját szellemében élesszük újjá, visszatekintő tudatunkat a jelen táplálja, tapasztalatainkat és ismereteinket a jelenből merítjük” (A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1945–1975 I. 1981: 29). Az irodalomtörténésznek megadatik az a lehetőség, hogy „visszautazzon” a múltba, és a már meglévő ismereteket átértékelje korának mércéje szerint, míg a kritika a jelen lévő műalkotásokkal folytat diskurzust. A szerzők a kötet utolsó oldalain mindinkább közelednek a kritika műfaja felé, amikor lezáratlan opusokról, kortárs irodalomról beszélnek, ugyanis ezek irodalomtörténeti folyamatba való beillesztése, értelemszerűen, még nem lehetséges. Az irodalomtörténet és kritika tárgyában, módszereiben különbözik egymástól, ám alapelveiben mégis hasonlóságot mutat. A két műfaj kiegészíti egymást, és egymástól való függésben léteznek.

A kritika nemcsak az esztétikai és a rajtuk kívül eső értékek hatását vizsgálhatja, hanem „maga is törekedhet arra, hogy önálló műalkotás legyen”. Az irodalom- és a receptiótörténetként is szemlélhető Gintli–Schein-féle kötet is olvasható autonóm alkotásként. Ezt a lehetőséget támasztja alá az a tény is, hogy nincsenek hivatkozások és bibliográfiai utalások, így mindenféle kitekintés nélkül, önmagában olvasható. *Az irodalom rövid történetében* „nem is egy történet mondatik el [...] hanem – erőteljesen sematizálva is – legalább kettő” (VÁRI 2008). Érdeemes kitérni arra, hogy miként manifesztálódnak a megszólaló szövegek, és hogyan jön létre közöttük az olvashatóságot biztosító összhang. „Az egyik történet a modernizmust – jellegzetesen modernista öntudattal – a hagyománytól való kísérletező eloldódás karneváljának, ünnepének tekinti, [...] »napjaink olvasóját« úgy emlegeti, mint a végső esztétikai instanciát, aki ítélt él és holt szerzők és műveik felett, kit jobb, kit pedig bal oldalára állítva. [...] A másik hang a modernitást a felvilágosodás tervezetéről, az integer személyiségről, a történelemről, a haladásról, a kultúráról, mint egységes és a dolgok

megbeszélhetőségének közegét biztosító folyamatról, az észhasználatról, az emberről szóló nagyelbeszélések illúzióival való leszámolás folyamatának tekinti a tárgyalt kultúrkorszakot, legfontosabb metaforája a könyvben az »otthonatlanság« (VÁRI 2008). Az egyik szöveg esetében poétikatörténeti perspektívának lehetünk tanúi, míg a másik a kulturális törések utáni újrendeződések, poétikai-szemléleti alakulások interpretációjára épít. Az elbeszélői hangokat alapvető poétikai érdeklődésük és bizonyos fokú folyamatlátásuk (és láttatásuk) mégis időnként átfedésbe hozza, biztosítva ezzel az olvashatóság és érthetőség egységét. A két szöveg az egyes szerzői világok alakulásában is, nemkülönben a kötet egészének felépítésében is megszólal.

2.4. A KÖTET KRITIKUS PERSPEKTÍVÁBÓL

A sokak által vitatott kérdés itt is felmerül: vajon az irodalomtörténetnek meg kell-e állnia a jelen kapujában? Az irodalomtörténeti szintézis szempontjából fontosnak tartják az idő távolságát, „mert az eltelt idő – úgymond – elvégzi a mérlegelést, rostálást, összevetést munkáját, azt az értékkiválasztást, a fontos és a lényegtelen megkülönböztetésének munkáját, amely nélkül elképzelhetetlen irodalomtörténeti összefoglalás” (A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1945–1975 1. 1981: 26). Mások szerint, a pályák lezáratlansága miatt kell az irodalomtörténeteknek elhatárolódniuk a jelen tanulmányozásától, mert „a jövőben még alakuló életművek egykönnyen rácsáfolhatnak a bármily hitelesnek tetsző korábbi ítéletre” (A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1945–1975 1. 1981: 26). A Gintli–Schein páros nem áll meg a múltban, hanem reflektál a kortárs magyar irodalom néhány életművére is. Az említett nehézség azonban, miszerint a lezáratlan életpályák interpretációja hiányos lehet, náluk is kiütözik. Közölnek nagyon friss adatokat (is), de a jelen felé közeledve a szerzői opusok egyre rövidebbek lesznek, sőt egyenesen hiányosak. Mivel nem célom a teljes irodalomtörténet bemutatása, ezért csupán egy általam kiválasztott írói életműre térnek ki. A Rakovszky Zsuzsa-i életműről szóló (mindössze egy oldal), a költő(nő) költészetét nagyvonalakban tekinti át. Ír a vélhető elődökről, a megjelent kötetekről, motivációkról, a lírai énről stb. A 2002-ben megjelent művéről (*A kígyó árnyéka*) azonban csupán ennyit olvashatunk: „*A kígyó árnyéka* (2002), e 17. századi fiktív női emlékirat, drámai mozzanataik háttérbe szorításával és narratív jellegük alaptényezővé avatásával terjeszti ki a korábbi versek tapasztalatait” (GINTLI–SCHEIN 2008: 704). *A hullócsillag évéről*, amely még az irodalomtörténet megjelenése előtt napvilágot látott, szó sem esik. Ez magyarázható a két mű között lévő kis időintervallummal, de a 2002-es nagy sikerű regény már jelentős recepcióirodalommal rendelkezett az irodalomtörténet megjelenése idejére, mégsem vált az irodalomtörténet szerves részévé.

A Rakovszky-opushoz szorosan hozzátartozik egy szélesebb körű probléma, a feminista szemléletek megtárgyalásának a hiányossága. A feminista irodalomkritika rendkívül sok vitát kiváltó terület, amellyel szemben erős ellenállás és támadás érzékelhető. A probléma forrását egyrészt azzal magyarázzák, hogy a feminizmust a 19. századi női mozgalmakhoz hasonlítják, másrészt elrejtőznek a valóság elől azáltal, hogy nem vesznek tudomást a társadalom maszkulin beállítottságáról, harmadrészt pedig nem gondolkodnak el az alapvető kulturális másságon. Ennek ellenére, még ha Magyarországon a diskurzus jóval később vált is az irodalmi kutatások tárgyává, nincs megmagyarázva az elhallgatása. *Az irodalom rövid története* mindössze három magyar női szerzőt tart arra méltónak, hogy életművét (részben) tárgyalja. Az első Nemes Nagy Ágnes, akit a századközép irodalmán belüli líra ismeretelméleti-létfilozófiai érdekelttségű költészet képviselőjeként tárgyal. Az ő esetében természetesen téves lenne a feminista diskurzus (esetleges) lehetőségét említeni, de Rakovszky Zsuzsánál és Tóth Krisztinánál már elengedhetetlennek tűnik.

Az irodalomtörténet nem különít el kisebbségi irodalmat, ami nem baj. Az azonban, hogy a kisebbségi területekre szorult magyar alkotóknak igen kicsiny tér jut, hiányossá teszi a magyar irodalom értését és értékelését. A vajdaságiak közül néhányan említésre kerülnek, de jelentősen kisebb mértékben, mint magyarországi társaik. Magyarázható ez a szerzők általi „dekanonizált kánonnal”, vagyis a meglévő kánonokból való kitöréssel létrejövő új kánonnal. Nem beszélnek kisebbségi irodalomról, így arra sem nyílik lehetőség, hogy az esetleges geokulturális megközelítéssel közelebb kerülhessenek a határokon túli szerzők opusának recepciójához, így ezek kisebb szerepet kapnak. „Az irodalombíróknak olyan térben kell mozognia, melyet – ha meg nem is határoznak, de mindenesetre – erőteljesen befolyásolnak saját, hazai kultúránk adottságai: az adott közönséggel, az adott többi kritikával, az adott jelenkori magyar irodalommal kell beszélgetnie” (RADNÓTI 2000: 38).

„Szerb Antal ma is népszerű, de sok szempontból idejétmúlt vállalkozása óta a magyar és világirodalom történetének első népszerű, tömör és közérthető összefoglalása, amelynek minden művelt ember könyvespolcán ott kell lennie” (GINTLI–SCHEIN 2008). Ott kell-e lennie? Az olvasónak szuverén joga, hogy könyvespolcára helyezi vagy sem. A „művelt ember”-nek, aki széles körű ismeretanyagban gondolkodik, annak valóban elegendő (sőt!) a hatalmas mennyiségű információ gyűjteménye, a Gintli–Schein-féle irodalomtörténet. Annak azonban, aki az irodalom berkein belül mélyebb betekintést kíván szerezni, érdemes kritikus szemmel szemlélnie a kötetet, és az egyes részeknek alaposan utánajárni.

„Az e törésponton, ezen a határon zajló, önmagával folytatott vitája a könyvnek az, ami egyáltalán lehetővé tette, hogy megszülessék, ez tette elgondolha-

tóvá valamiféle elbeszélhetőség és megoszthatóság lehetőségét, és nem csak a szerzők szimpatikus, mérlegelő, valamifajta végső bizonyosság nevében kánont romboló és építő agresszivitással szemben bizalmatlan attitűdje mondatja azt velük az elemzés zárómondatában, hogy [...] [a]nnyit talán valóban remélhetünk, hogy utolsó szó nem létezik” (VÁRI 2008).

IRODALOM

- BÉLÁDI Miklós 1981. (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975 I.* Budapest
- JAUSS, H. R. 1980. Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. = *Helikon*, 1–2. 8–39.
- KIRÁLY István 1977. (szerk.): *Világirodalmi lexikon 5.* Budapest
- NÉMETH Zoltán 2009. Szerzői név és maszk a magyar posztmodern irodalomban. = *Alföld*, 9. (<http://www.alfoldfolyoirat.hu/?q=node/200>)
- RADNÓTI Sándor 2000. *A piknik.* Budapest
- SZERB Antal 1935. *Magyar irodalomtörténet.* Budapest
- TAKÁTS József 2001. Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett = *Itk*, 316–324.
- TAKÁTS József 2003. Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről = *Itk*, 729–741.
- VÁRI György 2008. Elbeszélhető-e = *Élet és Irodalom* 7. (<http://www.es.hu/index.php?view=doc;18922>)
- WELLEK, René – WARREN, Austin 1972. *Az irodalom elmélete.* Budapest

Janovics Mária

THE FIRST INTERNATIONAL CONFERENCE ON DISCOURSE, CULTURE AND REPRESENTATION

A csíkszeredai Erdélyi Magyar Tudományegyetem (Sapientia University Humanities Department) szervezésében 2010. április 23-án és 24-én lezajlott a kulturális diskurzusokat, irodalmi/művészeti reprezentációkat (The First International Conference on Discourse, Culture and Representation) tárgyaló első nemzetközi konferencia. A tanszék első angol konferenciájának résztvevőit AJTONY ZSUZSA köszöntötte angol nyelven, majd a kétnyelvű, magyar–román bevezetőt TAPODI ZSUZSA mondta el. A konferencia célja a tágabb tudományos közönség megszólítása, valamint a feldolgozott témakörben elvégzett kutatások eredményeinek bemutatása volt. A közzétett munkák értéke abban nyilvánult meg, hogy a kutatók építő párbeszédet, tudományos diskurzusokat folytathattak. Az interkulturalitás, szociológia, pszichológia, imagológia, filozófia tárgyköréit érintő kérdések lehetőséget adtak a székelyföldi, vajdasági, magyarországi, olaszországi diskurzusokat tárgyalók önidentitásának értékelésére az irodalmi és nyelvészeti szekciókban működő konferencia keretében.

Az irodalmi és nyelvészeti szekcióban működő tanácskozást a plenáris előadások keretezték. A budapesti ELTE Angol és Amerikai Tanulmányok intézetének (Institute of English and American Studies) tanárát, KÖVECSES ZOLTÁNT LACKÓ TIBOR, a debreceni Angol Nyelvészeti Tanszék (Department of English Linguistics) tanára köszöntötte. Kövecses Zoltán Metafora és kultúra (Metaphor and culture) címmel tartott előadása e két fogalom közötti kapcsolatot vizsgálta. Mint megállapította, a metafora nem csupán a választékos nyelv eszköze, hanem kognitív megnyilvánulás, melyben a nemzeti karakterisztikum, kultúra és egyéniség nyilvánul meg. Az előadás a Lakoff és Johnson által megnevezett fogadalmi metaforából (conceptual metaphor) indult ki, mely felvetette a kérdést, vajon vannak-e univerzális fogalmi metaforák, melyek a kultúrától függetlenek. Milyen kulturális dimenziókban jönnek létre a metaforák variációi? A vizsgálódás a metafora jelentőségének hangsúlyozásával zárult, a képes beszéd kellő módszerességgel kidolgozott elmélete elősegíti a mindennapi beszéd és a költői nyelv megértését. A következő plenáris előadó BERTHA CSILLA, a debreceni Angol és Amerikai Tanulmányok intézetének (Institute of English and American Studies) tanára volt. Témáját a „künstlerdrámá”-ban megnyilvánuló

művészetek bemutatása, illetve szó, kép, zene a kortárs ír művekben (Interart Representation in Künstlerdrama. Word, Image, Music in Contemporary Irish Plays) alkotta. Összehasonlító munkákat végzett az ír, illetve a magyar, valamint az erdélyi magyar irodalom között. Három kortárs művész hatását, szerepét, művészetének formáját, megnyilvánulását elemezte. DONALD E. MORSE az Oacklandi Egyetem Debrecenben élő, az Angol és Amerikai Tanulmányok Intézetében (Institute of English and American Studies) működő tanára Rakétaként a magasban, fadarabként lent. A kelta tigris emelkedése és örökök hagyása (Up like a Rocket, Down like a Stick. The Rise and Demise of the Celtic Tiger) címmel tartott előadást. Az ír kultúrát a szociológiai megnyilvánulásokkal párhuzamban vizsgálta.

FIELDNER JUDIT A Bódy Gábor Hamletjében megnyilvánuló tudatosság (Representation of Consciousness in Gbor Body's Hamlet) című előadása a magyar Bódy Gábor kísérleti rendező Hamlet című művének filmes feldolgozását tárgyalta. Elméleti kérdésekből kiindulva a drámai szöveg és reprezentációja közötti kapcsolatot vizsgálta. A mű televíziós változatának esztétikai élményt nyújtó keretein belül a multimedialitás jellegzetességeire is kitért, összevetve a színházi és a moziélményt, továbbá a tradíció és az újítás, a korai színház emblematikus karaktere és a posztmodern kísérleti színpad közötti dialógust.

PROHÁSZKA RÁD BORÓKA előadásának címe: Az erőszak kultúrájának drámai reprezentációja Sam Sephard *A kései Henry Moss* című művében (Dramatic Representation of a Culture of Violence in Sam Sephard's The Late Henry Moss). A tanulmányban a következő kulcsszavak nyújtották a fő tájékozódási pontokat: Sam Spehard, kultúra, erőszak, elválasztódás, rituálé, megkettőződés. A munka célja a családtagok, az apa, illetve történetének újramesélése és a család múltjának felidézése a személyiség, kulturális trauma szempontjából. A történetmondás, a szerepjáték, az újrafelidezés, a visszahatás a múltat és a traumatikus eseményeket keretezi.

ÚJHÁZI ZSUZSANNÁNAK A balladai diskurzus kettőssége. Coventry Patmore *A favágó lánya* (Ambiguity in Ballad Discourse. Coventry Patmore: The Woodmans Daughter) című előadása a szövegből, a balladából eredő bizonytalanságot, kétértelműséget, kettősséget elemezte, majd a szöveg lexikai, grammatikai, szintetikus és szemantikus szintjeire kitérve a ballada műfajának struktúrájáról értekezett, figyelembe véve a történet és arról való gondolkodás közötti különbségeket, az események narrációjának homályosságát.

MIHÁLY VILMA-IRÉN Joseph Conrad: *Heart of Darkness* – *A sötétség szíve* és Joseph Rot: *Das Falsche Gewicht* című művek összehasonlítása (Going Native – A Comparative Study Based on Joseph Conrad Heart of Darkness and Joseph Roth Das falsche Gewicht) címmel tartott előadást. Mint a címből is kiderül, a tanulmány célja annak a két munkának az összehasonlítása, mely a gyarmatok-

ban élő európai emberek félelmét, kultúráját tárgyalja a degeneráció, megsemmisülés és a beszennyezettség fogalmával összefüggésben.

NORBERT BUCHHOLZ *Identitás és emlékezet* Jurek Becker műveiben (*Identity and Reminiscence in Works of Jurek Becker*) című munkája e keletnémet, lengyel–zsidó származású esszéíró elidegenülési élményét elemzi, az önreprezentációt mint megértést vizsgálva mutat rá az emlékezés problémájára a narráció mentén. A láthatatlan város és az én zsidóságom története című regény analízise a következő pontokat foglalja magában: a túlélés és az írás, mint fikció kapcsolata, az emlékezés, mint mások által elmondott történet, egyes emlékek hiánya a múltból, mely a holokauszti személyes traumának tulajdonítható. Az előadás egyik fő kérdése: lehet-e a saját történetünket a mások által elmondott történetből rekonstruálni?

A konferencia következő előadása a *Nyelv és Identitás* Juhász Erzsébet *Határregényében* (*Language and Identity in Erzsébet Juhász's Border Novel*) BENCE ERIKA – JANOVICS MÁRIA tanulmánya a határ-jelenségek műfajkonstruáló sajátosságaira fókuszál. A kispikái alakzatokból, anekdotából, rövid történetekből felépülő *Határregény* útirajzként és családregeként is olvasható. Ebben a kontextusban a határ politikai, kulturális és nyelvi elválasztottságot jelent. A nyelv, mely meghatározó erő, veszteséggént és gazdagsággént is megjelenik. A tanulmány Juhász Erzsébet *Határregényét* mint a vajdasági magyar irodalom sajátos műfajkonstrukcióját vizsgálja, hiszen történelmi határregény, úti élmény-, Trianon- és Monarchia-regény.

A délutáni ülészakot PINTÉR MÁRTA kezdte meg *A nyelvi identitás kérdése – A protestantizmus nemzeti ideológiája a kései 19. század Írországaiban* (*Questions of Linguistic Identity-Protestant Versions of National Ideology in Late 19th Century Ireland*) című előadásával, melyet a nemzet, nemzetiség, kultúra, nyelv, szuverenitás kulcsszavak fémjeleznek. Az észak-írországi közösségek, a vallási és etnikai sokféleséget felölelő kollektív identitás konstrukcióját vizsgálta a katolicizmus, a protestantizmus és a nemzeti-nyelvi hovatartozás nézőpontjából. Mint kitűnt, az ír nemzetiség vezető értelmisége, vagyis a protestánsok a 19/20. század fordulóján mind gyakrabban vetették fel a nemzeti identitás kérdését, tekintve, hogy Írország a középkor óta politikai és gazdasági gyarmata volt Britanniának, következésképp elvesztek a nemzeti tradíciók és kihunytt az ősi nyelv. E folyamat visszafordítását, az ír nemzet újradefiniálását és dekolonizációját szorgalmazták azzal a céllal, hogy egy független ír identitás alapjait fektessék le.

Ezt követően VRAUKÓ TAMÁS *Narratív asszimiláció és integráció* (*Narrative-Assimilation or Integration*) címmel tartott előadása megkísérelte felvázolni az asszimilációs narratív kifejezést, hogy demonstrálja a kisebbségi szerzők irodalmát. A téma felvetette az integrálódás és asszimilálódás fogalmának értelmét,

használatát, megvalósulását. Mindezt amerikai kisebbségi spanyol szerzők regényeinek elemzésével illusztrálta a szerző.

VALLASEK JÚLIA munkájának címe Egy különleges szerző hangja és a valóság kifejeződése Jane Austen műveiben (*The Voice of the Particular Authorship and Reflections of Reality in Jane Austen's Correspondence*). Az esszé a Jane Austen összegyűjtött leveleiből tükröződő szerepeket vizsgálja, kitérve prózájának és leveleinek stilisztikai és tárgyyszerű különbségeire és hasonlóságaira. Az elemzett, többnyire családtagoknak címzett levelek tükrözik Anglia mindennapjainak valóságát, mintegy háttérül Austen ismert regényeinek.

SÁNDOR KATALIN Képek csendjében megszólaló költemények (*Poems Speaking the Silence of Pictures*) című munkája a williemi *Pictures from Breughel* újraolvasását tárgyalja, rákérdezve a kép csendjének verbális reprezentációjára, interpretációjára. A vizsgálat a következő kérdéseket tárgyalja: Vajon az interpretáció tükrözi-e a képzelet és a metafora alkotta szándékot, és verbális ikonná válhat-e egy képi szövegben?

A magasztosság kifejeződése a kortárs művészetekben (*The Sublime in Contemporary Arts*) címmel tartott előadás TILLMANN A. JÓZSEF nevéhez fűződik. A fenséges, a fennkölt, avagy a magasztos kategóriáit újrafogalmazva jut el a Star Wars generáció élménycategóriájának vizsgálatához. E nemzedék metafizikai élménye mára inkább fizikaivá vált, s a fennköltség legmagasabb fokát a mozi képének kifejeződésében látja.

A második napon DONALD E. MORSE plenáris előadását ROMULUS BUCUR Nyelvi devianciák (*From Thoughtcrime to Language Police*) címmel tartott előadása követte, mely összehasonlító módszerrel vizsgálta Orwell *1984*, Victor Klemperer *The Language of the Third Reich*, Françoise Tom *The Wooden Tongue*, Diane Ravitch *The Language Police* című műveit. A nyelvi megnyilvánulások mögött megjelenő disztópiát értelmezte, pl. a nő-férfi, kisebbség-többség narratíváiban megjelenő ellentétet.

A nemiségeknek a médiában való megjelenése és ábrázolása (*Representation of Gender in the Media*) címmel LÁSZLÓ LILLA értekezett. Aláhúzta, hogy a „nem”, nemiség mint megegyezésen alapuló kifejezés csupán társadalmi megkülönböztetés eredménye, mivel a „nem” nem velünk született, hanem egyfajta megalkotottság, konstrukció eredménye. Mindezt Simone de Beauvoir idézve erősítette meg: „A nő nem nőnek születik, hanem azzá válik.” Ezért minden kultúra saját nézeteket termel a nemiséggel kapcsolatban. A jelenséggel foglalkozó tárgy interdiszciplináris tudomány, mely magában foglalja az irodalomelméletet, drámát, antropológiát, filmesztétikát, szociológiát, pszichológiát. Az előadás célja bemutatni a nemiségnek a médiában, reklámokban, mozikban történő megjelenését, kezelését. Az amerikai mozi már megalkotott, sztereotipikus nemeket mutat be, mintegy előlegezve a következő generáció képét.

A diskurzust BALÓ ROZÁLIA KLÁRA folytatta a Megalkotott státusszimbólumok (Organizational Discourses as Status Symbols) című érdekes kérdéseket felvető előadásával. A bemutató egy szék asztalra helyezésével kezdődött, közben a résztvevőknek egy papírra fel kellett írniuk a CHAIR szóról eszükbe jutó kifejezéseket. Az előadás ugyanis azt vizsgálja, hogy szervezett kultúránk milyen látható és láthatatlan aspektusokat, értékeket hoz interakcióba egymással. A szék, mint CHAIR, a kormányzóra, a felsőbbrendűre utal, mindennek a szerző ősi, mitologikus keretet adott, valamint a „szék” és Dionüszosz, Athéné, Zeusz kapcsolatának célorientált, ősi társadalomképét vetette fel. A társadalom alapja az értékek, viselkedés, szocializáció, lehetőség, változás, tudat, környezet mentén alakul ki, tehát különböző kultúrák különböző viselkedési mintákat eredményeznek. A CHAIR, amely vezető szereppel bír, termeli a mintát, az értékeket, ezekhez a jéghegy metaforáját kapcsolta az előadó.

Jelekkel, apokaliptikus tanokkal foglalkozott HUBBES LÁSZLÓ ATTILA Az idők jelei – A magyar internetes oldalak szemiotikus vizsgálata (Signs of Times – A Semiotic Content Analysis of Visual Apocalyptic Rhetoric on Hungarian Conspiracist Websites) című előadása, melynek kulcsszavai a következők: apokaliptikus ikonográfia, alternatív történelmiség, xenophobia, internet. Az előadás a társadalom vallási, politikai, nemzeti félelmét, aggodalmát vizsgálva vetette fel az ősi Jó és Gonosz ellentétét. Az irracionális erőkbe vetett hit mára már veszített erejéből, bár szimbólumok és jelek segítségével újjáéledtek az ősi, szakrális történetek, városi legendák modern narratíváikban. Ehhez hozzájárultak az interneten megjelenő oldalak, virtuális közösségek. Számtalan vallási, etnopolitikai csoport tűnt fel sajátos, szimbolikus ikonográfiával, ezekről is adott képet az előadó.

A következő két előadás az internetes oldalak társadalmi szerepével foglalkozott. GERGELY ORSOLYA a Virtuális én. Az identitás új képe – konstrukció és nyelvhasználat (The Virtual Me. A new Way and Practice of Identity-Construction and language Use) címmel azt fejtegette, hogy az új architektúra új viselkedési mintát, cyber-identitást követel, melynek két fontos jellemzője van: anonimitás és valós karakter. A csíkszeredai lakosságnak az internethez való hozzáállását vizsgálva a szociológiai kutatáson alapuló munka 1327 IWIW felhasználót hasonlított össze, az adatokból felvázolható a lakosság önmagáról alkotott képe, kapcsolatának száma, az információk jellege. Az előadó a képeket és megnevezését nyelvtanilag, terjedelmileg, a benne rejlő szándék szerint elemezte.

A hármas szerzői csoport, KÓSA ISTVÁN, HUBBES LÁSZLÓ ATTILA, ZSIGMOND CSILLA Ambrus Attila, a magyar Robin Hood IWIW profiljainak összehasonlítása címmel (A comparative Analysis of the IWIW Profiles of Attila Ambrus, The Hungarian Robin Hood) mutatta be kutatását. Az előadó a három weboldalon megjelenő Ambrus-profil és az ehhez írt véleményeket vetették össze. A válaszok interpretálásához és elemzéséhez Barth szemiotikaelméletét használták, a

vélemények szemantikai pragmatikai elemzését Austin-Searle elméletével támasztották alá.

A nyelvészeti szekció előadói az irodalmi szekcióval párhuzamosan tették közzé munkáikat. SZELID VERONIKA a következő címmel tartott előadást: A szerelem virágai – A déli csángók népdalainak kognitív nyelvészeti vizsgálata (Flowers of love – Cognitive linguistic analysis of Southern Csango folksongs). A Lakoff-, Kövecses-, Yu-elméletet követő tanulmány célja a Kárpátokban élő, legősibb magyar dialektust beszélő népcsoport dalaiban megjelenő szerelemfogalmának és róla való gondolkodásuknak elemzése, míg DÁVID GYULA Kultúra, nyelv és idiómák (Culture, Language and Idiomaticity) című tanulmánya az idiomatikus kifejezések, metaforák és metonimiák megértéséről, használatáról és tanításáról érkezett.

AJTONY ZSUZSA Humor, verbális ironia és identitás John Bull művében (Humour and Verbal Irony as Identity and Solidarity Shaping Devices in Shaws John Bull's Other Island) címmel tartott előadása a különböző etnikai karakterisztikumokat figyelembe véve az angol és ír közegben történő beszélgetéseket, viselkedési mintákat értelmezte.

LACZKÓ TIBOR és RÁKOSI GYÖRGY előadása a következő címet viselte: Az angol és magyar nyelv diskurzív funkcióbeli vizsgálata (On the Representation of Discourse Functions: Focus in English and Hungarian). A szerzőpáros az angol és a magyar nyelv közti alapvető különbségeket emelte ki. Munkájuk kulcsszavai a következők: funkcionális struktúra, fókusz, angol, magyar, lexikális-funkcionális grammatika.

KÉMENES ÁRPÁD előadott tanulmányának címe: A kihagyás, ellipsis grammatikai szerepe az angolban (Grammatical and Discourse Conditions on Ellipsis in English). Munkája azon mondatokat veti górcső alá, amelyekből egy rész, nyelvtani egység hiányzik, vagyis elliptikus mondatoknak tulajdoníthatók.

MADA STANCA Romániai munkahelyek nyelvének diskurzusa (The Discourse in some Romanian Workplace Cultures) címmel tartotta meg előadását. Az új, írott és beszélt nyelvben is megjelenő nyelvi változásokat vizsgálta. Romániai munkahelyek kontextusának tükrében elemezte a nyelvi attitűdöket.

SZERENCSI KATALIN értekezésének címe: A nyelvi kreativitás szükségessége az idegen nyelv tanulásában (The need for Linguistic Creativity in Foreign Language Classrooms). Az előadás a nyelvi kreativitás, verbális humor fejlesztését pszichológiai és kognitív aspektusból vizsgálta. Felvázolta a nyelvről való gondolkodás és tudás szerepét, amely elősegíti a lexikai és grammatikai egységek megértését.

DÉGI ZSUZSANNA A nyelvi tudatosság hatása az idegen nyelvet tanulókra (Effects on the Linguistic Awareness of Foreign Language Learners) című előadása a többnyelvűség és nyelvtanítás kérdése köré szerveződött. Munkája rávilágított a több nyelvet beszélők kompetenciájára és viselkedésére. A tanul-

mány választ keresett arra, vajon a tanár nyelvi megnyilvánulása hatással van-e a tanulók nyelvi hozzáállására. Dégi Zsuzsanna kutatásainak eredménye arra a tényre mutatott rá, hogy a tanárnak a nyelvhez való hozzáállása nagymértékben befolyásolja a tanulók nyelvhasználatát.

Tematikus struktúra mint a szöveg dimenziója (Thematic Structure as a Dimension of Textuality) címmel tartotta meg előadását DANIELA IONESCU, a szöveg és a belőle épülő információk struktúráját vizsgálta. A következő kulcsszavak alkotják munkája gerincét: textualitás, tematikus struktúra, koherencia.

Ezt követően hallgathattuk meg ELENA BUJA Egy újságcikk diskurzív elemzése (The Discourse Analysis of a Newspaper Article) címmel előadott tanulmányát. Az előadás az író és az olvasó közötti interakció kérdését járta körül, a kísérletet pedig egy romániai újságcikk segítségével támasztotta alá. Widdowson elméletét alkalmazva vizsgálta a szövegben intencionált mondanivaló és olvasó közötti kommunikációt.

TANKÓ ENIKŐ előadásának címe: A magyar anyanyelvűek angol passzívum-használata (Facing in the Acquisition of the English Passive by L1 Speakers of Hungarian). A szerző vizsgálat alá vetette, miért nehéz a magyar gyermekeknek az angol nyelvben használatos passzívumok alkalmazása. Mivel ez a nyelvtani egység teljesen különbözik a magyartól, a tanulók nehezen, vagy egyáltalán nem használják. Ezért a résztvevőknek kétféle feladattípust, fordítást és mondatkiegészítést tartalmazó tesztet kellett kitölteniük, ennek eredményei némileg segítenek megérteni a nyelvtani egység használatának fontosságát.

KAJCSA BERNADETTE A korai L2 Mentális Lexika szerveződése képek megnevezésének tükrében (The Organization of the Early L2 Mental Lexicon in Light of a Picture-Naming Task) című tanulmánya két csoport között elvégzett kísérletet dolgoz fel, melyben az egyik bilingvális, míg a másik monolingvális csoport volt. A gyermekeknek harminc képet kellett megnevezniük. A vizsgálat eredményeiből kiderült, hogy a gyermekeknél a grammatikai egységek használata nagymértékben befolyásolja a mentális szókészletet.

A Hogyan használják a magyar anyanyelvűek az angol jelen időt (The Use of the English present Progressive by L2 Learners of Hungarian) című előadás KOVÁSZNAI ÁGNES nevéhez fűződik. A kísérlet célja az volt, hogy megvizsgálják a 13-14 éves magyar gyermekek angolnyelv-használatát, valamint némely egységek túlzott használatának okát.

Az irodalmi és nyelvészeti szekcióban felmerülő témák eligazodást eredményeztek bizonyos kérdésekben, és újabb kérdéskörök felvetéséhez vezettek. Az angol nyelvű tudományos tanácskozás eredményessége leginkább abban mutatkozott meg, hogy az érdekfeszítő témákat újabb kérdéseket felvető vita (discussion) követte, igazolva a résztvevők élénk érdeklődését. A konferencia értékes szemléleteket alakított ki a kimeríthetetlen irodalom- és nyelvésztudomány területén.

KOZMA JÓZSEF EMLÉKEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBÓL (I.)

Ökrész Károly és Csorba Béla jegyzeteivel

Az első világháború harctéri eseményeit megörökítő, frontokat megjárt katonák, kiváltképpen közlegények keze nyomán kevés olyan hosszabb írás, visszaemlékezés született, mint ez, amelyből szemelvényeket mutatunk be. Írója az első világháború mindhárom frontját, ahol magyarok harcoltak, megjárta a háború négy éve alatt. Kozma József temerini születésű, Újvidéken élő bútorasztalos, aki élete teljében, az 1940-es évek elején tollat vett kezébe, és egy nagy formátumú franciakockás füzet lapjain, több mint kétszáz oldalon, sűrű sorokban örökítette meg háborús élményeit. Írását visszaemlékezésnek tekinthetjük, de ahogyan napról napra, az események sorjában követi a történéseket, naplójellege is van. A gördülékeny, tiszta, világos szöveg a szerző íráskészségét dicséri. Emlékezőtehetsége, az események felidézése és leírása, bajtársai nevének éveken át tartó megjegyzése kivételesen művelt, gondolkodó ember benyomását kelti. A bejárt helyeket, városokat, falvakat pontosan lehet követni a térképeken. Minden valószínűség szerint a húsz év során, mielőtt hozzáfogott az íráshoz, együtt élt emlékeivel, s talán emlékiratának létezett a harctéren született naplószerű előzménye is, olyanféle feljegyzések sora, amelyet például egy másik temerini, Frei Antal tüzértizedes is vezetett a háború egy periódusában. Kozma kézírásának egységes mivolta azt a benyomást kelti, hogy emlékeit egy ültében írta meg, mint ahogy, véleményünk szerint, az olvasó, ha majd könyv alakban egyszer kezébe veheti, az emlékek elevenségének köszönhetően egy ültében fogja elolvasni. Írásának legnagyobb értéke az emberi, baráti, bajtársi viszonyulás sorstársai iránt. A feljebbvalóit is erényeikkel, gyengeségeikkel együtt mutatja be. Nem tesz különbséget ember és ember között, legyenek bár magyarok, németek, szlávok, cigányok vagy zsidók, csak jó és rossz között. Külön érdekessége az írásnak a gazdag névanyag, főleg a temeriniék részére, de sok bajtársa volt a Bácska más helységeiből is, ezek említésekor a kései olvasók talán ráismerhetnek ükapáikra, nagyapáikra, apáikra...

Kozma József 1897. február 24-én született Temerinben egy négygyermekes iparos-családban. A család őseit, Kozma Pál bognárt még az 1800-as évek elején a Széchen uraság telepítette le Temerinben. Az utódok nemzedékről nemzedékre tovább vitték a mesterséget, bognárok, asztalosok voltak.

*

A háború kitörésekor tizenhét éves asztalosinas a közhangulat hatására, tudniillik, hogy a háború rövid és könnyű lesz, nem akart kimaradni belőle, kihasználta az alkalmat, és kocsisnak állt be egy járeki sváb gazdának mozgósított, a szerbiai harctérre irányított lovasfogatához. Kozma csapata Tiszaistvánfalváról (Járek) szeptember utolsó napjaiban indult a Szerémségbe, és ott alakították ki a szállító trénosztagot. A szervezés és a levonulás Szerbiáig körülbelül másfél hónapig tartott, a Száván november közepén keltek át.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a Szerbia elleni hadműveleteket még 1914. augusztus 12-én megindította a Potiorek tábornagy vezette 5. és 6. osztrák–magyar hadsereggel Bosznia-Hercegovina felől, azzal, hogy ehhez a 2. hadsereg egyes részei északon, a Száva mellékén nyújtottak segítséget. A támadókat a szerb hadsereg augusztus 23-ára visszavetette, azonban az osztrák–magyar erőknél ismét sikerült felülkerekedniük, és november közepéig visszaszorították a szerb csapatokat egészen az Obrenovac–Ljig–Ub–Valjevo-vonalig, majd a november 16-ától 30-áig tartó, sikeres Kolubara–Ljig menti csata után üldözőbe is vették őket. A Gornji Milanovac–arandjelovaci, december 3-ától 9-éig tartó ütközetben azonban a Monarchia csapatai súlyos vereséget szenvedtek, és visszavonulásra kényszerültek. Kozma trénosztaga ekkor még csak Valjevónál tartott, és visszafordult, így tehát nem jutott el a harcok sűrűjébe.

Nagy vonalakban ezek az események képezik azt a katonatörténeti hátteret, amelyben Kozma János emlékiratának alább közölt eseményei játszódnak.

*

Az autográf szöveg átírásakor az érvényes helyesírási normákhoz igazodva ugyan, de hűségre törekedtünk, kizárólag a tollhibákat javítottuk ki. A regionális és tájnyelvi megnyilvánulásokat (lől, átlábolva, alul, Franci, földözék, kollega, három, szrémi, fonyatos stb.) nem írtuk át. A vajdasági magyar olvasók által kevésbé ismert településnevek esetében szögletes zárójelben feltüntetjük a ma használatos, hivatalos magyar, szerb, román, ukrán vagy szlovén elnevezést, szükség szerint a korabeli hivatalos magyar nevet is, ha az eltért a Kozma által említettől, ugyanakkor a könnyebb tájékozódás végett a keleti front közeli településeknél jeleztük azt is, hogy az adott korban melyik történelmi vármegyéhez tartoztak.

A világháború kitörésekor önként akartam beállni katonának, de kiskorúságom miatt nem vettek be.

Pedig én katona akartam lenni. Titokban átmentem egy jó pajtásommal Tiszaistvánfalvára [Járek – Bački Jarak], mert megtudtuk, hogy azon a napon fogadják meg a civil trénkocsisokat, akik majd az ottani gazdák besorozott lovait és kocsiját fogják hajtani a harctérre.

Este 6 órára már nekünk is volt gazdánk, nekem az Itok Fülöp bácsi. A szerződést a községházán csináltuk meg a jegyző előtt.

Feltételek: Én kapok 500 koronát, amiért azután köteles vagyok a két lovat, a Jancsit és a Liszkát gondozni, amelyek a kocsival együtt a hadsereg rendelkezésére lett[ek] bocsátva.

Én, akinek a keze alatt még ló sohasem volt, egy kis szorongással írtam alá a szerződést. De a katonaság utáni vágy nagyobb volt mindennél. Attól féltam ugyanis, hogy a háború majd elmúlik és én meg nem is láttam. Mikor a szerződés aláírása úgy a gazda, mint az én részemről megtörtént, az ott tartózkodó nagy bajuszú csendőrőrmester azt mondta nekem: „Hát fiam, most menj szépen haza a faludba, és búcsúzz el a szüleidtől, de nekem este 9 órára itt legyél, mert máskülönben csendőrök mennek érted, és megvasalva hoznak vissza.” Nekem nem kellett ilyen figyelmeztetés, hiszen én örültem, hogy végre, már én is elindulhatok a háborúba, ha mindjárt nem is mint katona.

Délután 6 órakor az én [Pintér] Ádám pajtásom kíséretében visszamentünk a szülőfalunkba, az új gazdámtól 5 korona előleget kaptam. Az én édes jó anyám sírva fakadt, amikor megértette, hogy miről van szó. Nem elég, hogy már a két bátyám harcol a háborúban, még most én is oda megyek. Könyörgött, hogy ne menjek, de nem tárgítottam, én erővel katona akartam lenni. Amikor végre belenyugodtak a változhatatlanba, akkor elkezdődött a pakolás. Alsóruha, kesztyű, kenyér, szalonna, pogácsa stb.

Esti 8 órára beállított az én Ádám kollegám is az édesanyja kíséretében a csomagjaival, és elkezdődött a búcsúzkodás a szüleimtől és a testvéreimtől, azután mi ketten útnak indultunk, a hozzánk tartozók sírása között. Csak akkor csavarodott el a szívem, amikor a szülőfalum utolsó házát is elhagytuk, és felcsendült az estéli harangszó.

Vajon látom-e még valaha az én kicsiny falumat? Hiszen nem voltam tőle soha hosszabb ideig távol. De azért amikor Tiszaistvánfalvára értünk, már vígan cigarettáztunk, mert útközben vettünk 5 csomag dohányt, cigarettapapírt és gyufát.

Még nem is volt 9 óra, amikor már a csendőrőrmester előtt álltunk, megveregette a vállunkat, mondva, hogy derék magyarok vagyunk, és most menjünk a gazdánk lakására. Fülöp bácsiék éppen vacsoráztak, amikor én hozzájuk értem. Engem is megkínáltak vacsorával, amit persze elfogadtam. A vacsora után megmutatták a már előre elkészített ruhát és élelmiszert a számomra. Volt ott téli alsóruha, érmelegítő, hósapka és sok minden, egy zsákban pedig 1 db 5 kilós szép fehér kenyér, kolbász, 1 nagy sonka, pogácsa, mákos kalács és a többi szükséges ruhadarab és ennivaló.

Az udvar közepén állt az új sátorponyvával bevont kocsi, amely a holdvilágos éjszakában úgy nézett ki, mint valami kisebb szalmakazal.

Vacsora után, amikor már mindent megmutogattak, ami tulajdonképpen nem is nekem lett előkészítve, hanem a gazdának, a Fülöp bácsinak, mert először ő akart a kocsijával elmenni a harctérre, de azután meggondolta magát. Volt neki két fia, ezeket nem akarta a bizonytalanságba küldeni, így tehát kénytelen volt engem megfogadni.

A szerződésben még az is állott, hogy ha én a két lovat és a kocsit a háború befejeztével visszahozom, az én tulajdonomba mennek át.

Vacsora után én is pihenőre tértem. Fekhelyem az istálló előtti tornácon volt egy nagy rakás illatos friss szénán. Én olyan hamar elaludtam, hogy a gazdám, mikorra utánam jött egy pohár borral, már én igen mélyen aludtam. Éjfél után két órakerült a gazdám fölkelteni: „Jóska, kelj föl, indulunk!” Míg én aludtam, a Fülöp bácsi már megpucolta a lovakat, megetette, megittatta, és már be is fogta a kocsiba őket.

Bementünk a konyhába, ahol már várt a nagy csésze tejeskávé egy jó nagydarab fonyatos kaláccsal. Végre induláshoz készülődtünk. Elbúcsúztam a háziaktól, és beültünk a kocsiba a sátor alá a gazdával. Ő hajtotta a lovakat.

Gyülekezés a vásártéren volt, ahol már nagyon sok kocsi állt szép sorban egymás mellett. Körülbelül éjfél után fél négy óra lehetett, amikor összejött az egész kocsi.

A katonai bizottság újra átolvasta és ellenőrizte, hogy megvan-e mind, és utána elindult a hosszú kocsisor. Irány Újvidék, Pétervárad. Megindul a hosszú kocsisor, körülbelül 150 kétfogatós kocsi, mindegyik tetején új sátorponyvával, mint valami félkör tetejű kis ház. A menet élén egy tréningmester lovagolt, oldalt bizonyos távolságra egymástól, lovas csendőrök kísérték. Elindultunk a nagy útra. Vajon lesz-e visszatérés? És hányan lássuk meg újra szülőfalunkat? Elhagytuk Tiszaistvánfalva határát, szép szeptemberi csillagos éjszaka volt. Fülöp bácsi, aki mellettem ült és hajtotta a lovakat, odaszólt hozzám, hogy ha álmos vagyok, bújjak be hátra a sátor alá, ahol két zsák zab és széna volt a kocsiderékben a lovak részére, és aludjak, hiszen messze van még Pétervárad.

De bizony én sokkal izgatottabb voltam, semhogy aludni tudtam volna. Csak ültem mellette a lán, ami ülésnek szolgált, cigarettáztam, és néztem a pirkadó hajnalt. Azon gondolkodtam, vajon hogy vannak az én jó szüleim, a két bátyám a harctéren, a Franci testvérem és az én Karcsi öcsém, aki az én hálótársam volt idáig. Vajon hol lehet az én Ádám pajtásom, akivel együtt indultam útnak? Talán mindjárt az utánam való kocsin vagy a legutolsón? Végre egészen megvirradt, amikor Újvidéken s a régi fahídon, amely a Dunán vezetett keresztül, a pétervárad Majorba értünk. A majori állomás előtti nagy térségen, amelyik egész a Dunáig lenyúlt, végeláthatatlan sorokban szépen rendezetten állottak már a sátoros kocsik. A tér bejáratánál katonai és civil bizottság működött a bevonuló kocsik átvételére. Mi is sorra kerültünk. Minden kocsit, kocsikereket,

lovat, takarót tüzetesen megvizsgáltak, és csak ami bevált, azt engedték tovább, a mi lovaink és kocsink kifogástalan volt. Hiszen a lovak úgy ugráltak, mint valami táltosok. Amikor már a vizsgán átestünk, mi is felálltunk oszlopba a kocsikkal, vagyis négy sort csináltunk úgy, hogy egy sorba 25 kocsi állt egymás mellé, és az utána való sor 6 méterre következett mögötte. Legelső dolgunk volt a lovakat kifogni a kocsiból, és fejfelé fordítani, ahol mi ültünk. A kötőfékkal megkötöttük [őket] az első saroglyához, és a fejükre ráhúztuk a zabos tarisznyát, félig zabbal. De most már elkövetkezett a gazdától való búcsúzás ideje is, könnyes szemmel szorítottam vele kezét, ő is a meghatottságtól csak annyit tudott mondani: „Az Isten vezéreljen. Vigyázz magadra!” És ezzel őt koronát csúsztatott a markomba, mondva, hogy legyen dohányra való. Megfordult és elment. Addig néztem utána, míg el nem tűnt a távolban. Eltűnődtem rajta, vajon látom-e még ezt az embert? Bírom-e neki a lovait visszaszolgáltatni. Hiszen azt mondta, ha visszahozom a Jancsit és a Liszkát a kocsival együtt az akkori árak szerint fogja tőlem átváltani. Merengésemből egy jól ismert hang térített magamhoz. „Hogy vagy, Józsi komám?” – Ádám pajtásom állt előttem az ő csendes mosolyával.

Kitűnt, hogy harmadik szomszédom lett a kocsisorban. Az én kocsim száma 17 volt, az övé pedig 20.

Most már jobban körülnézhattunk, hogy kik vannak velünk. Kitűnt, hogy legnagyobb része tisztaistvánfalvai német volt, csak négyen voltunk a mi falunkból, három újvidéki, mind a hárman Mocnai testvérek: az Aladár, Elemér és Sándor. Szóval hét magyar.

Az én Ádám pajtásom elpanaszolta, hogy ő bizony nem csinált olyan jó szerződést, mint én. Nem kapott se téli ruhát, se élelmiszert, sem pedig útravalóul pénzt. Pedig ő a falu egyik leggazdagabb emberéhez szegődött el. Megvigasztaltam, ne búsuljon, amíg nekem lesz, őneki is jut belőle, és mindjárt neki is láttunk az evésnek. Kibontottam a zsákot, és nekifogtunk a kolbász- és sonka-fogyasztásnak. Amikorra megreggeliztünk, már a lovak is megették a zabot, tehát elvezettük őket a nagy csordakúthoz megitatni, ami kicsit nehezen ment, száz és száz ló volt ott, ami itatásra várt. Máskor sokkal okosabbak voltunk, reá ültünk a lovakra, és a közeli Dunába[n] itattuk. A lovakat visszavezettük a kocsikhoz, megkötöttük és szénát adtunk eléjük, ezzel a mi munkánk délig el volt intézve.

Közben reggelihez szólítottak bennünket.

Mindenki vette az evődényét, és odasorakoztunk a tábori konyhához, mindenki kapott feketekávé és egy egész katonakenyeret. Én csak a kávé fogyasztottam el, mert újdonság volt nekem, hogy én katonakávé ithattam, a kenyeret egészben odaadtam az Ádám pajtásnak, hiszen őneki még nagy szüksége lesz rá. Később szénéztünk a táborban, volt mit látni. Körülbelül háromezer kocsi volt együtt, és a kocsik mellé beosztott huszárok csákoval, piros nadrágban,

trénkatonák, élelmezési katonák, színes tarkaságban. Nekünk csak tátva maradt a szánk az álmélkodástól, és örültünk, hogy eljöttünk, mert ilyet még soha nem láttunk. A mi munkánk: reggel, délben, este a lovakat megetetni és megitatni, ugyancsak nekünk a reggelit, ebédet és vacsorát elhozni és elfogyasztani.

Kenyeret minden délben kaptunk, ugyancsak a lovaknak minden délelőtt egy napra való zabot és szénát. Igaz, hogy én hoztam a lovak részére két zsák zabot, s így egy kicsit többet adhattam nekik enni, ami meg is látszott rajtuk. Lópucolásra mi nem is gondoltunk, ami később igen nagy baj lett. De hát nem pucolt ott lovat talán senki. Második este szokás szerint a lovak elé sok szénát tettem, a lótakarót, ami viaszkos vászonnal bevont pokróc volt, jobban reájuk kötöztem, és összeültünk a tábortűz köré, tíz óráig beszélgettünk, ekkor mindenki ment a saját kocsijához lefeküdni.

Az ágy már készen volt a kocsiderékban levő jó szénából, még egyszer körülnéztem a lovakat, szénát adtam nekik, és beburkolózva a takarómba és szűrőmbe hamar el is aludtam. Reggel, mikor fölbredek látom, hogy fehér minden, az éjjel havas eső esett, de a lovaim nincsenek a kocsinál. Megijedtem, talán csak nem lopta el valaki. Kibújok a sátor alul, akkor látom, hogy nemcsak az én lovaim hiányoznak, hanem majdnem minden kocsinál. Keresésükre indultam, hát a kocsik mögötti nagy térségen egy egész ménes száguldozik, közöttük az én két lovam is. A takaró a hasuk alá van fordulva, leesni nem bír, mert rá volt kötve.

Az éjjel a takaró valahogy félrecsúszott rajtuk, és a havas esőtől átfázva elrágták a kötőféket, és így elszabadulva a többi lóhoz csatlakozva vágattak le és föl. Az én Ádám pajtásom is ott kergette a lovait, közös erővel azután nagy sokára összefogdostuk őket. Volt még tartalék kötőfékünk, amivel újra meg tudtuk kötni [őket] a kocsioz.

Pár nap után az egész trén, stafli (oszlop) próbahajtásra indult, ami abból állt, hogy szépen egymás után elindult a kocsisor, és bementünk Pétervárad Majorba és vissza. Minden nap hosszabb és hosszabb útra mentünk, nem is történt nagyobb baj soha, mint egy-két saroglya összetörése, mert az utána való kocsi a megállásnál beleszaladt. Végre elérkezett a tizedik nap. Lénungfizetés, azaz magyarul zsoldfizetés. A tíz napra kaptunk 30 koronát, vagyis naponta 3 koronát.

Másnap kértem én és az Ádám igazolványt Újvidékre, bevásárlás céljából. Ugyanis igazolvány nélkül a vár sáncain nem lehetett keresztüljönni, az osztrák zsandárok mindenkit igazoltattak. Újvidéken azután bevásároltunk. Én vettem egy pár vízmentes bakancsot 12 koronáért, dohányt, gyufát, cigarettapapírt, levélpapírt és a lovaknak lánckötőféket, hogy többet ne bírják elrágni. Utána való második nap a lovakat be kellett vezetni Újvidékre megpatkoltatni. A Szent István utcában volt egy kovács, Aranyosi, ahhoz mentünk. A Liskát csak megpatkoltta valahogy, annak én is bírtam tartani lábát, de a Jancsi, az rúgott nagyon,

engem meg is rúgott, és így nem mertem tartani a lábát. Volt velünk egy Béres nevű 1-es honvédhuszár, aki oda vezetett bennünket, ez vállalkozott rá, hogy ő majd tartsa a patkolásnál, ára 1 korona és egy liter bor, mit tehettem mást, megfizettem. Csak hogy olyan goromba volt a lóval, hogy az elesett és megsántult. Később kiheverte valamennyire, de azért egy kicsit sántított. Három hétig voltunk Péterváradon, egy szép napon kimentünk az állomásra, ahol minden kocsira raktak valamit. Én kaptam 4 zsák zabot és 4 láda kockacukrot. Az egyik cukros ládának a sarka el volt törve, ami később igen jót tett, mert sokszor megédesítette a kávémat. Két nap után végre elindultunk Szerbia felé: Karlóca [Sremski Karlovci], India [Indija], Ópazova [Stara Pazova], Dobanovca [Dobanovci], Kupinovó útvonalon. Karlócán keresztül a délutáni órákban érkeztünk Indiára. A vasútállomás előtti nagy térségen táboroztunk le, ahol már a tréncocsik ezrei voltak. A szokásos táborverés után a lovakat megetettük, megittattuk, és mi is megvacsoráztunk. Egy doboz gulyáskonerv és krumplipüre volt vacsorára.

Vacsora után már öreg este volt, mi tehát négyen, én, Ádám és a két fiatalabb Mocnai testvér elmentünk a vasútállomás felé dohányt venni, és valami kis italt keríteni a magunk részére. Nagy ügyel-bajjal találtunk is, mert már minket sokan megelőztek. Egy kicsit spicces állapotban érkeztünk vissza a táborba éjfél felé. Csak reggel vettem észre, hogy a saját zabomból egy zsákkal az éjszaka valaki elemelt. Kerestem, de nem tudtam a nyomára akadni a pár ezer kocsi között. Másnap reggel tovább folytattuk az utunkat Szerbia felé. Keresztülmentünk Ópázován, Újpázován [Nova Pazova], Batajnicán, és egy pár kisebb falu hátrahagyásával, megálltunk Dobanovci falu szélén, ahol egy nagy gyepes térségen letáboroztunk. Itt maradtunk négy napig. El is kellett a pihenés, mert a szerémi agyagos sár miatt, amely a kerékagyig ért, a lovaink már nagyon ki voltak fáradva. Ebben a faluban már lehetett látni, hogy közeledünk a harctérhez. A sok tréncocsin kívül sebesülteket lehetett látni, akik jönnek Szerbiából, és új csapatokat, amelyek mennek Szerbia felé.

A civil lakosságból csak kevesen voltak odahaza, a többit a katonaság már kilakoltatta.

Ide már tisztán lehetett hallani Belgrád ágyúzását. Négy nap után tovább mentünk Limanovcin, Golubincin, Decsen át Kupinovó felé, ahova délután érkeztünk meg. Kupinovó a Száva és a Klenaki-csatorna alkotta sarokban fekszik. A letáborozás után, ami a Száva-parton levő nagy vámház közelében történt, a lovak etetése és itatása után egy kicsit körülnézhettem. Hát bizony volt is mit nézni a falun, félig leégetve, romba dőlve. A kukorica még talpon állt, de összegázolva, látszik, hogy nagy harcok dúltak a kukoricaföldeken. Közvetlen a Száva-parton nagy fűzfaerdő terült el. A fűzfaerdő közepén volt egy tisztás, mocsaras hely, olyan, mintha valamikor vályogot vertek volna onnan. Ebben az erdőben a legelső szerb áttöréskor egy szerb csapat bújt meg, a mi hadvezető-

ségünk észrevette, és a 4. honvédhuszárezred egyik századát küldte ellenük. A huszárcsapat meg is rohamozta a szerbeket, csak hogy amikor erre a mocsaras tisztásra értek, a szerb csapat géppuskatűz alá vette őket, és egynek a kivételével mind ott halt hősi halált. Ez az egy is három napig rejtőzött a mocsárban étlen-szomjan, úgy találtak reá a 6. honvéd bakák legyengülve. Én már csak két hét után jártam ott, és a nagy tömegsírt láttam, de megilletődve álltam előtte. A sírra egyeseknek a csákója és kardja volt reá téve. Nagyon szomorú látvány volt. Háromnapi tartózkodás után, mialatt kaptunk három egész kenyeret, civibakot és dohányt, elindultunk Kupinovóból, hogy a Száván átkelve Szerbiába folytassuk utunkat. A Száván kompon keltünk át. Egyszerre harminc kocsi fért reá a kompra, úgyhogy a mi trénozpunkat háromszorra átszállították. Végre Szerbia földjén voltunk. Az első benyomásom az volt, hogy nemrégiben igen heves harcok dúlhattak ezen a részen, mert nagyon sok katonai felszerelés volt szétdobálva, puskák, ágyúk, kocsik, kimúlt lovak és ökrök egész serege feküdt az út két szélén. A legelső szerbiai falu Szkela volt, itt már láttam az igazi szerbiai népet, akik nem menekültek el. A gyerekek olyan éhesek voltak, hogy egy darab kenyérért majd lehúztak a kocsiról. Én megsajnáltam őket, és osztogattam a kenyeret nekik, nem gondoltam arra, hogy később talán nekem is jó lenne egy darab. A falun keresztül menve a gránáttól felszaggatott igen rossz útra kerülünk, olyan rossz volt az út, hogy majd szétrázódott a kocsi.

A következő falun, Debr-en keresztül menve beértünk Vladimirci faluba, ahol a falu szélén letáboroztunk. Itt láttam először német katonákat. Éppen az esti menázsit osztották, és kiabáltak, hogy ha éhesek vagyunk, vigyük a csajkákat, mi is kapunk enni. Én mindjárt fogtam az én pléh bögrémet, és odasorakoztam a többi után. Kaptunk is igen finom gulyást, amit jóízűen elfogyasztottam, később a mi kávénk is megfőtt, amit szintén jóízűen elfogyasztottunk. Az egyik barátom azt mondta, hogy a közelben van egy háznál sok csöves kukorica, tehát elmentünk, és hoztunk mindannyian 2-2 zsákkal a lovak részére. Azután a kocsisor között egy nagy tábortűzet raktunk, és majdnem éjfélig elbeszélgettünk az otthoni emlékekről. Reggel korán keltünk, mert a lovakat meg kellett etetni és itatni, mivel az indulás már öt órakor megtörtént.

Most következett egy hosszú útszakasz, amely a rosszaságban és az összevisszaságban az eddigieket is felülmúlta. Mindenfelé katonai felszerelések szétdobálva, frissen hantolt sírhalmok, és ki tudja még, hogy mik nem voltak ott.

És ez így ment egész Ub-ig. Ub egy tipikus szerbiai város, a középén kikövezett négyszegletes térséggel, amely csendes időben bizonyára a piactér volt. Az egészben két hosszú utcája volt. Mi a város előtt táboroztunk le, ahol a sabáci és az obrenováci kövesutak találkoztak. Ebben az ék alakú térségben folyik keresztül az Ub nevű patakocska, és itt, a patak partján vertünk táborn. De ide már az ágyúdörgés nagyon hallatszott. Négyen trénkocsisok két fegyveres trénkatona

kíséretével, az egyiket Mucs-nak, a másikat Bellá-nak hívták, elmentünk szénát vásárolni a város szélére. A sok ház közül az egyikben egy öregemberre akad-tunk, aki akadozva bár, de elég érthetően beszélt magyarul. Megtudtuk tőle, hogy ő magyar származású, Varga nevű, Pest környékéről, negyven évvel azelőtt származott el Szerbiába, ahol meg is nősült és családot alapított. Vettünk tőle két kisebbfajta malacot. További kutatásunk során felfedeztük, hogy az utcán, bizonyos jelekkel megjelölve, a visszavonuló szerb csapatok a járda mellett lukakat ástak, és oda fegyvertörtényeket rejtettek el. Számítva arra, hogy egy esetleges előnyo-mulás alkalmával az ő javukra hasznos lehet. Végre találtunk szénát a várostól jó messzire. Az alku után a velünk hozott kötelekbe kötöttük, és nagy ügyel-bajjal beszállítottuk a táborba. A táborba érve éppen menázi, ebédosztás volt. Mi is oda sorakoztunk a többi után. A mi trénoszlopunk vágott egy kövér disznót, és jó disznópaprikás volt ebédre, csak kenyér nem volt. Hogy mégis legyen a papri-káshoz valami, a csöves kukoricából morzsoltak, és abból főztek kenyér helyett. Amit mi hoztunk malackákat, azt egy volt hentes bajtársunk vette pártfogásba, és estére olyan nyársonsült malacpecsenyét ettünk, hogy utána a király is megnyalta volna a kezét. Persze ezt is kenyér nélkül ettük, főtt kukoricával, mert kenyérünk nem volt, és nem is lehetett venni sehol se. A legidősebb Mocnai, az Aladár, már régebben oda szegődött a szakácsok mellé, önként, anélkül, hogy valaki paran-csolta volna neki. Ezáltal persze a lovait elhanyagolta, se nem etette, se nem itatta rendesen őket, ami által, bizony jól legyöngültek. No és itt Ubnál, a trénoszlop parancsnoka, Tischler hadnagy meglátta a lovakat, és megkérdezte, hogy ki a gazdája és hol van. Megmondták neki, hogy mindig a konyhánál van, azonnal maga elé hívatta, és megkérdezte, hogy kinek a parancsára van mindig a konyhán. Az Aladár azt mondta, hogy ötet nem küldte senki. Mert a lovakat elhanyagolta, kapott büntetést, mégpedig 2 óra rövid vasat, ami abból áll, hogy leült egy kéve kukoricaszárra, és a kezét az egyik lábához kötötték két órára. Ekkor láttam elő-ször kikötve valakit. Kétnapi táborozás után tovább mentünk Brankovicán [he-lyesebben Brankovinán] keresztül Valjevó felé, de a félúton egyszerre csak egy honvédhuszár vágat a parancsnokunkhoz parancssal, hogy azonnal forduljunk vissza, mert a szerbek áttörték a frontot. A Potiorek-féle árulás ekkor volt. Mi tehát ott helyben a kocsikkal megfordultunk, amilyen gyorsan csak tudtunk, és megkezdődött a gyors visszavonulás, az útirány Ub – Obrenovác. De már előt-tünk a köves úton négyes sorban vonultak a trénkocsik, tüzérek, huszárok vége-láthatatlan sorban, és ha a tüzérek csak annyi helyet kaphattak az úton a kocsik között, hogy egy ágyú bemehetett, akkor behajtottak, kétoldalt csak úgy söpörték le a kocsikat az útról. Ubon túl már előttünk állították az ágyúkat tüzelőállásba és keresztül rajtunk lőttek visszafelé. Obrenovácon túl egy tábori pékségnél meg-álltunk az út mellett, és a kocsinkon hozott árukat leraktuk, én egy fél láda cuk-rot és egy fél zsák zabot meghagytam magamnak, később hallottam, hogy amit

ott leraktunk, az mind odaveszett, és így nagyon sajnáltam a többi kockacukrot is. Azután gyorsan a pékség lisztjéből minden kocsira négy zsákkal feldobáltak, és gyors iramban mentünk a Száva-parton Belgrád felé. Belgrád alatt a szerbek már olyan közel voltak, hogy a trénoszlop közé srapneloztak, az előttem való kocsis[nak], aki ijedségében a pléh itató vödröt tette a fejére, egy srapnelgolyó a vödröt átlukasztva a fejébe fúródott, a gazda nélkül maradt megvadult lovak pedig a kocsit az árokba fordították. A srapnel az én kocsimnak csak a sátorponyváját lukasztotta több helyen át. Éjjel körül vonultunk át Belgrádon Zimony felé. A gyárak égtek, ez volt az egész világítás a máskülönben koromsötét éjszakában. A Száván pontonhíd volt verve, és korlát helyett kötél volt a két szélén kihúzva. A hidászok fákyákat tartva irányították a kocsikat, néha nagyokat kiáltva.

Amikor a híd közepén voltam a kocsival, egyszerre egy nagy sikoltást és loccsanást hallottam, az előttem való kocsik közül az egyiknek a lovai megvadultak, és egymást lenyomták a hídról a Szávába, kocsival, kocsissal együtt. Én erre megijedtem, és most már csak a lovaimban bíztam, rájuk hagytam, a sötétben jobban tudnak tájékozódni, mint az ember.

Én csak mindig ugrásra készen álltam, ha a kocsi fordul, én az ellenkező oldalra ugrok. De hála Istennek, nem történt baj, szerencsésen átértem a zimonyi oldalra. A zimonyi oldalon már nem siettünk olyan nagyon, úgyhogy kezdett virradni, amikor már beértünk Zimonyba [Zemun]. A városon átkocsizva Bezsánia felé vettük az útirányt. Szurcsinban találkoztam sok temerinivel, köztük a Bujdosó Pista asztalossal és az öccsével, az Andrissal, akik a tábori kis vasútnál voltak a lóvontatásnál.

Dobanovca után Decsre értünk a tengelyig érő ragadós, agyagos sárban. Itt egy napi pihenőt kaptunk, ami bizony miránk is és a lovainkra is már elkellett. Itt vettem egy pakli cigarettadohányt, ami odahaza 8 krajcár, 3 koronáért. Decsről Limanovcin, Putincin, Golubincin át Rumára érkeztünk estefelé. Bementünk a piacterre, és ott várakoztunk, egész éjjel nem tudtuk, hogy mi lesz velünk.

Reggel azután tovább mentünk Ireg [Ürög] felé, ahová délelőtt tíz órára meg is érkeztünk. Iregben végre beszállásoltak bennünket.

Én, az Ádám és a két fiatalabb Mocnai testvér kerültünk egy helyre a lovainkkal. Kaptunk végre kenyeret, jó menázsit, a lovaknak zabot, szénát. Ireg, járási székhely, elég szép városka a Fruskagora hegység déli lábánál fekszik – a hegység déli lejtőjén. És ekkor 1914. december 2-át írtak.

A kocsik a város Ruma felőli vásárterén álltak táborban. De nemcsak a mi trénoszlopunk volt ott, hanem még nagyon sok, úgyhogy az óriási vásártér tömve volt kocsikkal. A lovak leginkább házaknál voltak elszállásolva. December 10-én azután a mi trénoszlopunkat feloszlatták, vagyis mivelünk egészítették ki a többi trénoszlopokat. Én és még öt tisztaistvánfalvai német kocsis, akikkel idáig együtt voltam, átkerültünk a 3/42-es trénkolonéhoz.

Itt váltunk el az Ádámmal és a többi temerinivel egymástól. Az Ádám egy vöröskereszttérnhez lett helyezve. Elbúcsúztunk egymástól, mint két jó testvér, és ők máris mentek Rumára. Én pedig ottmaradtam az idegen csapatba[n]. Habár majdnem mind magyar volt, azért idegen volt a számomra. Most már a falumbeli összeköttetéstől is megváltam.

De azután lassan megismerkedtem velük. Túlnyomórészt bácskertesiek voltak, azután voltak Szilágy[i]ről, Doroszlóról, Gombosról stb. Legelőször is a Forgács Misával ismerkedtem meg, éntőlem öt évvel volt idősebb, de nagyon jószívű volt, és engem nagyon szeretett. Később jött a többi bácskertes, Guzsvány Imre, Dubacz Misa bácsi, Klucsovsky Mihály és még nagyon sokan. Volt egy Gábor Jani nevű, Torontál megyei, Bóka községből, akivel később igen jóba lettem. A csapat összeállítása után újból beszállásoltak minket. Én Guzsvány Imrével és Klucsovsky Mihállyal, ezzel a két fiatal bácskertes fiúval egy helyre kerültem szállásra. Az Imre akkor húszéves lehetett, a Misa pedig olyan idős, mint én, a tizennyolcadik évben. A házigazdánk egy öreg horvát gazda volt, a lovaknak jó istálló szolgált jó enyhelyül, mert már akkor, december lévén, igen hideg volt. Ugyanott aludt a két bácskertes is, a szénaketreben. Én nem akartam az istállóban aludni, tehát sok szénát vittem ki a kocsiszínbe, amelynek az eleje nyitott volt, és ott csináltam magamnak ágyat, volt jó takaróm és lópokrócaim, így tehát nem fáztam. A szomszéd házban, ami kocsmá volt, tehát elég közel hozzánk volt a konyha. Munkánk [más] nemigen volt, mint a lovak etetése és itatása, és néha egyik-másik kocsi elment a szomszéd községbe szénáért, vagy az erdőbe fáért. Néha-néha kisebb murikat csináltunk a jó szrémi bor közreműködésével, pulykapecsenye és a többi jó hazai kosztra emlékeztető ennivaló elfogyasztása után. A karácsonyi ünnepeket megelőző napokban a házigazdánk két nagy hordó bort adott el, és minket kért meg a bornak felhordására a pincéből. Vödörrel történt a felhordás, aminek a következménye az volt, hogy mind a három nagyon berúgtunk, valószínűleg a bor szagától vagy a bor fogyasztásától. A karácsonyi ünnepségek alatt a házigazda vendégei voltunk, aki igen barátságosan megvendégelt minket. Karácsony után nagy meglepetésben volt részem, az én Karcsi öcsém egy pár temerini asszonnyal megérkezett kocsin. Az asszonyok továbbutaztak Rumára a férjük látogatására, akik be voltak vonulva a katonasághoz.

Az öcsém hozott egy csomagba jó hazait a részemre és egy csomagot az Ádám részére. Az én csomagomat hamar elfogyasztottuk. Az Ádámét, mivel nem tudtam, hogy jelenleg merre van a csapatával, ott a kocsiszínben felakasztottam egy falon csüngő vas boronára (fogasoló). Másnap reggel, amikor felébredtem, megdöbbenve látom, hogy a csomag eltűnt, és a kendő, amibe csomagolva volt, ott hever a földön szétszaggatva.

A házigazdának két nagy kutyája az éjjel, míg én aludtam, lehúzták a fogasolóról és meglakmározták.

No de azután meg is fizettünk nekik érte.

Az Imre és a Mihály, akik az istállóban aludtak az öcsémmel, amikor megtudták a dolgot, közrefogták a kutyákat, úgyhogy azok a kerítés tetején menekültek el, és négy napig nem is jöttek, csak a kert végéről tekingettek a ház felé.

A Károly öcsém[et], miután jó[l]tartottam katonai menázsival, és megmutogattam neki Ireget, felpakolva emléktárgyakkal, Szerbiából hozott tölténnyel, katonai szuronnal, katonakenyérrel, cvibakkal és az én spórolt pénzzel együtt útnak indítottam a visszatérő asszonyokkal kocsin Újvidék felé. Elbúcsúzott az Imrétől és a Mihálytól, akik igen megszerették, no meg tőlem is, és felülve a kocsira hazajött. Mi azután tovább csináltuk a mi dolgunkat. Kétszer egymás után beoltottak tifusz ellen, ami igen fájdalmas volt, de nagyobb baj nem történt. Újév felé azután egyik napon keresztül utazott gépkocsin Károly trónörökös, a későbbi Károly király. Én az út szélén állva igen közélről láttam. Január 5-én, 1915-ben parancsot kaptunk a menetire, ami aztán azzal végződött, hogy átmentünk Rumára az állomásra, és ott bevagonírozva elindultunk Galícia felé. Legelső nagyobb állomás India volt. Itt kaptunk reggelit, és azután tovább utaztunk Újvidék felé. Újvidékről elindulva hajnali öt órakor érkezett a vonatunk Temerinbe, csak annyi időm volt, hogy átszaladjak a vasúti csárdába, és a Kovács Palinak szóljak, hogy értesítse a szüleimet, hogy itt voltam, és megyünk Galíciába.

(Folytatjuk)

*A fényképen Kozma József látható civilben, 1917-es nyári szabadsága idején
(Németh Mátyás reprodukciója)*

Kozma József egyik „komázás” közben készült rajza a varsói születésű Prokop Vaszil orosz káplárról (Németh Mátyás reprodukciója)

E SZÁMUNK SZERZŐI

- Dr. Barcsi Tamás egyetemi tanársegéd, PTE, BTK, Filozófia Tanszék, Pécs
Dr. Bertók Rózsa habilitált egyetemi docens, PTE, BTK, Filozófia Tanszék, Pécs
Boldizsár Anna egyetemi hallgató, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dr. Csányi Erzsébet egyetemi rendkívüli tanár, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
Csorba Béla főlektor, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dumitru Elena doktorandusz, Bukaresti Egyetem, BTK, Hungarológiai Tanszék, Bukarest
- Janovics Mária mesterfokozatos egyetemi hallgató, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dr. Karikó Sándor habilitált főiskolai tanár, kandidátus, SZTE, JGYPK, Alkalmazott Pedagógiai és Pszichológiai Tanszék, Szeged
Kozma József (1897–1969)
- Márton László író, vendégtanár, Humboldt Egyetem, Magyar Tanszék, Berlin
Ökrész Károly helytörténeti kutató, a Helytörténeti Múzeum tiszteletbeli elnöke, Temerin
- Dr. Rajsli Ilona egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
Roginer Oszkár magyartanár, Újvidék
- Sági Varga Kinga segédszerkesztő, mesterfokozatos egyetemi hallgató, Forum Könyvkiadó Intézet – Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dr. Silling István egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
- Dr. Szeli István nyugalmazott egyetemi tanár, Újvidék
Dr. Tóth I. János habilitált egyetemi docens, SZTE, BTK, Filozófia Tanszék, Szeged
- Tüskei Vilma lektor, doktorandusz, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dr. Twerefouné Csajbók Ildikó egyetemi docens, Ghánai Egyetem, Modern Nyelvtudományi Tanszék, Orosz Szakosztály, Accra

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásaikat elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy e-mailben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és e-mail címüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagramokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhöz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolók esetében a szövegegész tájékoztat a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic)* betűvel emeljük ki. Semmilyen más kiemelést nem alkalmazunk. A szövegközi hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza). A szövegközi hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén:

(IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159). Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen.

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós – VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest.

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség

INFORMACIJA

Mole se autori da svoje tekstove koje nameravaju objaviti u časopisu *Létünk*, dostave uredništvu (letunk@forumliber.rs) u formatu doc. ili na elektronsku adresu glavnog urednika (erikazambo@eunet.rs) na disketi ili kao atačment. Uz rad treba dostaviti kratak rezime na mađarskom jeziku i najmanje pet ključnih reči.

Prispeli radovi se lektorišu. U interesu lakše komunikacije sa autorima molimo da se (u posebnom prilogu) naznači: poštanska i e-mail adresa, broj telefona i lični podaci: akademska titula, prezime i ime, zvanje, radno mesto i sedište.

U tekstu studije i tekstualnom delu slike se podjednako koristi font Times New Roman. Veličina fonta u tekstualnom delu je 12, dok je u tabelama, u natpisima slika (kao i u eventualnim fusnotama i literaturi) 10. Molimo da se prilikom uređivanja teksta zanemare tehnički postupci (npr. tabulator i upotreba razmaka među slovima, umesto toga preporučuje se korišćenje uvlačenja ili upotreba tabele). Kod uređivanja tabela treba uzeti u obzir dosadašnju praksu, obrasce i način preloma našeg časopisa. Mole se autori, da slike, dijagrame ne ugrađuju u tekst, već da ih pošalju kao priloge uz tačno obeležavanje mesta gde se oni trebaju umetnuti.

Broj redova po strani može biti najviše 30, uz prored od 1,5. U tekstu ne treba da bude suvišnog preskakanja redova. Ime autora (ispisana fontom Normal) i naslov rada (**BOLDOVANIM VERZALOM**) stoji na početku teksta, centrirano. Rad, zbog naučnog obeležja, odnosno zbog ubacivanja naslova na engleskom, ne može imati glavni naslov duži od jednog reda a mole se autori da ne koriste podnaslove. Naslovi odeljaka u radu se pišu VELIKIM SLOVIMA. Tekstovi se zbog preglednosti mogu raščlaniti decimalnim sistemom (na početku pasusa koji otvara odeljak treba upisati arapske brojeve: 1., 2., 1.1., 1.2. itd.). Uz recenzije i prikaze koji će se objaviti u odeljku pod nazivom Prikazi ne idu ni recenzije niti ključne reči. Kod recenzija podaci prikazane knjige se daju u prvom pasusu. U slučaju kada se vrši prikaz naučnog skupa, ceo tekst upućuje na odlike i podatke konferencije. U okviru samog teksta *naslovi knjiga i izdanja* se ističu italikom. Nikakvi drugi načine isticanja se ne koriste. Pozivanje na literaturu se u tekstu stavlja u zagradu (potpuni opis se daje na kraju rada u okviru spiska literature). Forma pozivanja na literaturu u tekstu je sledeća: u slučaju celokupnog dela: (IMRE 1996), kada se poziva samo na delove (IMRE 1996: 33–40). Ukoliko se radi o izdanju u više tomova (GYÖRFFY 1.: 37–159). U slučaju kada se pozivate na dela istog autora izdatih iste godine: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

Na kraju rada spisak literature treba da sadrži samo ona stručna dela na koje se autor poziva u svom radu, i to u sledećoj formi:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen.
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós – VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest.

Mogu se upotrebiti i skraćenice za dela koja su opšte poznata ili na koje se autor često poziva: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) itd. U okviru literature dela treba da su poređana prema azbučnom redu autora, a u slučaju istog autora po hronološkom redu.

Mole se autori, da beleške na kraju rada uopšte ne koriste, a fusnote samo u slučajevima kada je neophodno. Fusnote ne treba da sadrže pozivanje na literaturu!

Uredništvo

(Ford. A. E.)

STYLE SHEET

All authors are requested to send their papers to t Létünk in electronic form: send it in doc. formation to the address of editorial office (letunk@forumliber.rs) or to the general editor's address (erikazambo@eunet.rs) on magnetic disk or in e-mail as an attached file. Write a short summary of the content in Hungarian and at least five keywords.

The studies sent in will be read and edited linguistically. Please indicate your name and address attached for further contact : address, e-mail address, telephone number and other personal data (in the line of the author's name): academic degree, surname and last name, status, workplace.

We use Times New Roman type in the studies and diagrams (picture, illustration, figure). The font size of the main text is 12. For tables, schemes and diagrams (footnotes, bibliography) font size 10 is used. Try to avoid the unnecessary technical procedures (using tabulators and space in formatting. Instead we suggest using indent and tables.) In tables the practice of our paper till now is continued. Please do not insert diagrams into the text, send them as attachments, marking the place where to insert.

The number of lines are (at most) thirty in a page with one and a half line spacing. There should not be space between the lines. The author's name (normal type) and the title of the study are (**BOLD UPPER CASE**) in front of the text in the centre. The main title can not be longer than one line because of the academic title and the English title of the study. We would like to ask the authors to avoid subtitles. Titles are in BIG LETTER-UPPER CASE. The text can be divided in the decimal system (with Arabian numbers 1., 2., 1.1., 1.2. etc inserting at the front of the paragraph) if justified. Reviews and information published in the *Szemle* column do not have summary or keywords. In case of book review the data of the book are provided in the first paragraph. In reporting a conference the text gives general information about the program. In the text the *title of books and issues* (in *italics*) are highlighted. The reference in the text is in brackets (the whole description is at the end of the text in the bibliography). The form of the reference is the following : in case of a whole book: (IMRE 1996), in case of part of the book: (IMRE 1996: 33–40). In case of book consisting of more than one volume (GYÖRFFY 1.: 37–159). Using several publications work from a given author published in the same year: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

The bibliography at the end of the study refers to the literature in the following form:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen.
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós – VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest.

Widely used abbreviations of well known publications are often used by authors: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNY (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Items of the bibliography should be in alphabetical order, in case of the same author's work should be in chronological order.

Authors are requested not to use endnotes and footnotes only if justified. The footnote should not contain the reference.

Editorial office

(Ford. J. M.)